

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ЄВХУТИЧ ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 17.02: 340

**МОРАЛЬ І ПРАВО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія правових та політичних вчень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Сливка Степан Степанович
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КАТЕГОРІЇ ПРАВА І МОРАЛІ У ЗАГАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.....	11
1.1. Наукознавча парадигма актуалізації проблем права і моралі в юриспруденції.....	11
1.2. Мораль і право – складові духовної культури суспільства.....	46
1.3. Роль моралі і права у регуляції поведінки особистості.....	76
Висновки до 1-го розділу.....	99
РОЗДІЛ 2. ВЗАСМОЗВ'ЯЗОК МОРАЛІ І ПРАВА – ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	102
2.1. Співвідношення та взаємодія права і моралі – законотворча основа правової державності.....	102
2.2. Інституціоналізація взаємодії моралі і права в громадянському суспільстві: спроба теоретичного осмислення.....	119
2.3. Моральна свідомість – важливий чинник формалізації оцінюваних понять у законотворчості.....	135
Висновки до 2-го розділу.....	150
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПРАВА ТА МОРАЛІ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС	153
3.1. Моральна культура – визначальна риса особистості сучасного працівника ОВС.....	153
3.2. Значення норм права і норм моралі у формуванні правосвідомості працівника ОВС.....	169
3.3. Морально-правовий механізм реалізації професіоналізму працівника ОВС.....	184
Висновки до 3-го розділу	196
ВИСНОВКИ.....	199
Список використаних джерел.....	204

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Право і мораль, як соціальні явища, історично й традиційно взаємопов'язані у процесах упорядкування, організації та регуляції відносин між людьми; вони співдіють у створенні та впровадженні ефективних механізмів соціальної взаємодії, безпосередньо спрямованих на оптимізацію й раціоналізацію діяльності визначальних соціальних суб'єктів. Під впливом зростання значущості регулятивного потенціалу нормативних систем права і моралі актуалізуються соціальні уявлення суспільства про своєрідність природи та призначення права й моралі; виявляються межі та результативність впливу цих регуляторів у вигляді санкцій, компенсацій, нагород тощо на наслідки нормативного регулювання суспільних відносин.

У багатоаспектних процесах такого регулювання мораль і право тісно взаємодіють, що відображається у взаємопроникненні особливих, притаманних кожному з цих соціальних регуляторів специфічних ознак, що характеризують їх автономні нормативні системи. Відтак виникає, утверджується й набуває прагматичного сенсу якісно своєрідне явище, яке отримало наукове визнання як морально-правовий вплив, що позитивно позначається на функціонуванні цілісної системи нормативного регулювання. Оскільки мораль і право як суспільні феномени мають однакову соціальну основу і слугують вагомим засобом забезпечення балансу інтересів окремих індивідів, соціальних груп, а також суспільства загалом, вони є формами суспільної свідомості, в яких відображаються морально-правова дійсність, пізнання й оцінювання якої проявляється насамперед у юридично значущій поведінці членів конкретного суспільства.

З огляду на це, дослідження змістових та структурно-функціональних особливостей морально-правового впливу на трансформаційні зміни в правовій системі України, яка стала на шлях демократичної, правової державності, визнання й дотримання верховенства права, інтеграції в систему загальноєвропейських ціннісних орієнтацій, має надзвичайно важливе науково-

теоретичне й практичне значення у контексті вивчення соціальних уявлень сучасного суспільства про роль моралі й права у процесах правотворчості та реалізації права. Саме тому поглиблений аналітичний розгляд окресленої проблематики повинен сприяти синтезуванню теоретичних уявлень про змістові та структурно-функціональні особливості морально-правового впливу на вирішення ряду практичних трансформаційних завдань, пов'язаних зі здійснюваним у нашій державі реформуванням правоохоронних органів, з формуванням нового типу особистості правоохоронця, який повинен відповідати сучасним вимогам громадянського суспільства.

Науково-теоретичною базою дослідження стала філософсько-правова спадщина мислителів античності й учених наступних цивілізаційних епох, а також сучасників. Адже проблема співвідношення таких соціальних регуляторів, як право і мораль, порушувалася в різних аспектах у творах Арістотеля, Геракліта, Гомера, Піфагора, Платона, Протагора, Солона, Цицерона та ін. Ці мислителі обґрунтовували своє розуміння права, справедливості, рівності, підкреслювали важливість цих чинників в управлінні державою.

Морально-правовим особливостям розвитку суспільних відносин присвячено класичні праці видатних зарубіжних учених, зокрема таких, як І. Бентам, Г. Гегель, Й. Гессен, У. Джемс, Дж. Дьюї, Ф. Зімбардо, І. Кант, Г. Кельзен, Л. Колберг, С. Марешаль, Г. Маркузе, С. Мілгрем, Дж. Ст. Мілль, Дж. Мур, Ф. Ніцше, А. Пайк, Ж. Піаже, Б. Рассел, Л. Феєрбах, З. Фройд, А. Шопенгауер.

Значний внесок у дослідження співвідношення моралі та права як суспільних феноменів зробили десятки вітчизняних та російських учених. З-поміж них – Р. Аболіна, А. Аверін, Р. Апресян, В. Бабкін, В. Бачинін, А. Бернюков, С. Бобровник, В. Братасюк, Р. Волітова, В. Графський, В. Грачов, С. Гусарев, А. Гусейнов, С. Дністрянський, О. Дробницький, В. Єфименко, А. Заєць, О. Зайчук, Б. Кістяківський, В. Корецький, О. Лінчук, В. Малахов, А. Мордовцев, П. Недбайло, А. Овчинников, Н. Оніщенко, М. Палієнко,

М. Панов, О. Петришин, Л. Попов, П. Рабінович, В. Рибаків, В. Селіванов, С. Сливка, Ф. Тарановський, Д. Тереза, А. Титаренко, М. Тофтул, А. Француз, В. Швачка, П. Юркевич та ін.

Однак, незважаючи на величезний літературний доробок та ряд захищених дисертацій, усе ж чимало актуальних для нинішньої законодавчої і правореалізаційної практики проблем залишилося поза увагою сучасних науковців. Йдеться насамперед про сприйняття, розуміння, усвідомлення прагматичної значущості морально-правового впливу на формування адекватних соціальних уявлень українського соціуму, що повинно істотно позначитися на процесах розбудови правової державності, створення належної законодавчої бази для реформування органів внутрішніх справ та формування правосвідомості їх працівників. Ці та ряд інших аспектів зумовили вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота безпосередньо пов'язана із напрямками багаторічних наукових досліджень, визначених темами, над якими працюють провідні кафедри Львівського державного університету внутрішніх справ, а саме: «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0109U007853) і «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є всебічне аналітичне осмислення у контексті основних положень загальної теорії держави і права сутності моралі і права як конкретних соціальних феноменів та з'ясування їх ролі у системі соціальних уявлень сучасного суспільства.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі основні *задачі*:

– сформулювати й обґрунтувати наукознавчу парадигму актуалізації проблем права і моралі в юриспруденції з огляду на використовуваний понятійно-категоріальний апарат;

- визначити мораль і право як невід’ємні складові духовної культури соціуму в системі соціальних уявлень;
- продемонструвати роль моралі і права у регуляції поведінки особистості;
- з’ясувати значення співвідношення та взаємодії права і моралі в розбудові правової державності;
- здійснити спробу теоретичного осмислення інституціоналізації взаємодії моралі і права в громадянському суспільстві;
- розкрити сутність моральної свідомості як важливого чинника формалізації оцінювальних понять у законотворчості;
- розглянути особливості морально-правового впливу на формування особистості правоохоронця в умовах реформування правоохоронних органів нашої держави;
- оцінити значення взаємодії права й моралі у підвищенні моральної культури та рівня правосвідомості правоохоронця.

Об’єкт дослідження – мораль і право як соціально-правові явища і чинники впливу на регуляцію суспільних відносин.

Предмет дослідження – теоретико-правовий аспект взаємозв’язку та взаємодії моралі й права у системі соціальних уявлень сучасного соціуму.

Методи дослідження були обрані відповідно до об’єкта і предмета, а також мети і задач наукового пошуку, задля їх всебічного виявлення та розкриття. Методологічне підґрунтя дисертації становить комплекс філософських, загальнонаукових та власне юридичних принципів, підходів, методів та прийомів.

Діалектичний метод необхідний для аналізу моралі і права як взаємопов’язаних і взаємопроникних систем регуляції суспільного життя (підрозділи 1.2, 1.6, 2.1, 2.3). Методологічний синтез інституціонального й аксіологічного підходів посприяв розглядові духовної культури людства (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3). Діалектичний метод дав змогу розглянути мораль і право як суспільні інститути та їх співвідношення у правовій державі

(підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.2, 3.1). Метод історизму застосовувався у дослідженні наукових праць мислителів минулого в їх історичній ретроспективі (підрозділи 1.1, 3.3). Досліджуючи різні аспекти взаємодії моралі та права у системі соціальних уявлень сучасного суспільства, застосовано системний підхід, який дав змогу проаналізувати деякі соціальні явища, які поєднуються в цілісну систему суспільства та взаємодіють з іншими соціальними системами (підрозділ 1.1, 1.2, 1.3, 2.2, 3.1). Формально-юридичний метод дав змогу визначити правові властивості таких явищ, як мораль, справедливість, право, правова держава, професійна діяльність, правосвідомість та механізми їх взаємодії (підрозділи 1.1, 1.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3). Метод аналізу і синтезу слугував вивченню співвідношення та взаємодії моралі і права у правовій державі та аналізу впливу норм права і моралі на формування правосвідомості правоохоронця в сучасний період розбудови громадянського суспільства (підрозділ 2.1, 2.3, 3.2). Метод порівняння у поєднанні з конкретно-історичним підходом дав можливість зіставити процеси становлення права та моралі в різні історичні періоди, виявити риси подібності та відмінності у формуванні правосвідомості правоохоронця та реалізації його професійної діяльності (підрозділи 2.3, 3.3). Метод узагальнення застосовувався під час підготовки висновків проведеного дослідження.

Підґрунтям дисертації є аналіз та теоретичне осмислення різноджерельних матеріалів, зокрема публікацій українських та зарубіжних науковців. Документальну та фактологічну основу дисертаційного дослідження становлять національне та зарубіжне чинне законодавство, а також міжнародні правові стандарти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в умовах реформування основоположних засад незалежної української державності, насамперед її правоохоронної системи, аналітично осмислено значення морально-правового впливу на адаптивне сприйняття його результатів у системі соціальних уявлень сучасного соціуму.

Результатом проведеного дослідження стало обґрунтування й формулювання ряду концептуальних положень, що вирізняються науковою новизною та мають істотне теоретичне та практичне значення, зокрема:

уперше:

– інтерпретовано з позицій загальної теорії держави і права положення про розуміння й сприйняття моралі та права як соціальних і суспільних явищ, як ефективних чинників регуляції суспільних відносин у їх взаємозв'язку в системі соціальних уявлень сучасного українського соціуму, що перебуває в умовах реформування засадничих основ незалежної державності, насамперед її правоохоронної системи;

– аргументовано значення морально-правового впливу на вдосконалення процесів правотворчості та реалізації права, творення відповідної законодавчої бази конституційованої правової держави, що мають чітко визначену гуманістичну спрямованість, яка знаходить свій вияв у наповненні прогресивними ідеями змісту діяльності інститутів і владних структур нашої держави;

– обґрунтовано теоретико-концептуальні засади необхідності реформаційних трансформацій, на підставі яких окреслено систему заходів щодо підвищення ефективності взаємодії норм права та норм моралі у формуванні правосвідомості працівника вітчизняних реформованих правоохоронних органів;

удосконалено:

– уявлення про характер дії моральної свідомості як суб'єктивної складової оцінювального критерію у правотворчості й правозастосуванні;

– методику дослідження категорій «мораль» та «право» як складових загальнолюдської культури і суспільно необхідних якостей, притаманних особистості працівника органів внутрішніх справ;

– тлумачення сутності комунікативної природи права та моралі в системі регуляції поведінки особистості з погляду збереження належного балансу між свідомістю та відповідальністю;

набули подальшого розвитку:

- підходи щодо встановлення логіко-еволюційної кореляції між співвідношенням і взаємодією права та моралі у правовій державі;
- положення про удосконалення взаємозв'язку моралі та права і напрацювання на цій основі морально-правового механізму реалізації професіоналізму правоохоронців у реформованій системі ОВС;
- трактування моральної свідомості як суб'єктивної складової критерію оцінки у правозастосуванні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані: *у науково-дослідницькій сфері* – для подальшого напрацювання пропозицій щодо врахування специфіки змістових та структурно-функціональних особливостей морально-правового впливу на формування особистості працівника ОВС, для проведення загальнотеоретичних досліджень взаємозв'язку моралі та права в період розбудови правової держави та громадянського суспільства; *у правотворчій сфері* – для роботи над системою законодавчих актів, що повинні регулювати процеси інституціоналізації взаємодії моралі і права як суспільних і соціальних явищ та сприяти оптимізації морально-правового впливу на формування правосвідомості особистості правоохоронця в умовах реформування ОВС; *у навчальному процесі* – при підготовці підручників, навчальних посібників та викладанні курсів «Теорія держави і права», «Історія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Філософія права» (акти впровадження Львівської комерційної академії від 12 листопада 2013 р. № 784/01-1.08, Львівського державного університету внутрішніх справ від 21 грудня 2015 р. № 55).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, де була виконана дисертація, та доповідалися на наукових конференціях та семінарах, таких як: II Регіональний круглий стіл «Проблеми державотворення та правотворення в

Україні» (м. Львів, 18 лютого 2011 р.); III Всеукраїнський круглий стіл «Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування» (м. Львів, 9 грудня 2011 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 17 лютого 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства» (м. Київ, 10-11 жовтня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми та реалії» (м. Запоріжжя, 23-24 листопада 2012 р.); Міжнародний науково-практичний конгрес «Об'єднання економістів и правоведов – ключ к новому етапу развития» (м. Берн, Швейцарія, 29 листопада 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «IX Прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 29-30 листопада 2013 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-гуманітарні виклики 2015 року» (м. Львів, 9 червня 2015 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в шести наукових статтях, п'ять з яких опубліковано у наукових фахових виданнях України, одна – у періодичному виданні іншої держави (Республіка Молдова), та десяти тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлені метою, завданнями та предметом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що охоплюють дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (300 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 230 сторінки, із них 205 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

КАТЕГОРІЇ ПРАВА І МОРАЛІ У ЗАГАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1.1. Наукознавча парадигма актуалізації проблем права і моралі в юриспруденції

У вітчизняній юридичній літературі зазначається, що мораль – це система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства [40, с. 690]. На відміну від цього право трактується як система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю панівного класу або всього народу [40, с. 1101], міститься не (лише) в офіційних джерелах, а й у суспільній думці. Дотримання моральних норм забезпечується не державним примусом, а совістю і суспільним впливом. Крім того, право обов'язкове для всього суспільства, а в моралі те, що для одного є нормою поведінки, для іншого виявляється лише можливою, але не обов'язковою оцінкою (поглядом).

Норми моралі фіксуються в суспільній думці. На відміну від права, момент виникнення кожної з них визначити практично неможливо, оскільки індивідуальні оцінки різних ситуацій з позицій моралі, поширюючись і отримуючи суспільне визнання, переростають з „морального погляду” в норму, в правило поведінки значної кількості людей (або всього суспільства). А в праві чітко розрізняють правові норми (офіційно визнані і санкціоновані державою) і правові погляди, правосвідомість, припущення про те, яким повинно чи не повинно бути право.

Наслідуючи юристів позитивістського спрямування, правознавці часто зображали співвідношення права і моралі у вигляді двох кіл, які перетинаються, з широкою загальною сферою і невеликими частинами, котрі не співпадають (мораль, а не право, регулює відносини дружби і любові, право визначає форми

угод, байдужих з точки зору моралі) [191, с. 113-115].

Викладені уявлення (особливо про підкорення моралі політиці і заперечення загальнолюдських моральних норм) піддавалися справедливій критиці. Проте проблема співвідношення права і моралі ще не знайшла достатньо повного висвітлення в науковій літературі.

І саме цим обумовлюється актуальність звернення не лише до цієї конкретної проблеми, а й до морально-правової проблематики. З цією метою стає очевидною необхідність напрацювання наукознавчої парадигми як раціональної методологічної моделі належного ступеня узагальнення при дослідженні найрізноманітніших аспектів цієї проблематики, що охоплюються загальною теорією держави і права, з орієнтацією на певні вихідні світоглядні й пізнавальні принципи.

Враховуючи це, підкреслимо, що великий сумнів викликає уявлення про співпадіння багатьох сфер правового і морального регулювання. Право і мораль – зовсім різні поняття. Про збіг частини права і моралі („кола, що перетинаються”) складно говорити через те, що у змісті права занадто багато такого, до чого мораль абсолютно байдужа. Неможливо знайти моральний зміст, наприклад, у правових нормах, які визначають структуру і порядок діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, акціонерних товариств та інших юридичних осіб, форми укладення договорів, умови їх функціонування, порядок виконання, терміни проведення екологічних заходів, діяльність статистичних або податкових органів, різних інспекцій, нормах, які закріплюють права профспілок, виборчу систему країни, регулюють складання, затвердження і виконання бюджету – майже всі (або всі) галузі права містять норми, зміст яких жодним чином не оцінюється мораллю [3].

Таким чином право (в цивілізованому суспільстві) не нав'язується моральній свідомості суспільства та індивіда, залишаючи без юридичних оцінок майже всі ділянки моральних відносин. Там, де дійсно необхідна юридична регламентація будь-яких моральних відносин, мораль діє на право через правосвідомість. Так сталося, наприклад, зі зміною норм радянського

сімейного права про „позашлюбних дітей” [183, с. 2].

Моральні норми не тотожні правовим ні за змістом, ні за логіко-теоретичною (гіпотеза, диспозиція, санкція), ні за деонтологічною структурою. Головна відмінність між ними – в критеріях оцінки дій, поведінки людей та їх відносин. Праву властиві оцінки: „правомірно”, „неправомірно”, „має юридичне значення”, „не має юридичного значення”, „породжує певні права”, „покладає певні обов’язки”, „допускається або знаходиться під особливою охороною державних органів”, „попереджається і карається за допомогою заходів державного примусу” тощо. Інші критерії оцінок притаманні моральним нормам. Як зазначалося вище, оцінка, виражена в загальній формі, і є нормою; в моралі, де немає ні законодавця, ні спеціального правосуддя, це особливо помітно.

Найскладніше в етиці (наука про мораль) знайти основний, загальний критерій оцінок, що визначає зміст моральних принципів і норм як основи моральної поведінки.

Основними категоріями власне моралі називають „добро” і „зло”. Тим часом, самі по собі ці категорії в силу абстрактності безмежні і можуть застосовуватися до явищ природи та суспільного життя. Не підлягають моральній оцінці землетрус, хороший врожай, повінь, хвороба, прекрасна погода, політичний переворот, демографічний вибух тощо. Поширене припущення, що до сфери моралі відноситься все, що заслуговує схвалення або засудження, позбавляє мораль будь-якої визначеності [75, с. 93].

Проте категорії „добро” і „зло” відразу стають реальними і конкретними, якщо вони стосуються людини через її ставлення до інших людей. „Зла людина” і „добра людина” – це чіткі і конкретні моральні оцінки; звичайно, „доброта” – це не обов’язково щедрість, так само, як і „злостивість” – не лише скупість.

На гуманістичній основі вибудовував свою етику (вчення про мораль) Арістотель, який розглядав моральні якості особистості в її суспільному бутті. Вважаючи основою політики „дружбу” (компроміс, згоду), Арістотель відносив

до моральних якостей „серединні стани почуттів” [17]. Такими, зокрема, є мужність (середнє між зухвалою самовпевненістю і боягузством), щедрість (середнє між марнотратством і скупістю, жадібністю), скромність (середнє між безсоромністю і сором’язливістю), благородство (середнє між зарозумілістю і приниженістю), правдивість (середнє між вдаванням і хвальковитістю), відчуття власної гідності (середнє між норавливістю і підлабузництвом).

Мораль настільки тісно пов’язана із соціальним буттям людини, що деякі моральні норми і оцінки визначаються природними якостями особистостей.

Мораль – один із духовних засобів згуртування і солідарності суспільства або його частини. Тому „співчуття” відноситься до основних принципів і норм моралі. Так звана загальнолюдська мораль закликає людей до єдності на основі визнання цінності і гідності особистості („людина є мірою всіх речей”). Норми групової, класової, станової моралі, які співіснують з нею у свідомості суспільства, закликають до того ж: до єдності соціальної групи, яка нерідко протистоїть іншим групам, і тому вносить суперечності в систему моралі даного суспільства. Проте при усіх суперечностях суспільної моральної системи вони (суперечності), крім кризових і революційних періодів суспільства, не призводять до руйнування, розриву суспільства на класи, стани, соціальні групи, які воюють між собою. Мораль, як і право, сприяє створенню „замиреного середовища” [263, с. 294-296].

Право і мораль слугують одній меті – створенню і підтриманню „замиреного середовища”, забезпеченню соціального порядку. Але цієї мети вони досягають по-різному. На відміну від права мораль оцінює не лише дії, поведінку людей, але й саму особистість. Зрозуміло, що особистість проявляється в діях, але існують такі поняття, як „моральне обличчя”, „репутація”, зумовлені постійною, стійкою лінією поведінки людини, що породжує певні індивідуальні та соціальні очікування. Розрізняють людей моральних і аморальних, чесних і безчесних, жадібних і добрих, скупих і щедрих, милосердних і жорстоких, брехливих і правдивих, совісних і безсовісних, корисливих і безкорисних, привітних і замкнутих, сварливих і

дружних, лінивих і працелюбних, скромних і марнославних, принципових і безпринципних, порядних і непорядних, щирих і лицемірних, сердечних і безсердечних, надійних і ненадійних тощо [15, с. 73].

Можна припустити, що в історичній ретроспективі моральні цінності формувалися одночасно з правом і в конкуренції з ним.

На певному етапі розвитку суспільства між правом і мораллю відбувся своєрідний „поділ праці”. Предметом правового регулювання залишилися переважно дії та відносини, що доводили у результаті суперечки, у випадку необхідності попереджались або карались за допомогою заходів державного примусу. Предметом моральних оцінок стали якості особистості, виражені в її поведінці та вчинках. Цим зумовлена несумісність або незіставність правових і моральних оцінок особистості як такої: моральною особитістю може вважатися та людина, яка переймається інтересами інших людей, готова допомогти їм, здатна приборкати власні егоїстичні почуття; в праві людина існує як суб’єкт права, загальний та індивідуальний статус якого визначається не притаманними йому особистими духовними якостями, а формально визначеними правовими приписами [62, с. 116-117].

Правовий зв’язок людей називається правовідносинами; моральні зв’язки людей – співчуттям, доброзичливістю, добрими справами, взаємодопомогою, дружбою і солідарністю. Право визначає юридичні факти і стани, за наявності яких виникають (змінюються, припиняються) правовідносини. Мораль не має формальної визначеності, властивої праву, оскільки ситуації, в яких можуть (і повинні) проявлятися моральні якості особистості, є настільки непередбачуваними і різноманітними, що наперед їх неможливо встановити. Саме тому ніколи не вдавалося скласти вичерпний збірник моральних правил (моральний кодекс). Моральні норми містяться в суспільній думці і отримують письмовий вияв в художніх, філософських, публіцистичних творах, в релігійних книгах, в програмах партій, в газетах, підручниках, журналах та інших засобах масової інформації [243, с. 4].

Правові норми (в сучасному суспільстві) містяться у письмових актах, які

підлягають систематизації, інкорпорації, кодифікації. В текстах нормативних актів можливі неточності, помилки, застарілі норми, суперечності, в зв'язку з чим нерідко засуджується недосконалість правових норм. Ніхто не засуджує недосконалість норм моралі, оскільки вони створюються самим суспільством і гнучко пристосовані до оцінки будь-яких ситуацій. Право – це норми, які реалізуються або, принаймні, здатні до реалізації. Право, що проголошене державою, але не дотримується нею, породжує в суспільстві недовіру до права загалом. Мораль, яка проголошується, але не дотримується, породжує недовіру не до моралі, а до лицемірів, які говорять одне, а роблять інше [154, с. 141-142].

Право зорієнтоване на суспільні відносини, які можна формально визначити для охорони і відтворення (або попередження). Загальною метою права та його реалізації є правопорядок. Загальна мета моралі – виховання добропорядної і добросовісної (такої, яка робить добро) особистості. Всі моральні норми випливають з цього ідеалу. Правові норми виражають державну волю, яка врешті-решт спрямована на підтримання громадського порядку. Моральні норми виражають уявлення про позитивні якості особистості в її відносинах з іншими людьми, що склалися в цьому ж суспільстві. Діяння, які суперечать праву, називаються правопорушеннями; люди, які порушують моральні норми, називаються аморальними людьми [118, с. 68].

Мотивом моральної поведінки є не дослідження юридичних фактів і їх правових наслідків (як при спробі здійснити вчинок, що має юридичне значення), а орієнтація на певний ідеал особистості, котра прагне робити добро (або, принаймні, не шкодити) людям, які живуть в тому ж суспільстві. Іншими словами, моральні норми – це правила поведінки добропорядної людини, яка визнає права та інтереси інших людей, ставиться до них з повагою, доброзичливо [58, с. 46].

Соціальний зв'язок членів суспільства і моральна необхідність узгоджувати свою поведінку з поведінкою інших людей на основі поваги, доброзичливості і добрих справ, виражена в першому категоричному

імперативі І. Канта: „Чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою, можеш побажати, щоб вона стала загальним законом... Чини так, ніби максима твого вчинку за допомогою твоєї волі повинна стати загальним законом природи” [98, с. 260, 261].

Мораль впливає на суспільні відносини приписами, адресованими одній людині (заборона, зобов'язання). З моральної точки зору особистість оцінюють за ступенем виконання цих приписів: чого чекати від цієї людини – чи порушить вона заборону, чи виконає обов'язок? Тому в системі моральних критеріїв оцінки особистості існують ще й такі поняття, як „принциповість”, „порядність”, „безпринципність”, „лицемірність”, „моральна нестійкість”, „безвольність”, „схильність до поганих впливів” тощо. Ці критерії теж характеризують особистість в аспекті морально-соціальних очікувань осіб і організацій, які її оточують. Невиконання обіцянок, недотримання слова мораль засуджує тому, що це свідчить про непередбачуваність дій брехливої і ненадійної людини, яка говорить одне, а робить інше.

На відміну від правових норм всі моральні норми ґрунтуються за правилами абсолютної деонтичної логіки, тобто зводяться до наказу чи заборони, адресованої окремо взятому індивіду. Такі норми, як зазначають науковці, притаманні і праву, що сприйняло низку табу первісного суспільства (заборони, виражені в праві як складові правопорушень) [15].

Особливість деонтичної структури моралі (на відміну від права) давно помітили філософи і правознавці. Зокрема, І. Кант вказував, що вчення про моральність (мораль) переважно (починаючи з Ціцерона) називають вченням про обов'язки, а не вченням про права; причину цього він вбачав у тому, що моральний закон приписує обов'язок (зобов'язання), виходячи з якого, можна потім вивести поняття про права [99, с. 149].

На цю відмінність між правом і мораллю вказувало багато правознавців. Так, М. Коркунов писав: „З моральних норм виводиться тільки безумовний правовий обов'язок; з юридичних – зумовлені один одним право і обов'язок” [124, с. 116].

На відміну від моралі, право регулює поведінку людей за допомогою не лише заборон і приписів (зобов'язань), й за допомогою зобов'язальних норм, які передбачають надання учасникам правовідносин суб'єктивних прав, якими особа може скористатись або не скористатись на свій власний розсуд. Оскільки суб'єктивне право забезпечується відповідними діями зобов'язаних осіб, виходить, що поведінка останніх залежить не тільки від змісту норми, й від бажання уповноваженого скористатись або не скористатись своїм правом. Власне тому апарат абсолютної деонтичної логіки, достатній для розкриття змісту моральних норм, виявився недостатнім для вивчення норм права, чим і зумовлена необхідність розробки логічних теорії взаємодії.

Названу відмінність між правом і мораллю заклав в основу своєї теорії права Л. Петражицький, який з властивою йому послідовністю відносив до права взагалі всі норми-відносини, які містять вимогу, право вимагати („імперативно-атрибутивні емоції”), в той час як моралі („імперативні емоції”) така властивість (право вимагати) не притаманна [184, с. 259]. При такому підході до правових була віднесена велика кількість відносин, які споконвіків вважались лише моральними відносинами, правилами етикету тощо. Теорія Л. Петражицького викликала багато заперечень, більша частина яких була побудована на інтуїтивно-моральних судженнях про існування моральних прав і вимог. Проте в тому ж інтуїтивно-емоційному сприйнятті роздуми про „моральне право” звучать не більше ніж втішання і співчуття до того, в кого немає реального („формального”) права, хто може розраховувати тільки на милість і благодійництво.

У XIX-XX ст. предметом обговорень і дискусій філософів, правознавців, соціологів і спеціалістів з етики стала поставлена ще в Стародавньому світі проблема джерела моральних якостей і почуттів. Одні дослідники вважали, що людина від природи зла і моральні якості прищеплює їй держава [55, с. 374]; інші стверджували, що моральні почуття та якості є вродженими якостями людей. Наприкінці XIX – на початку XX ст. склалися конкретні позиції щодо проблеми; тоді ж соціологи розробили соціально-апробативну теорію моралі,

згідно з якою моральні поняття і категорії виражають санкції суспільства, яке схвалює одні вчинки і засуджує інші [77, с. 76].

Важливим досягненням І. Канта, І. Бентама, багатьох філософів і правознавців XIX ст. було обґрунтування відмінностей між правом і мораллю. Класична теорія природного права XVII-XVIII ст. нерідко ототожнювала або змішувала моральні та правові категорії, оцінки, вимоги [72, с. 23-25]. Принагідно зауважимо, що, на нашу думку, для глибокого та всестороннього дослідження моралі та права як самостійних соціальних явищ необхідне відмежування одного поняття від іншого. Тому на основі цього відмежування стали можливими дослідження зв'язків між правом і мораллю.

Цілому ряду правознавців і філософів кінця XIX – початку XX ст. належить визначення „право – мінімум моралі”. У це визначення вкладався різний зміст.

Дуже відомими стали роздуми Г. Єллінека про безжального кредитора, який відбирає у боржника його останнє майно, вимагаючи повернення боргу: „Він діяв би більш морально, якщо пробачив би його боржнику. При погляді на право, як на найнижчий ступінь моральності, усуваються всі конфлікти, які виникають, якщо право і мораль уявити двома самостійними силами” [80, с. 61-62]. На нашу думку, помилка Г. Єллінека полягає в тому, що мораль, всупереч його твердженню, не піддається кількісним вимірам. При укладенні юридичного договору за законом можна торгуватись про ціну, про право на частину власності або в доходах, про відсотки за боргом або внеском, про плату за користування житлом і приладами, про терміни і час користування ними тощо. В моралі нема кількісних вимірів, вона не піддається ні дозуванню, ні поділу на відсотки. Особистість оцінюється повністю. „Напівморальна” людина – це останній негідник.

Особливістю моралі як регулятора людських взаємин є те, що вона регулює свідомість і поведінку людей в усіх сферах життєдіяльності, включаючи особисте життя і міжособистісні стосунки – на відміну, наприклад, від іншого глобального регулятора – права, яким регулюється тільки суспільно

значуща поведінка (норми права виступають необхідним атрибутом держави, в якій мораль не може забезпечити поведінку, відповідну певному громадському порядку). З іншого боку, норми моралі й права існують у динамічному взаємозв'язку – адже правова система державно організованого суспільства закріплює важливі для всього суспільства моральні настанови і цінності. Єдність моралі й права ґрунтується на спільності соціально-економічних інститутів, культури, виховання, прихильності людей до ідеалів свободи, рівності та справедливості. Їх призначення – встановлення і підтримка рівноваги, соціальної стабільності і порядку, досягнення соціального компромісу, пов'язаного зі створенням еталону, зразка поведінки. „Право і моральність – це сукупність зв'язків, що прив'язують нас один до одного і до суспільства, створюючи з маси індивідів єдиний узгоджений агрегат”, - слушно писав Е. Дюркгейм [77, с. 406].

Цікава точка зору про взаємозв'язок моралі і права подається в практичній філософії І. Канта. У його концепції йдеться про змістовно-практичну цілісність права та моралі, цілісність, пов'язану з категоріальними визначеннями влади й підлеглості, примусу й опору, вибору і відповідальності. До того ж, згідно з твердженням І. Канта дані категорії являють собою не просто цілісність, а ієрархічно вибудовану культурно-онтологічну систему. Безумовність морального закону як метафізичного прояву свободи є передумовою кінцевої легітимації права – що виступає головною інтегративною властивістю цієї єдності. У такій системі мораль зберігає свою імперативну значущість [101, с. 4].

Ієрархічне співвідношення загальнолюдської моралі і державного права подане у своєрідній нормативній піраміді В. Бачиніна, яка містить не тільки сучасні, але й „більш давні та фундаментальні нормативно-ціннісні основи, що склалися протягом усієї історії світової цивілізації” [22, с. 90]. В основі цієї нормативної піраміди знаходяться найдавніші міфологічні табуальні першонорми, які безпосередньо пов'язані з глибинними сферами колективного й індивідуального несвідомого та їх архетипами і знайшли відображення в

архаїчних міфах. Над ними надбудована система релігійних норм, що внесли до механізму соціонормативної регуляції момент метафізичної абсолютності й виявилися здатними позбавити індивідуальну свідомість труднощів вибору. Вище в цій піраміді – моральні норми, що вимагають ставитися до кожної людини як до родової істоти, далі – рівень моральних норм, які розглядали людину вже як представника конкретних, локальних соціальних спільностей. Наступний рівень нормативно-ціннісної регуляції вимагав від громадян підпорядкування їх практичної та духовної діяльності цілям і завданням держави. Завершує піраміду система правових норм, що юридично оформлюють усю сукупність нижчих рівнів у раціоналізовані розпорядження і заборони [27, с. 199].

Спираючись на концепцію І. Канта, сучасна вітчизняна дослідниця Т. Павлова виділяє основні риси тотожності і відмінності понять „мораль” і „право” в їх корелятивному смисловому поєднанні. Так, до спільних рис моралі й права як соціальних регуляторів вона відносить:

- спільність коріння, генезису і еволюційних етапів розвитку моралі і права;
- подібність їх складових за сутністю і призначенням: право і мораль виступають як сукупність справедливих настанов і створюваних ними умов для вільного здійснення розумної волі і забезпечення цивілізованої діяльності та спілкування;
- подібність структур: структура права (правові норми, правові відносини, правова культура) відповідає подібній структурі моралі (моральні норми, моральні відносини, моральна діяльність);
- спільність базових категорій моралі і права: поняття справедливості та свободи, що є основними категоріями права, пояснюють і природу моралі [180, с.12].

Але разом із тим існує низка рис, які відрізняють мораль і право, зокрема такі:

- інституціональна природа права, на відміну від неінституціоналізованості моралі – це розходження фіксують практично всі дослідники взаємодії моралі і права;
- владний характер права, його зв'язок з державою, у той час як мораль є винятково продуктом суспільства;
- відмінність моралі і права вбачають у різному ступені конкретизації та твердості правової і моральної санкції;
- формальна рівноправність права, якою наділяються суб'єкти правовідносин – такої встановленої рівності немає і не може бути в моралі;
- правова воля і правова рівність виступають умовою для свободи здійснення внутрішніх переконань, рішень і вибору морально незалежної автономної особистості;
- мораль і право розвиваються з різним ступенем динаміки: право є системою більш консервативною, зміни в моральній системі передують змінам у праві [180, с. 14].

Ще один сучасний дослідник І. Хрімлі підкреслює, що моральні і правові норми мають суттєві відмінності як за змістом, так і за характером функціонування: правовій регламентації – порівняно з моральною – притаманна більша формальна визначеність, чіткість дефініцій, стійкість, а реалізація юридичних норм забезпечується і контролюється державою; норми моралі мають більш широкі можливості впливу на внутрішній світ особистості і в своєму функціонуванні підтримуються авторитетом громадської думки. У своєму дослідженні авторка розводить норми моралі і права за формою вираження, за способами охорони і захисту, за способом формування, за рухливістю зміни, за широтою охоплення спектра суспільних відносин, за низкою вимог до людської поведінки [253, с. 6-10].

Право – це не „мінімум моралі” і з тієї причини, що регулює широке коло відносин (процесуальних, адміністративних, виробничих тощо), які взагалі не підлягають моральній оцінці. Крім того, саме існування права означає, що мораль безсила врегулювати низку відносин між людьми; вони тому і пишуть

договори, завіряють їх в нотаріальних конторах, визначають пені, штрафи, неустойки за невиконання зобов'язань, тому що не вірять в чесність своїх контрагентів; право з його формальною визначеністю, доведеністю і здатністю до примусового здійснення є не (лише) „мінімумом моральності”, а її „сурогатом”, недосконалою, проте необхідною формою відносин між людьми.

Постійною причиною суперечностей права і моралі в будь-якому суспільстві, де вони існують, є формальна визначеність права, що не завжди дає можливість поширити його дію на ситуації, що настійно вимагають правового регулювання, але не передбачені правом, або, навпаки, допускає застосування права до життєвих відносин і ситуацій, де мораль вважає таке застосування несправедливим. Іншими словами, суперечності виникають через те, що право по-різному оцінює ситуації, однакові з точки зору моралі, або, навпаки, нівелює життєві обставини і ситуації, дуже відмінні з моральної точки зору. Не випадково у давнину говорили: „Надто точне виконання права породжує найвищу несправедливість”.

Із викладеного вище, однак, не випливає, що мораль завжди хороша, а право нерідко буває поганим. Моральні системи багатьох країн не позбавлені лицемірства. Так, у Стародавньому світі, починаючи з філософії стоїків (а може і до неї), визнавалась духовна, моральна, природна рівність усіх людей, вільних і рабів. Ідея моральної рівності людей, незалежно від їхнього соціального становища, властива також християнству. Але звідси не робився висновок про правову рівність рабів і вільних, феодалів і кріпаків. Загальнолюдська норма природної рівності була суттєво обмеженою і деформованою у панівній моралі станovo-кастового суспільства, яке вважало рабство і кріпацтво природними.

До прихильників поглядів на право як на „мінімум моралі” відносять російського релігійного філософа В. Соловйова, який писав: „Право є найнижчою межею або визначеним мінімумом моральності” [221, с. 62]. Проте його теорія істотно відрізняється від поглядів Г. Єллінека вже тим, що росіянин не прагнув морально виправдати зміст кожного припису чинного права у всіх його, іноді негуманних, проявах. „... Право в своєму елементі примусу до

мінімального добра, – зазначав В. Соловйов, – хоча і відрізняється від моральності у власному значенні, але і в цьому своєму примусовому характері, відповідаючи вимогам тієї ж моральності, в жодному разі не повинно їй суперечити” [221, с. 63]. Услід за А. Шопенгауером, який визначав право як частину моральності, як мінімум добра, В. Соловйов писав: „Право є примусовою вимогою реалізації певного мінімального добра, або порядку, що не допускає певних проявів зла... Завдання права зовсім не в тому, щоб світ, який лежить в злі, перетворився на Царство Боже, а лише в тому, щоб він – до певного часу – не перетворився на пекло” [221, с. 74].

Дискусії про співвідношення права і моральності XIX-XX ст. не виходили далеко за межі сформульованого ще до А. Шопенгауера співставлення: право вимагає нікому не шкодити (*neminem laede*), моральність, понад це – всім, скільки можеш, допомагати (*omnes, quantum potes, juva*). Обидві вимоги містяться у т.зв. Золотому правилі.

Німецькі філософи XVII-XVIII ст. зазначали, що Золоте правило в його позитивній формі (роби іншим те, що хочеш, щоб робили тобі) відповідає принципам моралі, що закликає до людинолюбства і добрих справ, а в формі негативній (не роби іншим того, чого не хочеш, щоб робили тобі) виражає сутність права, яке забезпечує безпеку.

На Золоте правило посилались прихильники впорядкування і вдосконалення правової системи. Правило „не роби іншому того, чого ти не бажав би, щоб зробили відносно тебе” англійський філософ Т. Гоббс вважав основою природного права, з якого випливають усі людські закони [56, с. 122], а російський державний діяч і ліберальний мислитель М. Сперанський писав: „Всі постанови, якими держава керується, утворюють нерозривний зв'язок наслідків, що випливають з одного начала. Начало це дуже просте: не роби іншому того, чого не бажаєш собі” [225, с. 175], і, навпаки, принципові противники права закликали замінити його на систему моральних норм.

Проте в сучасній науковій літературі з етики Золоте правило (в обох його варіантах) згадується переважно тільки як категорія масової буденної

моральної, правової або релігійної свідомості. Справа в тому, що це правило містить суб'єктивний елемент, який розуміють всі: „бажання” („хотіння”). Чи не стане те, що я вважаю доброю справою (тому, що воно мені подобається), „ведмежою послугою” іншій особі, якщо те, що я для неї роблю, не відповідає або навіть суперечить її бажанням? Чи не перетворюється таке небажане добро злом для того, кому його роблять? Цю небезпеку чітко усвідомлював І. Кант, який стверджував, що ніхто не може змусити іншого бути щасливим так, як він уявляє собі добробут інших людей. У праці „Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані” І. Кант підкреслював: „З настільки кривого дерева, з якого зроблена людина, не можна витесати нічого ідеально прямого. Природа вибрала для нас лише [шлях] наближення до цієї ідеї” [101, с. 99].

Саме повага до різноманітності характерів, прагнень, бажань різних людей визначила так званий формалізм категоричних імперативів Канта, у яких, тим не менше, втілені ідея загального зв'язку людини з іншими людьми (перший категоричний імператив) та ідея високої гідності особистості (другий категоричний імператив). „Чини так, – писав І. Кант, – щоб ти завжди відносився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого так само, як до мети, і ніколи не відносився до нього тільки як до засобу” [98, с. 270].

Морально-правовими проблемами розвитку сучасного суспільства займалися провідні зарубіжні науковці Й. Гессен, [52] Д. Дьюї [78], Г. Кельзен [110], Г. Маркузе [152], А. Пайк [181] та ін. Уже в наш час певний внесок зробили вітчизняні дослідники цієї проблематики, зокрема С. Максименко [147], В. Москалець [158], М. Савчин [210] та ін. Загалом можна вважати, що ця проблема перебуває під постійним та прискіпливим науковим моніторингом. Однак, чим більше проводиться наукових розвідок, чим вагоміші їхні результати, тим більше запитань вони ставлять перед новими дослідниками, розкриваючи нові простори для наукового пошуку.

Мораль не краща за право, а право не гірше за мораль. Вони є різними. На відміну від моралі право дає можливість відповісти на насильство злих людей силою державного примусу, за зло відплатити злом, на це мораль нездатна. За

допомогою права можна укласти договори з незнайомими людьми, навіть з особами із сумнівною репутацією, забезпечивши виконання зобов'язань заставою чи іншими правовими засобами. Багатовікові моральні сентенції про духовну рівність людей право перевело в галузь практичних життєвих відносин, у правопорядок громадянського суспільства. Моральні заклики до благодійництва і допомоги тим, хто її потребує, право переводить у систему соціальних прав особистості, сприяючи соціалізації громадянського суспільства.

Право більш грубе і зле, ніж мораль, воно частіше схильне до зловживань, особливо тих, хто наділений владою, складає закони і застосовує їх на практиці. Але мораль, при всій її духовності і естетичній витонченості, практично не в силах стримати злих, аморальних і безсовісних громадян, які шкодять іншим людям.

Ні право, ні мораль не втілюють надприродну волю чи космічний задум природи [10]. Якщо було б так, вони були б набагато досконалішими. Вони є людським творінням і несуть на собі численні відбитки слабкості людської природи, переваги почуттів над розумом, недосконалості суспільства, некомпетентності законодавців, недоліків державного ладу. Але саме тому вони більше підходять для повсякденного людського буття, ніж, скажімо, хімічно чиста гармонія Космосу або математично бездоганне Боже Провидіння.

Право і мораль по-різному прагнуть соціалізувати особистість, пригнічуючи природну агресивність, стримуючи егоїстичні інстинкти і пристрасті, що спонукають людей до діянь, небезпечних і шкідливих для інших людей, всього суспільства. Ці пристрасті та інстинкти гострі в будь-якому суспільстві, особливо в такому, яке розділене на антагоністичні класи. Тут варто нагадати слова Ф. Енгельса про державу і причини її виникнення: „А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не поглинули один одного і суспільство в беззмистовній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка, судячи з усього, стоїть над суспільством, сила, яка стримувала б зіткнення, тримала в межах „порядку” [83, с. 163.]

Право визначає, підтримує і регулює зовнішній порядок, мораль формує соціальні якості особистості. Монополізувавши примус у руках держави, право стримує злих людей загрозою його застосування. Мораль виховує почуття милосердя, стійкості до спокус, переважання почуттів над розумом, безвольності.

Проте мораль не закликає до смирення, всепрощення, неспротиву злу. Обов'язком моральної людини є захист пригнічених і немічних, нетерпимість до аморальних діянь і протидія їм. Законне право необхідної оборони ґрунтується на моральному обов'язку самозахисту і захисту слабких від злочинного нападу. Проте це єдина підстава правомірного застосування сили для виконання морального обов'язку. У всіх інших ситуаціях моральний вплив і засудження виключають фізичний примус, рукоприкладство і навіть словесні образи у формі, забороненій кримінальним законом. Найвищий захід морального покарання – бойкот, загальне відмежування від аморальної людини, моральна заборона спілкуватися із аморальною особистістю [143, с. 26].

Моральне виправдання права в цивілізованих країнах полягає в тому, що на праві лежить головний тягар захисту суспільства від шкідливих та небезпечних діянь осіб, які нехтують правами та інтересами інших людей, суспільства в цілому. Тому право, в якому зосереджений і монополізований державний примус, забороняє і карає злочини проти суспільної моралі, тобто аморальні діяння, що викликають таке загальне обурення, що вони можуть стати причиною самосуду чи самочинної розправи [267, с. 78]. „Існування суспільства залежить не від досконалості деяких, а від безпеки усіх, – писав В. Соловйов. – Ця безпека, не забезпечена самим по собі законом моральним, який не існує для людей, у яких переважають протисуспільні інстинкти, відгороджується законом примусовим, який має дійсну силу і для них” [221, с. 64].

Відмінність права від моралі полягає і в тому, що правове регулювання дій і відносин можливе лише там, де об'єктивно існує доказовість конкретних діянь і можливість виконання правовідносин засобами юридичного впливу. Тому

воно оцінює тільки дії людей, звертаючись до мотивів цих дій лише тоді, коли мотиви доказові і впливають на юридичну кваліфікацію самих дій або їх наслідків (вбивство з корисливих міркувань, вбивство зі співчуття). Для моралі мотиви вчинків мають першорядне значення; етика вважає, що зовнішньо-моральна поведінка не відповідає моралі, якщо її стимулами є аморальні спонукання (кар'єризм, корисливість, лицемірство тощо) [96].

З правом пов'язані соціальні очікування, що спираються на припущення про стабільність правових норм і надії на безперервність їх реалізації. Соціальні очікування, пов'язані з мораллю, ґрунтуються на моральному обличчі особи, з якою спілкуєшся, на її моральній репутації, на репутації її найближчого оточення.

У стабільному суспільстві моральна людина – це людина порядна, тобто надійна, незмінна у своїх позитивних якостях, вірна своїм обіцянкам, противник обманів, сварок, злодіянь. Звичайно, в критичні періоди гострої боротьби народу з тиранічною владою або злочинними угрупованнями порядність вимагає участі в цій боротьбі або допомоги їй. Крім того, у країнах, придушених терором і безпросвітним примусом, мораль деформується і закликає до втечі у внутрішній світ. У таких країнах порядність зводиться до відсторонення від участі у справах тиранічної влади, що пригнічує право [59].

Моральній людині легше дотримуватись Золотого правила в суспільстві стабільного права і законності. Право і мораль найповніше пов'язані через негативну оцінку правопорушень. Об'єктивна сторона низки правопорушень не має моральної оцінки; такими, наприклад, є несанкціоноване виготовлення державного пробірною клейма, здійснення угоди, пов'язаної з перлами, порушення правил експлуатації ЕОМ, пошкодження транспортного засобу. Проте названі та інші склади діянь, заборонених сучасним кримінальним правом, містять мотиви, які мораль засуджує (обман, корисливі цілі, несерйозне або легковажне ставлення до життя, здоров'я та інших важливих інтересів людей). Хоча, згідно зі справедливим зауваженням Г. Шершеневича, почуття законності (споріднене із совістю) властиве людям меншою мірою, ніж

моральні якості, і в жодному випадку не передається спадково [266, с. 157]. У сучасному суспільстві правопорушення рідко знаходять моральну підтримку і схвалення. Згідно із загальноприйнятими цивілізаційними вимірами взаємодія права і моралі здійснюється не на мітингах, що засуджують справжніх або уявних правопорушників, не на партійних або релігійних зборах, які обговорюють і засуджують моральне обличчя правопорушника, а в повсякденній поведінці людей, у їх ставленні до інших людей з повагою. Правомірна поведінка – це наслідок знання і розуміння членами суспільства Золотого правила моралі [229, с. 26].

Це, проте, можливо лише за умови, що зміст самого права не суперечить загальновизнаним елементарним нормам моралі. Як зазначалось, авторитетність права стосується його сутнісних якостей. Право, що певною мірою суперечить моральним засадам суспільства, постійно порушують, обходять, не дотримуються, воно вимагає забезпечення його норм надмірно суворими санкціями. Відповідальність за авторитетність права лежить на законодавцеві, державна воля якого визначає зміст правових норм [19].

Багатомісячний досвід законотворчості навчив законодавців не нав'язувати суспільству правових норм, які породжують загальний моральний протест, або, принаймні, не наполягати на дотриманні цих норм, потурати їх порушенню. Тривалі релігійні війни і криваві конфлікти змусили більшість держав проголосити свободу совісті, відмовившись від юридично обов'язкових державних релігій.

Лицемірне перетлумачення моральної заповіді „не вбий” („не вбий, але якщо держава накаже – за законом – вбий”) поступово змінюється на відміну смертної кари, а також проголошення (в низці країн – здійснення) права на заміну обов'язкової військової служби альтернативною цивільною службою [63, с. 8-9].

При розвитку законодавства прийнято враховувати критерії справедливості або несправедливості правових норм. Якщо в індивідуальних суперечках (в суді, в інших державних органах) одна і та ж норма, що

стосується спірної справи, може бути по-різному оцінена сторонами суперечки про право, то в моральній свідомості суспільства чинні правові норми нерідко отримують загально визнану оцінку, виражену в суспільній думці. В нашій країні, наприклад, засуджувались як несправедливі чинні в радянський час правові норми про обмеження прав позашлюбних дітей, про надмірно суворі покарання за дрібні розкрадання, про низку необґрунтованих привілеїв посадових осіб. В демократичному суспільстві і державі масова моральна свідомість має можливість впливати на законодавчу владу, добиваючись зміни або відміни правових норм, що суперечать суспільній думці.

Проте моральна свідомість суспільства, яка оцінює закон, нездатна визначити зміст найкращого закону, оскільки моральних критеріїв для цього недостатньо. Прямий і тісний зв'язок права з системою соціальних норм здійснюється через правосвідомість [230, с. 4].

Сьогодення визначається стрімкою глобалізацією суспільства. На рівні політики, економіки, культури та деякою мірою права світ перетворюється на єдине ціле. Людство стоїть на порозі формування нової культурної та морально-етичної парадигми. Разом із тим глобалізація пов'язана із серйозними ризиками. Так, глобалізаційні процеси ставлять під сумнів традиційні моральні норми та вимагають коригування правових. Процеси, що відбуваються в глобалізованому світі, цінності, які ініціюються ними, можуть призвести до незворотних змін як у свідомості суспільства, так і напрямих його подальшої еволюції [269].

Про близькість моралі та права на підставі аналізу їх гносеологічного образу, пише Н. Зоріна. На її думку, така близькість закономірна, оскільки ці явища є взаємовпливаючими системами, що змінюються зі зміною суспільно-історичної формації [94, с. 7]. Не можна ігнорувати і ту обставину, зазначає інша дослідниця О. Лукашева, що правові норми досить часто формуються задовго до їх законодавчого закріплення, а механізм їх функціонування як повторюваних форм взаємодії людей близький до регулюючої ролі правосвідомості. Отже, спільне у правовій і моральній системах визначається

не тільки спільністю суспільних відносин, що входять до них, а й характером взаємодії внутрішніх структурних елементів цих систем, прямими і зворотними зв'язками між відносинами, свідомістю, нормами, діалектикою взаємопереходів одних елементів в інші [142, с. 77]. Тільки врахування складних параметрів внутрішніх взаємозв'язків елементів кожної системи, на думку О. Лукашевої, допомагає простежити єдність цих систем, що визначається їх орієнтацією на різні аспекти єдиних суспільних відносин. Загальне в праві та моралі зумовлене також тим, що і правові, і моральні норми завжди є фіксацією дійсного та формулюванням на його основі належного. Загалом, в юридичній літературі справедливо зазначається, що спільне між правом і мораллю полягає в тому, що право та мораль входять до культури суспільства, є ціннісними формами свідомості, регуляторами поведінки людей, мають нормативний зміст [173, с. 101]. При дослідженні таких соціальних феноменів слід враховувати ту обставину, що протягом останніх років окреслилися тенденції до зближення моралі та права через підвищення регулюючої ролі преамбул, ввідних частин, принципів; закріплення в нормах права не лише розпорядження, але й ознак, якостей особи, необхідних для його активного здійснення; орієнтацію на позитивні методи реалізації норм права; розширення апеляції до суспільної думки (у правотворчій діяльності йдеться про вияв або пряме вираження волі народу з окремих найбільш важливих питань шляхом всенародного їх обговорення або голосування).

Відмінність між мораллю та правом, як вважає проф. О. Скакун, можна простежити: а) за походженням; норми моралі формуються в суспільстві на основі уявлень людей про добро та зло, совість, справедливість; вони набувають обов'язкового значення із усвідомленням та визнанням їх більшістю членів суспільства; норми права, що встановлюються державою, після вступу в законну силу зразу ж стають обов'язковими для всіх осіб, які перебувають у сфері їх дії; б) за сферою дії; норми моралі регулюють внутрішнє усвідомлення людиною своєї поведінки в усіх сферах суспільних відносин; норми права регулюють зовнішню форму поведінки людини в тих сферах суспільних

відносин, що піддаються регулюванню; в) за ступенем деталізації; норми моралі – це найбільш узагальнені правила поведінки; правові ж норми – це деталізовані, порівняно з моральними нормами, правила поведінки, у них закріплюються чітко визначені юридичні права й обов'язки учасників суспільних відносин; г) за формою вираження; норми моралі закріплюються не в спеціальних актах, а у свідомості людей; правові ж норми отримують вираження в офіційних державних актах (законах, указах, постановах); г) за способом охорони від порушень; норм моралі та норм права у правовому громадянському суспільстві у більшості випадків дотримуються добровільно на основі природного розуміння людьми справедливості їх приписів; реалізація норм забезпечується внутрішнім переконанням, а також засобами суспільної думки; такі способи охорони цілком достатні для моральних норм; для забезпечення ж правових норм застосовуються ще і заходи державного примусу [213, с. 267-268].

Перераховані ознаки, слід доповнити ще одним критерієм, за яким вони відрізняються – за авторитетом, який встановлює правила (в праві – зовнішній авторитет – інші особи, певним чином визначені й уповноважені; в моралі – внутрішній – голос совісті).

Таким чином, можемо констатувати, що співвідношення права та моралі не є чимось раз і назавжди визначеним та застиглим, оскільки цьому співвідношенню притаманний динамізм у ході історичного розвитку. Глобалізація людської діяльності вимагає знаходження нових загальнолюдських норм моралі. Мораль буде змінюватися під впливом суспільного прогресу, з'являтимуться нові норми, що характеризують потреби людини. Питання співвідношення моралі та права пов'язане з тим значенням, яке мають ці поняття в житті людського суспільства, оскільки, з певної точки зору, саме механізми права та створені на основі права інститути мали неабиякий вплив на життєдіяльність людини протягом більшої частини історії, а моральні норми, у свою чергу, забезпечують мотивацію діяльності як індивідів, так і суспільства, формують ставлення до правових норм і державних

систем, визначають бажаність або небажаність будь-якого суспільного утворення.

Загалом, можна стверджувати, що співвідношення між нормами моралі та нормами права існує тоді, коли природне право, пов'язане із поняттям совісті, стає над позитивним правом як вища форма, як норма, як ідеал, який досягти досить важко, але можливо. Тож у контексті осмислення природно-правового парадигмального вектора, згідно з яким слід розглядати норми права як похідні від правового порядку, зосередило увагу на становленні морально-правових норм як духовно-практичного способу освоєння світу, як похідних світобудови і природи людини.

Сучасний стан розбудови української державності характеризується підвищеною увагою до проблем забезпечення прав людини, піднесення національної самосвідомості членів суспільства, зміцнення їх самодисципліни, відповідального ставлення до своїх громадянських обов'язків. Мораль виступає однією з форм суспільної свідомості як і наука, релігія, водночас однією з форм нормативної регуляції разом із правом і розробленими на його основі адміністративними приписами та нормами [127, с. 125].

Ще Е. Дюркгейм зазначав, що неможливо ігнорувати той факт, що право і мораль змінюються з переходом суспільства від одного соціального типу до іншого. Проте щоб ці трансформації були можливі, колективні відчуття, що складають основу моралі, не повинні бути ворожими до змін і, відповідно, повинні мати помірну силу впливу [272, с. 14-16]. Мораль і право пронизують усі сфери соціальної поведінки, їх соціальна значущість відчувається у всіх проявах життя. Право у будь-якій соціальній системі є фактично фундаментальною основою природи усіх форм асоціацій та інститутів.

Під поняттям „право” у суспільній свідомості розуміємо виправдану, обґрунтовану свободу або можливість поведінки, що визначається суспільством [238, с. 30]. Це важливий не тільки політичний і юридичний, й соціальний інститут, який відіграє найважливішу роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні. А отже, правові процеси і явища не можуть бути

глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою. Соціальне призначення права відзначається співвідношенням проблем розвитку права як суспільного інституту та його соціальною ефективністю.

Соціальний вплив права простежується у таких функціях: 1) згуртуванні соціальних утворень – груп, класів, націй, усього суспільства – відповідно до загальнолюдських демократичних норм (інтегративна); 2) забезпеченні контролю за поведінкою людей на основі створення умов для прямої демократії, а також створення юридичних засад діяльності різних суспільних організацій та ланок політичної системи (контрольна); 3) передбаченні стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що вже випробувано у суспільній практиці як соціальна цінність (регулятивна) ; 4) захисті суспільних відносин у формі захисту інтересів громадян, соціальних груп та суспільства, головне призначення цієї функції – запобігання правопорушень (охоронна); 5) формулюванні відповідних приписів для реалізації й забезпечення всіх аспектів соціалізації особистості (комунікативна) [134, с. 125].

Сучасне ж розуміння права трактує його як засіб реалізації соціальної доцільності та справедливості. Справедливе – все моральне. Несправедливе – аморальне та незаконне. Вчинки людей, результати їх поведінки підлягають соціальній оцінці через категорію справедливості. Тому право неможливо розглядати у відриві від моралі. Це форма суспільної свідомості, яка регулює поведінку людей як в особистісному, так і у суспільному житті, що виникла та існує як історично визначений засіб погодження особистісних та суспільних інтересів і виступає як соціально-психологічне відображення взаємовідносин між особистісними та суспільними інтересами людей.

Мораль, яка існувала в первісному суспільстві у вигляді обрядів та звичаїв, на сучасному етапі перетворилася на складну систему принципів, норм, оцінок, вчинків та мотивів, які відображають психологічні, економічні, політичні, правові, ідеологічні потреби, інтереси, наміри. Як зазначає М. Єнікеєв,

виконання норм права забезпечується силою державного примусу, а виконання норм моралі – соціально-психологічними механізмами. Моральна санкція здійснюється засобами духовного впливу, правова – засобами юридичної відповідальності. Норми права охоплюють сферу необхідної поведінки, моральність – сферу складних відносин між істотним та необхідним. Значна частина суспільних відносин регулюється одночасно і нормами права, і нормами моралі. Проте можлива невідповідність, конфлікт норм, який усувається, як правило, відновленням норми моралі. Але слід зазначити, що мораль не є вищою за право. Право для соціалізованої особистості виступає моральною цінністю [81].

Базовим та системоутворюючим ланцюгом морально-правової регуляції є розробка та винесення морально-правових норм. Загальнообов'язкову силу може набути лише та морально-правова норма, яка здатна виконувати функцію соціальної норми, тобто відповідати соціальним потребам суспільства та особистості, відповідати соціально-психологічним механізмам людської поведінки.

Моральні та правові знання, норми, як і знання в галузі природничих і суспільних наук, сьогодні виступають тими загальносоціальними детермінантами, що виконують функції зовнішніх регуляторів поведінки особистості, які в процесі соціалізації повинні бути переведені в систему внутрішньої регуляції. Отже, норми (моральні, правові) – це зовнішні щодо особистості вимоги суспільства, вони не вважаються нею як примусові, а зливаються в єдине з уже наявними правилами і нормами. У цьому випадку вони являють собою внутрішній регулятор поведінки, який прийнятий особистістю і формує її установку.

Аналогічно, як і право, мораль несе у собі вже складені і закріплені нові правила й цінності суспільства. Проте, на відміну від права мораль: 1) несе в основному оцінювальне навантаження (добре-погане, справедливо-несправедливо); 2) її норми діють, перш за все, через внутрішні психологічні механізми, де на перший план виступають такі поняття, як совість, обов'язок,

честь. Звичайно, зовнішнє (суспільне чи групове) схвалення чи осуд вчинку також має велике значення, але й воно переломлюється через внутрішні імперативи людини, що відображає її моральні принципи. Для моральних норм характерно: а) відсутність текстуального закріплення; б) надання великого значення внутрішнім мотивам чи меті вчинку для його моральної оцінки; в) санкція за порушення у вигляді суспільного осуду [224, с. 120-125].

Принагідно зауважимо, що у свідомості особистості, яка формується або вже сформована, можуть спостерігатися наступні відхилення: 1) незнання деяких норм (через відсутність інформації, відсутність ситуацій, які б вимагали знання); 2) непогодження з деякими нормами (суперечність вимог з особистісними інтересами, моральними принципами чи особистісним досвідом); 3) нехтування нормами. Перераховані аспекти виступають підґрунтям для соціальних відхилень. Тому мораль, створюючи навколо правових стосунків і норм ореол справедливості, охоплює всю сферу стосунків, використовуючи критерії доброго чи поганого до всіх вчинків людини, навіть до тих, що не регулюються правовими нормами.

Однією з головних закономірностей взаємодії моралі і права є зростання ролі моральних норм та скорочення дії правових. Підвищення морального фактора – це не механічний процес простої заміни окремих правових норм моральними, а процес складної взаємодії моральних і правових норм, під час якої проявляється тенденція зростання ролі морального фактора в регуляції суспільних відносин і поведінки особистості. Як зазначає Є. Пеньков, проявом цієї тенденції виступають: а) розширення сфери морального регулювання поведінки людини за рахунок скорочення правової; б) розширення сфери суспільної поведінки, яка є предметом взаємного регулювання моралі і права, тобто у все більше число правових норм запроваджуються прямо чи опосередковано моральні критерії, без врахування яких правові норми вже не можуть бути правильно реалізовані. Інколи моральні норми є тим критерієм, який необхідно враховувати для кращого розкриття змісту правової норми; в) розширення використання заходів суспільного (морального) впливу, замість

правового, до осіб, які здійснили дрібні злочини і не несуть великої суспільної небезпеки; г) використання правових норм ніколи не повинно носити формального характеру, а повинно бути узгоджено з принципами і нормами моралі. Моральне виховання створює основу для формування свідомості особистості. Найбільш суттєвий вплив воно здійснює на ціннісні орієнтації, нормативні позиції особи, яка є важливою складовою частиною політичної, правової та економічної свідомості [182].

На основі проведеного соціально-психологічного аналізу нами з'ясовано що, по-перше, мораль, право – дві взаємопов'язані форми регуляції поведінки людей у суспільстві; по-друге, співвідношення, взаємозв'язок і взаємодія моралі і права, їх інститутів і норм із соціальною дійсністю є центральною проблемою морально-правової соціалізації; по-третє, соціальні функції моралі і права виступають першочерговим фундаментом морально-правової регуляції поведінки людини; по-четверте, морально-правовий розвиток особистості залежить від ефективного засвоєння морально-правових норм, уявлень, переконань та засобів регулювання морально-правової поведінки.

Підвищення рівня системності суспільства визначає потребу дослідження ролі права і моралі, їх взаємодії та співвідношення як основних засобів упорядкування відносин між людьми. Тому аналіз взаємодії права, як основного засобу державного впливу на суспільство, та моралі, як важливого різновиду соціальних норм, створює реальні можливості запровадження в практичну діяльність суб'єктів правових, моральних, етичних, релігійних та інших норм, які є невід'ємною складовою діалогу між людьми в сучасному світі.

Значну увагу проблемам моральності праворозуміння приділяли вітчизняні філософи і теоретики права кінця XIX – початку XX ст. – Ф. Тарановський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський, М. Палієнко, П. Юркевич, а також відомі радянські вчені В. Корецький, П. Недбайло та інші.

Досліджуючи становлення морально-правових норм як духовно-практичного освоєння світу, побудови, як універсальних норм і принципів

онтологічного характеру, перші п'ять із названих певною мірою зверталися до з'ясування діалектичної взаємодії права і моралі.

Діалектика (грец. *dialektike* – мистецтво вести бесіду) – розвиток у всій його складності, багатоманітності форм і протиріч [129, с. 92]. Мистецтво діалектики – це мистецтво ведення суперечки, бесіди, публічного диспуту, логічно правильно будувати свою промову, воно походить від лат. *dialecticus*, де *dia* – пере- і *lego* – говорити, викладати, В сучасному значенні, завдячуючи працям Г.В.Ф. Гегеля, це вчення про розвиток, що розглядає предмети і явища всесторонньо, в русі, в їх суперечностях. Німецьке *dialektik* – походить від старонімецького *dialektisch* [219, с. 201].

Діалектика, як вважав Гегель, – рушійна душа будь-якого наукового розгортання думки, яка являє собою єдиний принцип, що вносить у зміст науки іманентний зв'язок і необхідність... Діалектика – це такий перехід одного визначення в інше, в якому з'ясовується, що ці визначення односторонні та обмежені, тобто містять заперечення самих себе [50, с. 83]. Іманентне (лат. *immanens* – властиве) – внутрішньо-властиве тому чи іншому предмету, явищу чи процесу [248, с. 156].

Проблемні аспекти співвідношення та взаємодії моралі і права належать до основних питань як загальної теорії держави і права, галузевих напрямків права, так і етики та філософії права. На наш погляд, у контексті наукознавчого пізнання сутнісних ознак досліджуваних нами категорій важливо з'ясувати співвідношення та взаємодію права і моралі, моральність права на трьох рівнях, а саме: теоретичному, структурному і функціональному.

Перший рівень – теоретичний. Теоретико-правові та етичні аспекти аналізу взаємодії моралі і права, на нашу думку, можна досягти через пізнання права і моралі як важливих соціальних регуляторів, дослідження їх природи і сутності, характеристики існуючих наукових теорій, джерел їх виникнення та характеристики існуючих концепцій їх розуміння.

Другий рівень – структурний. Через виокремлення структурних елементів слід відобразити особливості внутрішньої будови права і моралі, а також

визначити їх місце у ширшій соціальній системі як самостійних структурних елементів. Це дасть можливість досліджувати право і мораль з точки зору їх приналежності до таких важливих систем суспільства, як правова і моральна. А також структурно визначити співвідношення права та моралі. Встановити єдність, відмінність, взаємозв'язок, взаємодію, взаємовплив, що і є складовими категорії співвідношення.

Третій рівень – функціональний. Цей підхід дає можливість проаналізувати право і мораль як засоби правового та морального регулювання, визначити їх єдність та відмінність у процесі впливу на регулювання суспільних відносини.

У контексті нашого дослідження розглянемо лише теоретико-правовий та етичний аспекти категорії „мораль” у зв'язку з правом як важливі соціальні регулятори, що мають вплив на ефективність правореалізації та якість соціальних зв'язків. До речі, філософи терміни „мораль”, „моральність” вживають як синоніми [74, с. 33]. В юридичній науковій літературі значна частина правознавців терміни „мораль” і „моральність” також визначають як синоніми, зводять їх до тотожних понять, що є єдиними за змістом та сутністю, і вважають, що вони є рівнозначними у прикладному аспекті [154, с. 92]. Інша частина сучасних філософів та правознавців розрізняють ці поняття, пропонуючи під мораллю розуміти сукупність норм, а під моральністю – міру їх дотримання, рівень запровадження моральних принципів у праві [191, с. 54].

Загальноєвропейська традиція розуміння та тлумачення терміна „мораль” походить від ранньої античності. Етимологічно мораль – від латинського *mos*, множина *mores* – вдача, *moralis* – повчальний, моралістичний. Етимологічний словник української мови дає роз'яснення терміна „мораль”. Мораль – „система норм і принципів поведінки...” – запозичення з французької мови; франц. *moral* „моральний, мораль” походить від лат. *moralis* „моральний”, пов'язаного з *mos* (*moris*) „звичай, воля, властивість, закон”, спорідненим із грецьким „прагнути”, „прагну” [82, с. 511].

У деяких європейських мовах моральність (німецькою *Sittlichkeit*)

походить від терміна „вдача” (sitten), що і стало результатом натуралізації латинської мови. Отже, синонімом моралі у її сутнісному значенні можна вважати моральність. Водночас зазначимо, що вже в самому походженні слова „мораль” простежуються „витоки багатозначності і нечіткості поняття, що ним позначається, його невизначене значення” [75, с. 15]. З одного боку, мораль, моральність – це сфера духовного та вольового взагалі, що протиставлена фізичному, тілесно-матеріальному, з іншого – галузь людської поведінки, вдачі, звичаїв взагалі [148, с. 25].

У першому випадку мораль визначаємо як особливу сферу людського духу – вільна воля та прагнення до блага, що протистоїть природній залежності людини та складає її внутрішню автономію, У другому випадку природу моралі, моральності тлумачимо як сферу природних прагнень, індивідуальних та колективних звичок, як суспільно визначену та схвалену поведінку спільнот та індивідів [76, с. 105-106].

Філософи визначають мораль як форму суспільної свідомості, сукупність норм і принципів, якими керуються люди у своїй поведінці [247, с. 499]. Натомість мовознавці, а серед них такий авторитет як В. Даль, характеризували мораль як вчення про вдачу, правила для волі, совісті людини. Натомість моральність – протилежне тілесному, плотському; духовний, душевний. Християнська віра містить у собі правила найвищої моральності. Моральність нашої віри вища за мораль громадянську: перша потребує тільки чіткого виконання законів, друга ж виставляє суддею совість [68, с. 588]. С. Ожегов тлумачить моральність як правила, що визначають поведінку, духовні та душевні якості, необхідні людині в суспільстві, а також виконання цих правил поведінки [176, с. 360].

Філософський енциклопедичний словник дає визначення моралі (від лат. *moralis*) як галузі з царини етичних цінностей, яка, перш за все, визнається кожною дорослою людиною. Розміри та зміст цієї сфери змінюються з плином часу і є різними у різних народів та прошарків населення [249, с. 275].

Історично склалося таке розуміння моралі: це ідея абсолютної, безумовної

цінності людського життя (життя людства і кожної окремої особи). Через її призму осмислюються норми, принципи, ідеали людської поведінки, людського життя, ставлення кожного до інших людей, до природи і світу в цілому, а також до самого себе [5, с. 632].

За К. Ясперсом, мораль – це закони, яких люди дотримуються у своїй поведінці та внутрішньому настрої таким чином, що вони при цьому стають лише тим, чим вони є за своєю сутністю [277, с. 117]. Мораль, як слушно зауважує С. Рик, має безпосередньо практичний характер і покликана регулювати людські відносини не тільки у повсякденному житті, а й у царині тенденцій соціально-історичного розвитку [203, с. 96].

У теорії права мораль визначається як важливий соціальний інститут, одна із форм суспільної свідомості, яка являє собою певну сукупність життєвих принципів, що історично склалися та розвиваються, поглядів, оцінок, переконань і заснованих на них норм поведінки, які визначають та регулюють стосунки між людьми, ставлення до суспільства, держави, сім'ї, колективу, класу, оточуючої дійсності [154, с. 292]. В. Головченко характеризує мораль як духовність, форму суспільної свідомості і вид суспільних відносин; один зі способів регулювання поведінки людини у суспільстві за допомогою усталених приписів [271, с. 770].

Разом із тим можемо констатувати, що наведені визначення відображають лише найбільш загальні риси моралі. Фактично ж зміст та структура цього духовного явища набагато глибша, багатша та містить також психологічні моменти: емоції, інтереси, мотиви, установки та інші складові. Але головне в моралі – це уявлення про добро і зло.

Відомий філософ права Л. Фуллер, досліджуючи мораль права, зазначає, що варто розрізняти поняття „мораль обов'язку” та „мораль прагнення” [250, с. 12]. Загалом погоджуючись із таким твердженням, принагідно зазначимо, що у вітчизняній літературі ще недостатньо висвітленим залишається питання відмінності між „мораллю обов'язку” та „мораллю прагнення”. Мораль прагнення починається на найвищому рівні людських досягнень. Найяскравіші

прикладі моралі прагнення ми знаходимо в грецькій філософії – „це моральність Добропорядного Життя, досконалості, найповнішої реалізації людських здібностей” [250, с. 13]. Мораль обов’язку починається на буденному, земному, нижчому рівні людських вимог. Мораль обов’язку „формулює основні правила, без яких неможливе впорядковане суспільство або без яких впорядковане суспільство, що прямує до певних конкретних цілей, не зможе їх досягнути. Це мораль Старого Заповіту й Десяти заповідей. Вона промовляє такими принципами, як „ти не повинен” та „ти повинен”. Вона не засуджує людей за те, що вони не скористалися нагодами для найповнішої реалізації своїх можливостей. Вона засуджує їх за неповагу до основних вимог суспільного життя” [250, с. 14].

З точки зору вітчизняних теоретиків-правознавців мораль – це погляди, уявлення і правила, що виникають як безпосереднє відображення у свідомості людей умов суспільного життя у вигляді категорій справедливості і несправедливості, добра і зла, честі, гідності, совісті, обов’язку тощо. Мораль визначається як необхідне надбання будь-якого суспільства, значення якого з кожним днем зростає [111, с. 306]. На думку О. Скакун, мораль – це система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів одного з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до розуміння добра і зла, підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки. Мораль має історичний характер, але за всіх часів критерієм норм моральності виступають категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті. Мораль охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право тощо. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування [212, с. 265].

На думку проф. П. Рабіновича, мораль – як соціальна норма, зумовлене об’єктивними закономірностями правил фізичної поведінки, яке має загальний характер, виражає волю певної частини і забезпечується різноманітними

засобами соціального впливу [199, с. 86]. Вітчизняні правознавці А. Колодій і В. Копейчиков закріплюють за мораллю нормативне регулювання поведінки людей, шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла і вважають, що моральним є те, що приносить людям добро, і, навпаки, дії, які спричиняють зло, оцінюють як аморальні [232, с. 175]. М. Кравчук зазначає, що мораль, яка зумовлена об'єктивними закономірностями, оцінює поведінку людей під кутом зору категорій добра і зла, справедливого і несправедливого, гуманного і негуманного тощо та забезпечується, перш за все, внутрішнім переконанням та силою громадської думки [195, с. 120].

Авторитетний російський теоретик етики О. Дробницький розглядав мораль як цілісну систему поглядів на соціальне життя, сутність (призначення, зміст, цілі) суспільства, людини та її буття. Тому традиції, що панують у суспільстві, можуть бути оцінені мораллю з точки зору її загальних принципів, ідеалів, критеріїв добра і зла [75, с. 17].

Енциклопедичний словник з етики містить наступне визначення моралі: „Мораль – поняття, завдяки якому у досвіді людей, заснованому на мисленні та практиці, виявляються звички, закони, вчинки, характери, які відображають вищі цінності, та завдяки яким людина виявляє себе як розумне, самосвідоме та вільне створіння (істота)” [84, с. 275].

Мораль – універсальний регулятор, її вплив поширюється на всі або майже всі сфери вчинків та дій людини. Теоретики-правознавці визнають, що мораль (моральність) – це особливий тип нормативного регулювання, який існує у формі сукупності норм і принципів, що поширюють свій вплив на всіх і кожного, втілюють у собі моральні цінності. Більше того, мораль втілює у своїх нормах абсолютні цінності, в силу чого моральні норми і цінності є найвищим критерієм поведінки. Тому мораль, на думку правознавців, правомірна оцінювати право з огляду на його відповідність вимогам справедливості і моральним очікуванням [108, с. 115-116].

Норми моралі (і з цим погоджуються практично всі правознавці) є продуктом історичного розвитку людства; на розвиток моралі впливають

соціальні відносини, форми суспільної свідомості і, як це не прикро усвідомлювати, моральні принципи і норми нерідко визначаються рівнем економічного розвитку суспільства, ідеологічною надбудовою, а також матеріальними умовами життя конкретних осіб та їх об'єднань.

Таким чином, поступовість дослідження категорії моралі, починаючи від етимології слова, філософського осмислення, визначень в юридичній науковій літературі та особистого усвідомлення, дала можливість сформулювати власний погляд на розуміння поняття, природи та сутності моралі. Це, на нашу думку – усвідомлена, тобто заснована на знаннях, досвіді, звичаях, форма людської свідомості, яка формує відчуття прагнення до належного, що виходить з внутрішнього спонукання віри у справедливість, впевненості панування добра; виводить цю впевненість із розуміння цінностей життя: добробуту, миру, захисту, збереження та продовження життя задля майбутнього людського роду. Специфічними ознаками категорії моралі виступають:

- внутрішнє спонукання людини, спрямоване на досягнення належного, абсолютних цінностей, істинності;
- людське уявлення про належне, критерієм якого є розуміння добра і зла, чесності, порядності, справедливості, правди, кривди;
- загальнолюдська ідеологія, мета якої полягає у захисті свого роду, родини, сім'ї, встановлення доброї волі, з метою збереження та продовження людського життя з вірою у стабільне мирне співіснування;
- це духовний та матеріальний „стержень”, що об'єднує людей, визначає і впливає на їх психічні, емоційні, духовні відносини, які визначають нас як людську істоту, котра наділена розумом.

Водночас наголосим ще раз на тому, що такі поняття, як „мораль” та „моральність” не слід ототожнювати, адже перше – об'єктивне нележне явище, сукупність моральних норм, вимог, принципів, а друге – суб'єктивне явище, ступінь та рівень самосвідомості, освіченості, життєвої мудрості, що однаковою мірою належать як суб'єкту моралі, так і суб'єкту права.

Аналіз категорії моралі розглядається у співвідношенні з категорією права. Тому право є особливим, унікальним соціальним творінням. Цілком погоджуємось із існуючим в науковій літературі твердженням, що право слід розглядати як цілісну систему, складовими якої є: природне право (або інстинктивне право); позитивне право (або інституціональне право); міжнародне право.

Право – структурована соціальна система, яка є загальноприйнятою, формально визначеною, обов'язковою, його основним призначенням є регулювання особливо важливих питань, охорона суспільних інтересів в межах окремої спільноти людей. Право – явище цивілізації, культури, результат історичного розвитку, створене як державними інститутами влади, так і народовладдям, що має безперервну дію з метою вирішення життєвих ситуацій як у приватних, так і публічних сферах [172, с. 120-121].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що сутність права і моралі – головна, відносно стійка якісна основа цих категорій, яка визначає їх істинну природу та призначення в суспільстві. Сутність права полягає у загальній волі і це характеризує його як категорію, що має еволюційний характер. Право розвивається разом із суспільством, є загальним волевиявленням, забезпечує зворотний вплив на суспільство.

З огляду на це, право і мораль виступають важливим надбанням суспільства, вони існують об'єктивно, виконуючи специфічні соціальні функції. На нашу думку, з плином часу залежно від змін у суспільному житті змістовно будуть збагачуватись і деякі соціально значущі життєві цінності, які безпосередньо впливають на формування визначення права та моралі.

Своєчасно висловити ідею про поєднання сутності права і сутності моралі у єдине змістовне підґрунтя і сформулювати його як „загальну добру волю” – саме це виступає інтегруючим началом, синтезом співіснування, взаємодії, взаємовпливу права і моралі. На нашу думку, поєднання сутності права і сутності моралі завжди матиме позитивне значення для суспільств та держави, що прагнуть до правових, соціальних та демократичних відносин. Отже,

діалектичний взаємозв'язок, взаємозалежність права як вияву загальної волі та владного засобу впливу на суспільство та моралі як вияву доброї волі, засобу запровадження в суспільні відносини ідей взаємопідтримки, справедливості, щирих міркувань, добропорядних дій та усвідомленої відповідальності є одним із парадигмальних векторів у дослідженні проблем права й моралі загальнотеоретичною юриспруденцією.

1.2. Мораль і право - складові духовної культури суспільства

З-поміж багатьох наукових дефініцій, якими оперують гуманітарні знання, визначення поняття „культура” (від лат. cultura – догляд, освіта, розвиток) як, за трактуванням філософів права, антропосоціогенної реальності, „ різноманіття форм якої є одночасно засобом і метою творчої діяльності людини”, у нашому контексті слід звести до таких двох концептів: „ культура – сукупність створених людиною цінностей; культура – процес духовного збагачення людини, динаміка перетворення існуючих цінностей в її особисте духовне надбання, у творчі сили і здатності” [23, с. 167]. Саме у цьому сенсі йдеться про духовну культуру як культуру само актуалізації, творчого зростання та всебічного пізнання світу через мистецтво, релігію, філософію. Відомий вітчизняний теоретик етики В. Малахов слушно підкреслює: „ Якщо раніше в людській культурі домінували релігійно-класифікаційні, пізнавальні, естетичні, утилітарно-практичні цінності тощо, нині настає час, коли визначальними для людини й людства повинні стати цінності етичні, бо від цього залежить саме виживання земної цивілізації” [148, с.11].

Акцентуючи увагу на духовній культурі суспільства, слід насамперед актуалізувати значення в її зростанні моральних і правових цінностей. Перші з них до моралі – „ сфери досить жорсткої детермінованості людської поведінки зовнішніми соціальними чинниками. Психологічно це виявляється як свідомість і почуття залежності індивіда від обставин, над якими він не владний” [23, с. 27]. За енциклопедичним визначенням, „ мораль – духовність, форма суспільної

свідомості і вид суспільних відносин (моральні відносини); один із способів регулювання поведінки людини у суспільстві за допомогою усталених приписів” [41]. З усією силою властивої їм імперативності ці приписи спонукають людину, особистість, суспільство до обрання певного типу світовідносин, що відтак інтегрується у суспільні, а згодом і у правові відносини.

Філософи права розрізняють за змістом поняття „мораль” і „моральність”. Якщо дефініція першого співпадає в основному з тією, що викладається в юридичній енциклопедії, то визначення другого конкретизується таким чином: „моральність – система нормативних приписів, що стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, свобода і гідність кожної людини, незалежно від її приналежності до будь-якої зі спільнот або становища всередині системи соціальної ієрархії. Серед культурних форм, через які людина пов’язує своє одиничне існування із загальними визначеннями соціального, природного і космічного буття, моральність є однією з найважливіших. Вона позаінституційна і стоїть вище за всі соціально-корпоративні розмежування, що розділяють людей, оскільки ставить на перше місце загальнолюдські цінності та інтереси людства в цілому” [23, с. 208].

Оскільки основою моралі, а також моральності є свобода людини, соціальна справедливість у суспільних відносинах, то вони справляють істотний вплив на зміст права, особливо в частині регулювання звичаїв, традицій тощо. Однак мораль, моральність і право – різні категорії, проте їх об’єднує взаємодія у формуванні й розвитку духовної культури суспільства.

Норми моралі містяться в громадській думці, і, на відміну від права, момент виникнення кожної з них визначити практично неможливо, оскільки індивідуальні оцінки різних ситуацій з позицій моралі, розповсюджуючись та отримуючи суспільне визнання, переростають з „морального погляду” в норму, в правило поведінки значної кількості людей (або всього суспільства). У праві ж чітко розрізняють правові норми (офіційно визнані та санкціоновані державою) і правові погляди, правосвідомість, припущення про те, яким повинно або не

повинно бути право [268, с. 84].

У численних наукових джерелах зазначалося, що ряд норм права (про відповідальність за наклеп, образу особистості, хуліганство тощо) неможливо застосувати без врахування моральних критеріїв, а деякі принципи і норми моралі втілені в нормах права (наприклад, сімейного).

Загальним для радянської літератури був погляд на мораль як на одне із знарядь політики комуністичної партії. Зв'язок правових і моральних норм при соціалізмі доводився спільністю їх цілей та політичного змісту, керівною роллю правлячої партії, а також тим, що в основі правових і моральних норм лежать „об'єктивні норми”, закладені в економічному підґрунті суспільства, що визначає надбудову. На відміну від буржуазних учених-юристів (наприклад, Г. Єллінека), що називали право „мінімумом моралі”, деякі радянські учені стверджували, що при соціалізмі багато правових норм є „максимумом моралі”. Обґрунтування „морально-політичної єдності радянського суспільства” (досить згадати одіозний „моральний кодекс будівника комунізму”) супроводжувалося критикою класової моралі буржуазії, причому підкреслювалося, що в експлуаторському суспільстві мораль завжди має суто класовий характер. У зв'язку з цим принципово відкидалося існування загальнолюдських норм та принципів моралі. Якщо право і мораль панівного класу мали однаковий класовий характер, вони вважалися єдиними і ототожнювалися в їхніх основних приписах [58; 59; 60].

Викладені уявлення (особливе підпорядкування моралі політиці та заперечення загальнолюдських моральних норм) піддавалися справедливій критиці. Проте проблема співвідношення права і моралі ще не знайшла достатньо повного висвітлення в науковій літературі.

Великий сумнів викликає уявлення про збіг багатьох сфер правового і морального регулювання. Ще й зараз деякі автори з посиланням на застарілі джерела стверджують, що мораль має „всюдисущий, всепроникний характер” [2, с. 5]. Право і мораль – зовсім різні, між ними більше відмінностей, ніж подібностей. Про збіг частини права і моралі („кола, що перетинаються”) важко

говорити з тієї причини, що в змісті права дуже багато такого, до чого мораль зовсім байдужа. Неможливо знайти моральний зміст, наприклад, в правових нормах, що визначають структуру і порядок діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, акціонерних товариств та інших юридичних осіб, форми укладення договорів, умови їх дійсності, порядок виконання, терміни проведення екологічних заходів, діяльність статистичних або податкових органів, різних інспекцій, норм, які закріплюють права профспілок, виборчу систему країни, регулюють складання, затвердження та виконання бюджету, – майже всі (або всі) галузі права містять норми, зміст яких ніяк не оцінюється мораллю [146, с. 553-557].

Чи не занадто широка сфера правовідносин перебуває поза моральними оцінками, щоб можна було говорити про перетин або частковий збіг права і моралі в нормативній системі суспільства? Адже за межами моральних оцінок знаходиться не якийсь вузький сегмент правовідносин, а майже вся сфера правового регулювання. Моральна свідомість суспільства непокоїться лише при здійсненні правопорушень. Таким чином, право (у цивілізованому суспільстві) не вторгається в моральну свідомість суспільства та індивіда, залишаючи без юридичних оцінок майже всі галузі моральних стосунків. Там, де дійсно необхідна юридична регламентація якихось моральних стосунків, мораль впливає на право через правосвідомість. Так трапилося, наприклад, зі зміною норм радянського сімейного права про „позашлюбних дітей” [183].

Найскладніше в етиці (наука про мораль) знайти основний, загальний критерій оцінок, що визначає зміст моральних принципів і норм як основи етичної поведінки. Таким критерієм нерідко називають „справедливість” або „добро і зло”.

„Справедливість” вважається основною і загальною для моралі і права категорією. Проте, суть і зміст справедливості багато дослідників і переважна більшість пересічних громадян розуміють по-різному. Інтуїтивно під справедливістю мають на увазі узгодження, відповідність, [174, с. 116]. Ще більше різних видів справедливості називає Ж.-Л. Бержель, який, після

перерахування багатьох понять справедливості, зазначає, що існує багато інтерпретацій цього поняття і залежно від конкретного випадку можна вдатись до будь-якого з них [64, с. 58].

Вже Арістотель розвивав думки Платона про два види рівності – справедливості. Як писав Платон, є два види рівності, вони хоч і однойменні, але насправді багато в чому майже протилежні між собою. Одна – „рівність міри, ваги, числа”; інша рівність вища: „Більшому вона приділяє більше, меншому – менше, кожному даруючи те, що відповідне його природі. Особливо велику шану віддає вона завжди людям найбільш добродішним; протилежне ж – тим, хто менше досяг успіху в чеснотах і вихованості. Кожному вона розумно дарує належне”. Справедливість, як зазначав Платон, полягає в „рівності, встановленій в кожному окремому випадку для нерівних відповідно до природи” [186, с. 231-232]. Він розділив справедливість на ту, яка „зрівнює”, і ту, яка „розподіляє”, вбачаючи суть першої в тому, що вона віддає рівним – рівне („арифметична справедливість”), а нерівним – нерівне („геометрична справедливість”), зазначивши при цьому, що, крім того, справедливість „розпадається на декілька видів відповідно до того, чи буде людина володарювати, чи підкорятися, подібно до того як розрізняються стриманість і мужність чоловіка і жінки...” [16, с. 452].

Але, якщо видів справедливості та рівності багато, то що взагалі залишається від ідеї рівності та справедливості як нормативного принципу? Сумніви викликає власне нормативність поняття „справедливість”. Згідно з твердженням Л. Головки, категорія „справедливість” (*équité*) сучасною французькою філософією трактується крізь призму внутрішніх відчуттів людини, які проявляються в оцінці окремого конкретного випадку [57, с. 90]. Чи не зводиться воно практично до напівінтуїтивної, емоційної оцінки конкретних життєвих ситуацій і стосунків, адже навіть автори, які прагнуть розробити концепцію справедливості, змушені зазначити: „Нормативне визначення справедливості неможливе, вона може виражатися через різні поняття і категорії, часом несумісні” [36, с. 8] за бланкетним правилом римських юристів

„кожному своє”? В усякому разі усі сучасні теоретичні дослідження і визначення справедливості ідеологічні та кожне з них суперечить решті. Єдине загальне в них – визначення справедливості як відсутності (виправлення, уникнення) несправедливості. Таким чином можемо стверджувати, що поняття соціальної (та індивідуальної) справедливості менш чітке, ніж поняття „несправедливість” не тільки з тієї причини, що до справедливості завжди закликають скривджені, але і з тієї, що зло взагалі сприймається чіткіше і конкретніше, ніж благо („добре жили, поки не почалися епідемії, голод, війна, пожежі, розбої та грабежі”) [29].

Поняття „соціальна справедливість”, про яке багато говорять філософи, юристи, політики, публіцисти, виявилось таким багатоликим і невизначеним, що стало риторичною формою вияву взаємовиключних ідей, антагоністичних інтересів класів, партій, соціальних груп, індивідів та їх об’єднань. Основними категоріями власне моралі називають „добро” і „зло”. Тим часом, самі по собі ці категорії через абстрактність безмежні, застосовні до явищ природи та суспільного життя, що не підлягають моральній оцінці: землетрус, хороший врожай, потоп, хвороба, здоров’я, прекрасна погода, політичний переворот, демографічний вибух тощо. Тому загальноприйняте припущення, що до сфери моралі відноситься все, що заслуговує на схвалення або осуд, позбавляє мораль будь-якої визначеності.

Проте категорії „добро” і „зло” відразу отримують реальність і визначеність, будучи застосованими до людини в її ставленні до інших людей. У наукових джерелах і не тільки, зустрічається багато сценаріїв побудови моральних систем на іншій (не людській) підставі: етика як служіння церковній організації породила єзуїтську мораль; гасло „моральне те, що допомагає будувати комунізм” призвело до принципового заперечення загальнолюдської моралі, до підміни етики демагогією, примітивним політиканством. Крім того, дегуманізація суспільних стосунків стала причиною розповсюдження моральних оцінок навіть на техніку, застарілість якої називалась „моральним зношенням”. „Зла людина” і „добра людина” – ясні і конкретні моральні оцінки;

зрозуміло, що „доброта” – не обов’язково щедрість, як і „злість” – не тільки скупість [75].

На гуманістичній підставі будував етику (вчення про мораль) Арістотель, котрий розглядав етичні якості особистості в її суспільному бутті. Філософ, який вважав основою політики „дружбу” (компроміс, згоду), відносив до моральних якостей „серединні стани відчуттів” [17, с. 317], такі, зокрема, як мужність (середнє між зухвалою самовпевненістю і боязкістю), щедрість (середнє між марнотратством і скупістю, жадібністю, скнарістю), скромність (середнє між безсоромністю і сором’язливістю), благородство (середнє між чванливістю і приниженням), правдивість (середнє між удаванням і хвалькуватістю), почуття власної гідності (середнє між норавливістю і підлабузництвом).

Мораль настільки тісно пов’язана з соціальним буттям людини, що деякі моральні норми та оцінки зумовлюються природними якостями особистостей. Одні з цих якостей особистості корисні для суспільства і заслуговують на підтримку. Такими є працьовитість, привітність, доброзичливість, безкорисливість, дружелюбність тощо. Проте, деякі природні властивості, вроджені задатки можуть негативно впливати на соціальну поведінку особистості. До них відносять жадібність і скупість. За оцінками сучасної соціальної психології, жадібність – рефлекс, який легко і значною мірою гіпертрофується, важко пригнічується, чинить значний негативний вплив на суспільство.

Через скупість та жадібність багатих людей, особливо тих, які володіють владою або заохочуються державою, відбулося багато заворушень, заколотів, переворотів та воєн. Уперте небажання недалекоглядних багатців своєчасно провести реформи, що пом’якшують завжди гострі суперечності багатства і бідності, – основна причина революцій та громадянських воєн [66].

Майже так само соціальною психологією характеризується заздрість, яка легко і значною мірою гіпертрофується, важко пригнічується, чинить значний негативний вплив на суспільство. Заздрість породжує агресивну

недоброзичливість; заздрісна людина злорадна і злопам'ятна, особливо якщо її негаразди впливають із усвідомленої нею власної збитковості. Прагнення зігнати свою неспроможність на тих, хто досяг успіху в праці або якомусь ремеслі, – основне джерело таємних доносів за часів беззаконня і репресій. Як і жадібність, заздрість породжує соціальну нестабільність; цим зумовлена негативна моральна оцінка заздрісних і жадібних людей.

Названі та інші негативні моральні якості примножуються і зростають в осіб, які наділені державною, церковною або партійною владою, особливо якщо вони не відповідають своїм посадам. Для державної діяльності такі особи шкідливі та небезпечні; не випадково один із ідеологів англійської революції 1640-1649 рр. Дж. Уінстенлі в проекті конституції майбутньої держави („Закон свободи”) пропонував не обирати на державні посади антисупільних людей, зокрема сварливих, неосвічених або дуже балакучих, природні якості яких обтяжливі для оточуючих [241, с. 251-252].

Мораль – один із духовних засобів об'єднання і солідарності суспільства або його частини. Тому „співчуття” відноситься до основних принципів і норм моралі. Так звана загальнолюдська мораль закликає людей до єдності на основі визнання цінності та гідності особистості („людина є мірою всіх речей”). Норми групової, класової, станової моралі, які співіснують з нею в свідомості суспільства, закликають до того ж: до єднання соціальної групи, що нерідко протистоїть іншим групам і тому вносить суперечності до системи моралі даного суспільства. Проте, при всіх суперечностях суспільної моральної системи вони (суперечності), окрім кризових і революційних періодів суспільства, не призводять до руйнування, розриву суспільства на класи, що воюють між собою, стани, соціальні групи. Мораль, як і право, сприяє створенню „замиреного середовища”.

По-перше, у всіх класових, станових та інших антагоністичних суспільствах мораль ґрунтується на гуманістичній основі в тому сенсі, що низка її норм адресована людині взагалі, виведена з природи людини. Найлютіші звірства за часів воєн між державами, релігійних воєн, воєн цивільних,

міжнаціональних та інших, скоєні в запалі пристрастей або за наказами злочинних керівників, рано чи пізно отримували негативну оцінку якщо не сучасників, то нащадків. Властивий кожній людині і людству в цілому інстинкт самозбереження лежить в основі тих норм і принципів моралі, які іменуються загальнолюдськими, або елементарними. В цьому відношенні мораль, можливо, більше, ніж право, що нерідко втілює волю й інтереси меншості, або містить (при системі законів, як основних джерел права) помилки, слугує духовному зміцненню суспільства.

По-друге, інтереси станів і класів, що породжують різні, деколи протилежні норми моралі, відображають різне становище цих класів і станів в єдиній системі суспільного поділу праці. Тут суперечності неминучі – але вони не розривають суспільство, якщо не руйнується система виробництва, заснована на спільному господарюванні, на організації та порядку. В цьому розумінні мораль теж доповнює, і в чомусь деколи перевершує право, даючи моральну втіху тим, хто пригноблений і соціально знедолений.

Право і мораль слугують одній меті – створенню і підтриманню „замиреного середовища”, забезпеченню соціального порядку. Але ця мета досягається ними по-різному. На відміну від права, мораль оцінює не тільки дії, поведінку людей, але і саму особистість. Зрозуміло, особистість виявляється в діях, але існують такі поняття, як „моральне обличчя”, „репутація”, зумовлені постійною, стійкою лінією поведінки людини, що породжує певні індивідуальні та соціальні очікування. Люди різняться тим, що є моральні і аморальні, чесні і нечесні, жадібні і добрі, скупі і щедрі, милосердні і жорстокі, брехливі і правдиві, сумлінні і безсовісні, корисливі і безкорисливі, привітні і замкнуті, склочні і доброзичливі, ледачі і працелюбні, скромні і пихаті, принципові і безпринципні, порядні і непорядні, щирі і лицемірні, сердечні і безсердечні, надійні і ненадійні тощо.

З великим ступенем ймовірності можна припустити, що мораль складалася одночасно з правом і в конкуренції з ним, зокрема, у первісній общині, де особистість ще не відокремилася від колективу, не було потреби ні в праві, ні в

моралі. Категорії „добро” і „зло” в первісному суспільстві деколи були не вільними від натуралізму (тепло – холодно, їстівне – неїстівне, боляче – приємно), а в соціальному плані виражали ставлення роду і племені до зовнішнього світу („свої люди – чужі люди”, „звично – незвично”, „небезпечно – безпечно”). Лише з поділом людей свого племені і роду на вождів, жерців, підвладних, бідних, багатих, рівних і нерівних, а ще й з появою „чужих людей”, „добро” і „зло” почали оцінюватися в категоріях „справедливість і несправедливість”. Як поняття „крадіжка” виникло раніше за поняття „власність”, так і нарікання про несправедливість стали породженням образ, задрощів, обдурених соціальних очікувань, знехтування вікових звичаїв та традицій колективної рівності. Ще й зараз міркування про справедливість або несправедливість пов’язані або із скаргами на порушення рівності, утиском істотних інтересів, або зі спробами виправдати привілеї [187].

Одночасно з мораллю складалося право, що оцінює ті ж стосунки з позицій охорони і відтворення нерівності, що розвиваються та індивідуалізуються. Неминуча конкуренція правових та моральних оцінок (справедливий перерозподіл) призводила до соціальних конфліктів, виходом із яких була зміна, уточнення правових норм або насильницьке придушення незадоволення. Історії відомо і те, й інше (періодичні зрівняння земельних наділів, прощення всіх боргів та недостач, пом’якшення надмірно суворих законів, придушення протестів озброєною силою, встановлення диктаторських режимів тощо).

Врешті-решт обов’язковість права стала чіткішою, суворішою, ніж обов’язковість моралі з тих причин, що право – одне, а різних уявлень про справедливість багато, разом з тим право, на відміну від моралі, визнається офіційно і підтримується державою [197].

На певному етапі розвитку суспільства між правом і мораллю відбувся своєрідний поділ праці. Предметом правового регулювання залишилися переважно дії та стосунки, що можуть бути доведені у випадку суперечки, а при потребі попереджені або покарані за допомогою заходів державного примусу. Предметом моральних оцінок стали якості особистості, виражені в її

поведінці і вчинках. Цим зумовлена несумісність правових і моральних оцінок особистості як такої: моральною особистістю вважається людина, котра зважає на інтереси інших людей, готова допомогти їм, здатна приборкати власні егоїстичні почуття; у праві людина існує як суб'єкт права, загальний і індивідуальний статус якої визначається не притаманними їй особистими духовними якостями, а формально визначеними правовими приписами [231, с. 5-6].

Правовий зв'язок людей називається правовідносинами; моральні зв'язки людей – співчуттям, доброзичливістю, благодіяннями, взаємодопомогою, дружбою і солідарністю. Право визначає юридичні факти і стани, за наявності яких виникають (змінюються, припиняються) правовідносини. Мораль не має формальної визначеності, властивої праву, оскільки ситуації, в яких можуть (і повинні) виявлятися моральні якості особистості, настільки непередбачувані та різноманітні, що заздалегідь їх усі встановити неможливо. Саме тому ніколи не вдавалося скласти вичерпне зведення моральних правил (моральний кодекс). Моральні норми містяться в громадській думці і знаходять письмовий вияв у художніх, філософських, публіцистичних творах, в релігійних книгах, в програмах партій, в газетах, підручниках, журналах та інших засобах масової інформації [184].

Правові норми (у сучасному суспільстві) містяться в письмових актах, що підлягають систематизації, інкорпорації, кодифікуванню. У текстах нормативних актів можливі неточності, помилки, застарілі норми, суперечності, у зв'язку з чим нерідко критикується недосконалість правових норм. Ніхто не засуджує недосконалість норм моралі, оскільки їх створювало саме суспільство і гнучко пристосовувало до оцінки будь-яких ситуацій. Право – норми, які реалізуються або, принаймні, здатні до реалізації. Проголошене, але недотримане державою право породжує в суспільстві недовіру до права взагалі. Право зорієнтоване на суспільні стосунки, які можна формально визначити для охорони і відтворення (або попередження). Загальною метою права і його реалізації є правопорядок. Загальна мета моралі – виховання

доброчесної і добродійної (такої, яка робить добро) особистості. Всі моральні норми випливають з цього ідеалу. Правові норми виражають державну волю, спрямовану в кінцевому результаті на підтримання громадського порядку. Моральні норми виражають уявлення, що склалися в тому ж суспільстві. Діяння, що суперечать праву, називаються правопорушеннями; людей, які порушують моральні норми, називаються нечесними людьми [230, с. 3-4].

Мотивом моральної поведінки є не дослідження юридичних фактів та їх правових наслідків (як при намірі зробити вчинок, що має юридичне значення), а орієнтація на якийсь ідеал особистості, яка прагне робити добро (або, принаймні, не шкодити) людям, що живуть в тому ж суспільстві. Іншими словами, моральні норми – це правила поведінки доброчесної людини, яка визнає права та інтереси інших людей, відноситься до них з повагою і доброзичливо.

Соціальний зв'язок членів суспільства і моральна необхідність погоджувати свою поведінку з поведінкою інших людей на основі поваги, доброзичливості та благодіяння виражений в першому категоричному імперативі І. Канта: „Чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти в той самий час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом... Чини так, ніби максима твого вчинку за допомогою твоєї волі повинна була стати загальним законом природи” [98, с. 260, 261].

Мораль впливає на суспільні стосунки розпорядженнями, адресованими одній людині (заборона, зобов'язання). З етичної точки зору особу оцінюють за мірою виконання цих розпоряджень; чого чекати від цієї людини – чи порушить вона заборону, чи виконає обов'язок? Власне тому в системі моральних критеріїв оцінки особистості існують ще й такі поняття, як „принциповість”, „порядність”, „безпринципність”, „лицемірство”, „моральна нестійкість”, „безвілля”, „схильність до поганих впливів” тощо. Ці критерії також характеризують особистість в аспекті етично-соціальних очікувань осіб і організацій, що оточують її. Невиконання обіцянок, недотримання слова тому і

засуджуються мораллю, що свідчать про непередбачуваність дій брехливої і ненадійної людини, яка говорить одне, а робить інше [58].

З огляду на вищевикладене можемо стверджувати, що особливе місце при формуванні духовного світу особистості, її свідомості та культури, активної життєвої позиції належить праву і моралі. Саме вони відіграють роль найважливішого соціального регулювального чинника, який виступає складовою загальної системи громадянських стосунків і цілеспрямовано впливає на її розвиток і вдосконалення [194, с. 49].

Норми моралі – це правила поведінки людей, які встановлюються в суспільстві відповідно до моральних уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, честь, гідність і охороняються силою суспільної думки або внутрішнім переконанням [254, с. 197]. Право і мораль мають загальні риси і властивості. Головні їх загальні риси проявляються в тому, що вони входять в зміст культури суспільства, є ціннісними формами свідомості, мають нормативний зміст і слугують чинниками, які регулюють поведінку людей. І право, і мораль впливають на соціальні, економічні, політичні умови життя суспільства, слугують загальній меті – узгодженню інтересів особи і суспільства, забезпеченню та підвищенню гідності людини, підтримці громадського порядку.

Єдність правових норм і норм моралі, як і єдність усіх соціальних норм цивілізованого суспільства, ґрунтується на спільності соціально-економічних інтересів, культури суспільства, прихильності людей до ідеалів свободи і справедливості.

Що ж загального між правом і мораллю?

Право і мораль:

- є надбудовними явищами над економічним базисом і суспільством;
- мають загальну економічну, соціально-політичну та ідеологічну основу;
- їм притаманна загальна мета: утвердження загальнолюдських цінностей у суспільстві;
- складаються із загальних правил, що виражають певну волю, тобто

спрямовані на встановлення та підтримку на необхідному рівні дисципліни і порядку в суспільстві;

– мають нормативний характер: і в праві, і в моралі присутні санкції, що забезпечують негативні наслідки для порушників норми;

– є засобом активного впливу на поведінку людей.

Таким чином, і право, і мораль мають здатність проникати в різні сфери суспільного життя. Ні право, ні мораль не обмежуються предметно відокремленою сферою соціальних відносин. Вони пов'язані з поведінкою людей в широких сферах їх соціальної взаємодії, тобто не можна розмежовувати право і мораль за предметними сферами їх дії, вони діють у єдиному „полі” соціальних зв'язків. Звідси спільність, тісна взаємодія норм права і моралі [142, с. 71].

Разом із загальними рисами існують і відмінні риси моралі і права. Право складається із встановлених у певному порядку компетентними державними органами зафіксованих юридичних актів. Воно виражає волю держави, правосвідомість народу, соціальних груп, які стоять біля керма державної влади.

Мораль же з'явилася ще до поділу суспільства на класи й становлення держави. Норми моралі складаються в суспільній думці. Принципи і норми моралі можуть бути систематизовані, зібрані в „моральному кодексі”, але в цілому моральні погляди, уявлення, вимоги виражаються в суспільній думці.

Моральні погляди, ідеї передаються художньою літературою, мистецтвом, засобами масової інформації.

Мораль охоплює ширшу сферу відносин, ніж право. Багато взаємовідносин людей у побуті, колективі, родині є об'єктами моралі, але не підлягають правовому регулюванню. Зміст норм права характеризується більшою конкретністю, у правових нормах у ряді випадків передбачається низка деталей, зв'язків. У правових нормах виражено державний підхід до оцінки конкретних суспільних відносин.

Моральні вимоги відрізняються більш широким змістом, дають більший простір для тлумачення і застосування. Наприклад, мораль засуджує всі види

обману і брехні. У праві ж осуд конкретизуються стосовно окремих видів неправомірного обману [175].

Відмінність норм права від моралі проявляється також у характері гарантій виконання цих норм. Вимоги моралі і права виконуються більшістю людей добровільно в силу розуміння їхньої справедливості. Внутрішнім гарантом моралі виступає совість людини, а зовнішнім – суспільна думка, „Для мене моя совість значить більше, ніж промови всіх”, – стверджував Цицерон [257].

Право, закон мають в якості специфічної гарантії виконання авторитет і силу влади держави, що забезпечуються при необхідності примусовими заходами. Отже, норми права і моралі в певних випадках спираються і на заходи примусу. Але характер примусових заходів і спосіб їх здійснення в праві і моралі різні. У сфері моралі примус виступає у формі суспільної думки, впливу соціальної спільноти, колективу. Суспільство в разі вчинення людиною аморального вчинку визначає міру морального осуду, впливу.

Моральні норми не регламентують заздалегідь конкретні заходи і форми впливу. У якості одного із заходів морального впливу може бути осуд вчинку людини на зборах колективу, моральний осуд, попередження, виключення з громадської організації. У разі правопорушення або злочину відповідні правоохоронні органи зобов'язані вжити належних заходів, передбачених законом.

Порушення норм права передбачає чіткий процесуальний порядок притягнення винної особи до юридичної відповідальності. Порушення ж моральних норм такого порядку не передбачають.

Відмінність між правом і мораллю проявляється в оцінці мотивів поведінки особи. Право вказує на необхідність всесторонньої оцінки поведінки людини, яка вчинила правопорушення або злочин. Але з правової точки зору байдуже, якими мотивами керувалася людина в конкретному випадку, якщо її поведінка за своїми результатами було правомірною, законною. З точки зору моралі важливо виявити стимули, мотиви людини, її наміри при виборі певної поведінки, що є правомірною [108, с. 56].

Можна виділити основні відмінні риси права і моралі як складових духовної культури людства таким чином:

1) за походженням; норми моралі складаються в суспільстві на основі уявлень людей про добро і зло, честь, совість, справедливість; вони набувають обов'язкового значення в міру усвідомлення та визнання їх більшістю членів суспільства; норми права встановлюються державою і після набрання чинності відразу стають обов'язковими для всіх осіб, які перебувають у сфері їх дій;

2) за формою вираження; норми моралі не закріплюються в спеціальних актах, вони містяться у свідомості людей; правові норми зафіксовані в офіційних державних актах – законах, указах тощо;

3) за способом охорони від порушень; норми права і моралі в правовому суспільстві переважно дотримуються добровільно, на основі розуміння людьми справедливості їх приписів, але реалізація моральних норм забезпечується внутрішнім переконанням людини, а також громадською думкою; для правових норм цього недостатньо, тому тут застосовують заходи державного примусу;

4) за ступенем деталізації; норми моралі виступають у вигляді найбільш узагальнених правил поведінки; правові норми являють собою деталізовані правила поведінки, в яких закріплюються чітко визначені юридичні права і обов'язки учасників суспільних відносин [254, с. 199-200].

Аналізуючи співвідношення права і моралі як складових духовної культури людства, можна з'ясувати, що дотримання правових норм значною мірою зумовлюються тим, якою мірою вони відповідають вимогам моралі. Норми права не повинні суперечити позитивним засадам суспільства. Разом із тим, вимоги суспільної моралі повинні неодмінно враховуватися законодавчими органами при розробці нормативних актів держави.

Впливаючи на правове життя суспільства, мораль сприяє зміцненню громадського порядку. Службова функція моралі у взаємодії з правом полягає в тому, що мораль підвищує якість правового і в цілому всього громадського порядку. Це можна простежити через дію правового положення „Все, що не заборонено законом – дозволено” при регулюванні громадського порядку.

Реалізацію цього принципу не можна розуміти абсолютно у тому сенсі, що людина повинна керуватися лише названим принципом. У свідомості індивіда існують такі поняття, як відповідальність, совість, честь, гідність, які проникають у правосвідомість особи, взаємодіють з нею, корегують її правову поведінку [15].

Право повинно сприяти утвердженню ідеалів добра і справедливості в суспільстві. Судові та інші правозастосовні органи звертаються при визначенні юридичних заходів до моральних норм, а деякі правові норми безпосередньо закріплюють моральні норми, підсилюючи їх юридичними санкціями. Через право здійснюється охорона моральних норм і моральних підвалин.

Ефективність правових норм, їх виконання, багато в чому зумовлене тим, наскільки вони відповідають вимогам моралі. Щоб правові норми працювали, вони, принаймні, не повинні суперечити правилам моралі. Право в основному повинно відповідати моральним поглядам суспільства [121, с. 8]. Будь-яке порушення норм права є аморальним вчинком, але не всяке порушення моральних норм є протиправним діянням. У деяких випадках право сприяє порятунку суспільства від застарілих моральних догм, особливо це стосується діалектики прояву феномена справедливості в моралі та праві.

Проблема співвідношення права і справедливості, справедливості і моралі є цілком очевидною і зрозумілою, хоч і досі належно не інтерпретованою у теорії права. Так, починаючи від релігійно-міфологічних поглядів давнини й до наших днів, апеляція до справедливості незмінно була присутня при оцінці соціально-етичних і правових відносин. З часів Платона ідея справедливості не зазнала суттєвих трансформацій протягом становлення всієї західної цивілізації. Згадаємо, наприклад, „Дигести” римського імператора Юстиніана, що характеризують право „як науку про добре й справедливе” [72]. До речі, сучасна Конституція Іспанії так само виявляє бажання „встановити справжню справедливість” [123]. А в США не випадково останніми словами Декларації Незалежності є: „...And Justice For All” („...І Справливість Для Всіх”) [123].

Отже, йдеться насамперед про справедливість як про принцип, причому

завжди в конкретно-історичній формі виявлення. „Правове регулювання, – вважає сучасний російський філософ Е. Соловйов, – у розумінні примусу до справедливості (до обопільної рівності в приватних стосунках) існує з давніх-давен”. Можна констатувати, що „уміння „рівноважно” вирішувати конфлікти відомо усім без винятку людським суспільствам” [193, с. 6]. Тому постає актуальне питання про те, якими шляхами можна досягти справедливості у взаєминах людей в сферах, врегульованих мораллю і правом, тобто в моральному і правовому (юридичному) просторі. У цій сфері мораль і право постають ключовим інструментом, що регулює життя людини, бо саме вони повинні забезпечувати досягнення справедливого результату в моральному та юридичному просторах. Тому проблема співвідношення права і справедливості, справедливості та моралі заслуговує на пильну увагу і стає як ніколи актуальною.

Деякі аспекти означеної проблеми, зокрема такі як співвідношення справедливості й права, справедливості й моралі, презентовані у класичних працях І. Канта [100], В. Щеглова [269], В. Соловйова [222], С. Муромцева [159], М. Гартмана [48], Дж. Ролза [207]. Серед сучасних учених, що досліджували цю проблему, слід назвати В. Нерсесянца [163], Г. Гребенькова [64], А. Гусейнова [67], С. Суровягіна [227], О. Мартишина [153].

Справедливість – одна з найважливіших моральних категорій, яка за В. Малаховим, „фіксує саме той належний порядок людського співжиття, належний стан справ загалом, який і має бути встановлений унаслідок відповідального виконання людьми свого обов’язку” [148, с.146]. Це історично мінливе явище, що за нових умов набуває нових якостей, змінюється його зміст, оцінка. У філософських енциклопедіях справедливість трактується як поняття про належне, що відповідає визначенням про сутність людини та її невід’ємні права.

Справедливість – ознака морально-правової, а також соціально-політичної свідомості. Філософи права називають вищою цінністю „захищати” й культивувати яку покликана вся система права. Смісл і сутність справедливості

передає давній вислів „Кожному своє” [23, с. 329]. Так, поняття справедливості містить у собі вимоги щодо відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним станом, між їхніми правами й обов’язками, між діянням і відплатою, працею і винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і їхнім суспільним визнанням. Невідповідність у цих відносинах оцінюється як несправедливість [249, с. 622]. В окремих наукових джерелах можна спостерігати певну еволюцію семантичного змісту поняття „справедливість” від його негативного змісту (вимога покарання за порушення існуючих правил поведінки) до позитивного (необхідність наділення людей благами і певними правами). Окремі автори феномен справедливості трактують як „відповідність людських відносин, дій, вчинків вимогам моралі і права” [259, с. 190].

Аналізуючи проблему справедливості, насамперед, варто відповісти на запитання про належність цього феномена до сфери регулювання суспільних відносин, тобто до моралі та права. Етики і юристи розходяться в поглядах: одні вважають категорію „справедливість” специфічно моральною, інші – специфічно правовою. Разом із тим очевидним залишається той факт, що справедливість не може існувати як суто правова категорія, вона природно виявляється і в інших галузях знання, таких як етика, економіка, політика тощо. Тому можна припустити, що справедливість тісно пов’язана і з мораллю, і з правом, оскільки ці зв’язки здавна були незаперечним фактом для філософів, як древніх (наприклад, Платона, Арістотеля та ін.), так і сучасних. Так, авторитетний російський правознавець О. Закомлістов вважає, що справедливість, як і волю людини, не можна віднести до категорії чи до предмета тієї або іншої окремої соціальної науки (соціології, політології, політекономії, юриспруденції чи етики)” [87, с. 86]. Як слушно зауважує А. Бабенко, справедливість є тим принципом, де мораль і право найбільш тісно взаємодіють і виражають свій ціннісний зміст [20, с. 98]. Інший дослідник О. Кобліков вважає, що справедливість є й етичною, і юридичною категорією [113]. Аналогічних переконань про те, що справедливість є етико-юридичним

феноменом, дотримується, наприклад, теоретик права Т. Радько, який використовує термін „морально-правовий характер” [201]. Ще один автор А. В’язов зазначає, що такий підхід дозволяє діалектично розглядати категорію справедливості, перебороти односторонній погляд на неї або як на моральне, або як на правове явище [46, с. 41].

Усі згадані вчені схильні до однієї думки, що справедливість належить і до сфери моралі, і до сфери права. Однак є дослідники, які дотримуються зовсім іншої позиції, тому що вкладають у поняття „справедливість” тільки правовий зміст і в жодному випадку не співвідносять її з особистими якостями людини. Серед них у першу чергу можна назвати В. Нерсисянца та Г. Гребенькова. Останній не настільки категоричний, хоча й дотримується думки, що „справедливість постає наріжним принципом розуміння природи права” [63, с. 3]. Цей автор стверджує, що право є одним із найважливіших, а в сьогоденному глобалізованому світі, мабуть, головним каналом і способом соціальної організації людей та їхньої особистісної волі стосовно життя в зрозумілому та прогнозованому культурному просторі, що теоретичне ставлення до феномена справедливості повинно перестати бути ставленням лише як до етико-світоглядної та моральної, а більшою мірою як до праксеологічної юридичної проблеми. Продовжуючи, Г. Гребеньков зауважує, що останнє судження зовсім не означає, що проблема справедливості, стаючи предметом правового дискурсу, стає від цього менш філософською, „а отже, не втрачає своєї сутності як однієї з фундаментальних культурних універсалій, що мають транскультурний та кроскультурний спосіб буття” [63, с. 4].

У своїх міркуваннях В. Нерсисянц більш категоричний, оскільки переконаний, що „справедливість – категорія і характеристика правова, а не позаправова (не моральна, релігійна тощо). Більше того, тільки право і є справедливим” [163, с. 38].

Те, що право повинно бути справедливим, – дуже поширена думка, яка бере свій початок ще від Сократа, Платона, Арістотеля і є характерною для всіх правових систем минулого й сьогодення. Тому відразу постає доречне

запитання: а хіба над правом немає вищої справедливості, морального порядку? Хіба нечасто зустрічаємо випадки вчинків, що повністю відповідають праву, але не витримують критики з погляду моралі? Адже право є формальним, абстрактним, бездуховним, тоді як мораль завжди є конкретною, одухотвореною, людяною. Так, наприклад, багатий спадкоємець вимагає належну йому за законом частку на шкоду бідному. Правовий це вчинок? Так. Моральний? Очевидно, що ні.

Представник російської філософської школи В. Щеглов визначає справедливість „як найвищу і найбільш поширену в суспільному житті форму альтруїзму” [269, с. 99]. Проте, виходячи з вищенаведеного прикладу, багатий спадкоємець не виявляє альтруїзму, а навпаки – егоїзм. Але ж зміст справедливості – тенденція, що протистоїть грубому егоїзмові окремої людини, тобто справедливість протистоїть егоїстичним устремлінням людини й утримує її від заподіяння шкоди іншій людині. Ця ж думка представлена в так званому „Золотому правилі моралі” і повністю спрямована на справедливість: „Не роби іншому того, чого не бажаєш собі”. Однак егоїст у своєму бажанні володіти благами життя дотримується іншої позиції: усе для мене, що залишиться для іншого – байдуже. Тому справедливість протиставляє цьому таку тенденцію: не все для мене, але мені й іншому одне й те саме. Будь-який гріх проти навколишніх, чи спрямований він проти тіла, життя, майна, соціального стану чи репутації, честі, отримує відсіч у вигляді цієї принципової настанови. Істотною в ній споконвічно постає ідея рівності: рівні права й рівні обов’язки з іншими, як щодо окремої людини, так і щодо всього суспільства.

Отже, в ідеї справедливості закладено принцип рівності, а моральною справедливістю буде вважатися таке прагнення поділитися порівну, що має на меті добробут іншого, на противагу прагненню поділитися порівну за рахунок іншого, ставлячи за мету виключно свій власний добробут. На підтвердження такої думки можна навести „Теорію справедливості”, розроблену понад тридцять років тому американським фахівцем Дж. Ролзом [207, с. 30]. У цій теорії йдеться про справедливість як про чесність, а надалі вибудовується

конструкція в руслі суспільного договору Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та І. Канта. Справедливість як чесність у свою чергу передбачає такі принципи, „які вільні й раціональні індивіди, які мають на меті свої інтереси, у вихідному положенні приймуть як такі, що визначатимуть фундаментальні угоди з приводу свого об'єднання” [48, с. 26] і якщо вихідна ситуація буде чесною, то вільні й автономні індивіди в умовах раціонального вибору приймуть, згідно з твердженням Дж. Ролза, два принципи: вихідний стан рівності людей і неприпустимість отримання благ за рахунок інших. Наведені принципи варто розуміти в такий спосіб, що всі повинні мати рівні права, сумісні з правами інших, а всі незаслужені нерівності (у тому числі й природні) повинні бути компенсовані або повинна існувати можливість їхнього виправлення. На відміну від моральної справедливості, правова справедливість є таким типом рівності, коли становлення особистого блага відбувається обов'язково з урахуванням рівності з „іншим”. Це своєрідне правило визнавати рівність інших і себе, щоб у свою чергу вимагати для себе блага не меншого, ніж в інших. Така справедливість є нейтральною в плані моральності як чесноти, але й егоїзмом, на нашу думку, її також назвати не можна. Егоїзм є порушенням рівноваги, перевагою особистого, коли „я” зажадав собі блага більшого, ніж є в іншого, а шкоди меншої. „Справедливою” є людина, котра толерує право чи ставить його собі за мету, сприймає навколишніх і поводить з ними – в умовах чи в діях – з позицій необхідної рівності. Тут „справедливість” – цінність акту особистості, моральна цінність” [159, с. 10-11].

На відміну від наведених думок, В. Нерсесянц ототожнює право і справедливість, стверджуючи, що „справедливість входить у поняття права, бо право за визначенням є справедливим, а справедливість – внутрішня властивість і якість права... Справедливим є те, що виражає право, відповідає праву і впливає з права. Діяти по справедливості – значить діяти правомірно, відповідно до загальних і рівних вимог права... Справедливість – це самосвідомість, самовираження і самооцінка права, а тому й правова оцінка всього іншого, позаправового” [165, с. 8].

Наділена правовою формою, соціальна справедливість сприяє інтеграції суспільства, оскільки втілює в собі загальнозначущу правильність і правомірність. За змістом і етимологією поняття справедливість походить від права, визначає наявність у соціальному світі правового начала і виражає його загальність, імперативність та необхідність. Власне можна вважати, що правова справедливість підноситься над усіма домаганнями та інтересами, розглядає їх формально рівними, а тому є однаково справедливим для всіх мірилом. Одночасно, слід визнати той факт, що соціальна справедливість може як відповідати праву, так і заперечувати його [144, с. 17].

Водночас соціальна справедливість як цінність несе в собі не лише нормативні вимоги, а й риси ідеалу, через реалізацію якого відбуваються соціальні зміни. Як цінність вона не лише згідно з принципами права неупереджено віддає за заслугами, але й містить своєрідні обіцянки для значної кількості людей щодо реалізації їх інтересів, розширює простір їх рівності та свободи. Правова справедливість є лише однією з іпостасей соціальної справедливості як цінності. Вона покликана підтримувати існуючий порядок і може бути віднесена до формальної справедливості, на основі якої функціонує дана соціальна спільнота.

Фактори, що формують зміст соціальної справедливості, по суті, мають декілька значень: історичний ідеал, ментальні установки, політико-правові норми, які роблять її актуальним стабілізуючим чинником. Це означає, що політична і правова справедливість повинні адекватно відображати конкретну історичну ситуацію, причому відповідати ментальним установкам даного суспільства і вимогам реального часу. В цьому випадку, соціальна справедливість на основі права, виступає інтегруючим началом, зміцнює солідарні зв'язки в суспільстві, сприяє досягненню суспільної згоди. Якщо ж між складовими цієї цінності існує дисонанс, то справедливість сприймається значною частиною суспільства вже як несправедливість, наслідком чого стають різні збої у функціонуванні соціуму та відбувається погіршення соціального самопочуття людей. Тому справедливість і несправедливість історично

сприймають як своєрідні захисні властивості суспільства, що зберігають і підтримують його стабільність.

Право і справедливість мають багато точок перетину, адже, як зазначалося вище, вся система права спрямовується на її захист. Про це свідчить спрямованість на турботу про здоров'я суспільного організму. Та все ж, тісно взаємодіючи, взаємодоповнюючи один одного, вони зберігають свої вихідні позиції. Право ж має своїм призначенням забезпечення панування справедливості. Натомість, справедливість прагне до панування моралі, до панування совісті. Справедливе може уявлятися не цілком правильним в ракурсі морального сприйняття, зокрема чіткий формалізм судового розгляду, що сприяє різноманітному „крутіству”, може викликати моральний осуд, але, з юридичної точки зору, крайня заформалізованість судової процедури є однією з найважливіших гарантій правосуддя, панування ідеї права.

Сфери дії правових та моральних норм часто не збігаються. Повністю поза правовою площиною перебувають моральні настанови і правила пристойності. Їх підґрунтя і підтримка полягають у моральній свідомості суспільства. Право не може бути аморальним, але не всі правові норми потребують морального виправдання, наповнення їх морально-справедливим змістом. Моральність зобов'язала людину жити, дорожити життям, піклуватися про своє здоров'я, але покладати на неї такий обов'язок закон не уповноважений. Закон не має права до чого-небудь змушувати людину в ім'я її власної користі. Аморально вести легковажний спосіб життя, пиячити, але правовий вплив стосовно осіб, які дозволяють собі подібний спосіб існування, протиправний.

Право за своєю суттю є вимогою належної поведінки, що висувається людині, стосовно інших людей. Там, де немає вторгнення у сферу чужої свободи, чужих прав та інтересів, там немає і підстав для правового втручання. При цьому, актуальним залишається зауваження про те, що системи для вимірювання ефективності права ще не створено. Проблема ефективності правових норм потребує вивчення не лише із спеціально-юридичних, але і з філософських, і соціологічних позицій з огляду на виконання правом свого

соціального призначення.

Зауважимо, що ще І. Кант свого часу не зміг визнати право як моральну чесноту, а розглядав його лише як правову категорію. Бути справедливим – це *minimum minimum* для людини як моральної істоти, – вважав І. Кант. З цього випливає „кожному своє”, і не більше. Але в праві інакше й не можна, оскільки право – це лише легальна правильність вчинку, а не його моральна оцінка, і тим більше не моральна оцінка мотиву поведінки. Саме тому право карає не ваду, а злочин, що завжди є ставленням дій людей одне до одного, а це вже прерогатива права, прерогатива соціального „належного бути і не інакше” для мене, але не для всіх [100].

З цим твердженням важко не погодитися, оскільки в цьому випадку справедливість не тільки визнається такою, що має пряме відношення до права, але й проголошується суто й винятково правовою категорією. „Право – найвища цінність, а справедливість зводиться до рівня його властивості. Причому не тільки справедливість, але й воля, і рівність вважаються неможливими без права, і постають лише як його характеристика чи його сутність” [227, с. 7]. Підкоряючись праву і апелюючи тільки до права, справедливість стає непотрібною, її скасовують, підміняють правом. Дж. Ролз зазначає, що „принципи справедливості... належать до ідеальної теорії” [207, с. 49]. На противагу справедливості, право є цілком реальним, воно трансформується в ідеальну категорію, і в цьому сенсі повністю витісняє справедливість.

Аналогічної позиції дотримувався й С. Муромцев. Він простежував процес прагнення права до справедливості як ідеалу: „Коли ідеальне стає реальним, протилежність справедливості і права втрачає своє значення; замість двох протилежностей, що борються, виходить одне право, що гармоніює з вимогами вчорашньої справедливості” [159, с. 12]. Якщо враховувати, що цим міркуванням понад сто років, то можна хоча й умовно, але погодитися з ними. Між справедливістю і правом існує тісний зв’язок, зумовлений їх особливою роллю в поведінці людей. Тому співвідношення цих двох категорій у тій чи

іншій мірі перебувають у полі зору науки і практики.

На захист тих авторів, які висловлюються стосовно співвідношення справедливості та права можна сказати, що за змістом право сягає справедливості, позначає наявність у соціальному світі правового начала і виражає його правильність, імперативність та необхідність. Підтвердженням цього може бути образ богині справедливості Феміди з вагами Правосуддя. Цікавими є символічні засоби, використані для цього образу: зав'язані очі, ваги, меч дуже дохідливо виражають вірні уявлення про притаманну праву (а значить, і справедливості) загальнозначущість, імперативність, абстрактно-формальну рівність (пов'язка на очах богині означає однаковий правовий підхід до всіх).

Таким чином, відмінність між моральною і правовою справедливістю вбачаємо в протилежній спрямованості вектора при встановленні рівноваги між своїм благом і благом іншого. Проте сутність справедливості залишається в зрівняльності. Процедура порівнювання дозволяє обмежити явища безмежного себелюбного егоїзму, з одного боку, а з іншого – відокремлює справедливість від моральної самопожертви, що повністю заперечує власну вигоду.

Цікавою є аналогія, наведена російським автором С. Суровягіним, який в еволюційному розвитку моральності людини виокремлює наступні етапи: 1) егоїзм як „найнижча фаза” людського життя, що розвивається на „просторі” низинного суспільного ладу; 2) „перший поверх” людської соціальності – правова й моральна справедливість; 3) „другий поверх” – моральність [227, с. 39].

Як у теорії Дж. Ролза, так і в концепції С. Суровягіна справедливість, в основі якої лежить принцип рівності, не є суто моральною категорією. Це радше етико-правове поняття, що концентрує в собі спроби людського розуму обмежити прояви егоїстичних схильностей при організації громадського життя і якось співвіднести їх з моральними ідеалами добра й доброзичливості. Трактована в такий спосіб справедливість сама по собі не здійснює морального добра, але сприяє приборканню аморальності „зверху” через раціональний

розрахунок, коли людина або прагне зробити краще собі за рахунок іншого, але в межах справедливості, не впадаючи в егоїзм, або прагне зробити краще іншому за свій рахунок, але до визначеної межі, не віддаючи іншому переваги перед самим собою. Як зазначає С. Суровягін, власне такими є принципи будь-якої взаємної ввічливості, взаємної чесності, взаємної доброзичливості [227, с. 64]. І там, де виникає порушення цієї взаємності чи рівності, природно (тобто причинно-наслідково чи раціонально необхідно) з'являється почуття несправедливості – бажання відновити рівність, а найщиріша доброзичливість замінюється помстою, покаранням, осудом. Але, незважаючи на це, справедливість усе-таки містить вимогу відповідності між реальною значимістю різних індивідів та їх соціальним станом, їх правами й обов'язками (які й зароджуються, бо у світі є справедливість), між діянням і відплатою, працею й винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і їхнім суспільним визнанням. Справедливість завжди має історичний характер і залежить від умов життя людей та їхніх уявлень про навколишній світ. Саме ж існування справедливості залежить від базової структури суспільства і місця людини в цьому суспільстві.

Соціальна справедливість виступає сукупністю загальноправових принципів справедливості, юридичної рівності, закріплених Конституцією. Вони володіють найвищим ступенем нормативної узагальненості, зумовлюють зміст конституційних прав громадян, їх галузевих прав, носять універсальний характер і у зв'язку з цим мають регулюючий вплив на всі сфери суспільних стосунків.

Соціальна справедливість – це сукупність законодавчо закріплених норм, покликаних захищати конституційні права і свободи людини; це міра суспільної користі норм і законів, що встановлюють і підтримують такий порядок життєдіяльності людей і організацій, фізичних і юридичних осіб, який сприяє виживанню і прогресивному розвитку суспільства.

Соціальна справедливість – поняття, що визначає, як повинен бути організований суспільний розподіл з точки зору найкращого функціонування

суспільства, соціальної кооперації, самореалізації індивідів.

Соціальна справедливість – це право на гідне життя.

Соціальна справедливість – справедливе публічне судочинство, здійснюване незалежним і неупередженим судом.

Безумовно, такий перелік може бути набагато ширший, адже з одного боку, цим не вичерпується вся багатогранність категорії соціальної справедливості, а з іншого – давала б можливість чіткішого і одночасно повнішого, узагальненого формулювання її сутності й значення.

З урахуванням вищевикладеного видається (якщо не повним, то достатньо конструктивним) таке визначення соціальної справедливості як сукупності універсальних принципів, що визначають право громадян на суспільний устрій, який відповідає прагненню до соціального ідеалу і забезпечує всім громадянам юридичну рівність, політичні свободи, високу якість життя, можливість самореалізації, соціальне партнерство. Це формулювання повертає до думки, відомої ще з давніх-давен, що не може існувати знання про право, якщо не розкривати його зв'язок із справедливістю. Модель взаємодії права і справедливості дозволяє окремій особистості вписатися в суспільство, відчувати себе громадянином. Право в цій конструкції дає нормативну міру справедливості, надаючи їй властивостей законності, обов'язковості та загальності, а справедливість контролює здійснення певних вимог, що висуваються з точки зору сталих оптимальних суспільних критеріїв. Соціальна справедливість найвища мета права, разом вони регулюють суспільні відносини.

Соціальна справедливість висуває до права певні вимоги, які повинні знайти свій вияв у самому праві; встановлює межі допустимих відхилень в праві, порушення яких призводить до розпаду правової відповідності, перекручення суті самого права; володіє безпосередньою регулятивною дією, коли право розходиться із соціальною дійсністю, що змінилася, і виявляється нездатним регулювати суспільні стосунки, тоді конкретні випадки вирішуються відповідно до принципів справедливості і за совістю. Ще в системі римського

права містилися правила, що дозволяли судді при неповноті, недосконалості законів керуватися справедливістю. В Англії, наприклад, ця можливість інституціоналізована в спеціальному самостійному Суді справедливості. Таким чином, справедливість може діяти не лише через правові норми як право, але і замість права.

Між правом і справедливістю завжди існує певна дистанція. Право не може досягти повної справедливості в її загальнолюдському розумінні. У свою чергу, справедливість не завжди може реалізуватися. Тому інколи виявляється, що формально справедливе з точки зору права рішення може виявитися несправедливим як з позиції моралі, так і з позиції соціальних стосунків і правил справедливої поведінки. Останні, як свідчить історія, розвиваються безперервно і передаються з покоління в покоління. Практично, більшість правил справедливої поведінки мають негативний відбиток, вони є загальними заборонами на несправедливу поведінку.

Дистанція між правом і справедливістю сприяє посиленню значення соціальної справедливості як найвищої мети, до якої право повинно прагнути. Обидва явища, з одного боку, пов'язані, з іншого, – певною мірою самостійні. Соціальна справедливість поширюється і на інші регулятори суспільних стосунків, що далеко виходять за рамки права. Іншими словами, соціальна справедливість пом'якшує формалізм права і абстрактність рівності, що міститься в ньому, тому що правові норми, що використовуються, звернені безпосередньо до реального індивіда і до конкретних умов, в яких він знаходиться. Таким чином, соціальна справедливість наближає правову форму до соціальної реальності і сприяє встановленню об'єктивної істини та ухваленню збалансованого рішення залежно від конкретних обставин. Справедливість вимагає, щоб переваги, які виникають із права, або обмеження в розподілі соціальних благ були об'єктивно виправданими, правильними і співмірними. У зв'язку з цим бачимо, що, керуючись критерієм справедливості, право віддаватиме свої переваги нужденним і слабким. Щоб досягти соціальної справедливості, необхідно пам'ятати про дві обставини. По-перше, про

рівність, коли вона володіє позитивним змістом, і це виявляється добром для всіх; по-друге, про нерівність, коли вона використовує компенсаторні можливості, адресовані спільнотам та індивідам, соціально пригнобленим у результаті суперечностей, що існують у суспільстві.

Справедливість як суспільний принцип завжди соціальна. Як універсальний принцип суспільства соціальна справедливість знаходиться „над правом”. Проте справедливість безсила без права, тому що право через закони робить реалізацію соціальної справедливості можливою.

Справедливість набуває фундаментального значення в праві і як метод тлумачення, тому що вона є необхідною передумовою для реалізації правових норм. Право, як і суспільство, не може претендувати на справедливість, якщо воно не поширюється на кожну людину. Правові норми мають бути сформовані так, щоб вони могли з різних точок зору розглядатися одночасно як закони примусу, і як закони свободи. Держава повинна забезпечити, з одного боку, легітимність поведінки в сенсі дотримання норм, у тому числі за допомогою санкцій, а з іншого, – відповідність справедливості самих цих норм.

На нашу думку, навіть такий короткий аналіз змісту феномена справедливості на предмет його приналежності до таких суб'єктів суспільних відносин, як право і мораль, переконливо показує всю складність означеної проблеми. З одного боку, почуття справедливості (несправедливості) виникає в людей майже завжди, коли створюються сприятливі умови (перешкоди) для задоволення ними своїх актуалізованих потреб, з іншого боку, з усвідомленням людьми будь-яких соціально-групових, загальнодержавних чи міжнародних інтересів у них формується моральне усвідомлення справедливості (несправедливості) існуючих чи нав'язуваних суспільних відносин, що регулюють ту чи іншу сферу життєдіяльності суспільства. У результаті відбувається істотна диференціація населення за моральними позиціями при оцінюванні одних і тих самих умов, що регулюють процеси задоволення актуалізованих потреб.

Феномен справедливості в моралі і праві – безумовно невіддільний від цих

понять, надаючи їм фундаментальної та багатогранної значущості у формуванні духовної культури суспільства.

1.3. Роль моралі та права у регуляції поведінки особистості

Одна з основних суспільних функцій моралі і права в їх взаємозв'язку і взаємодії, чим визначається специфіка їх соціального буття, полягає в регуляції людської поведінки, міжлюдських стосунків, що відтак трансформується в регулювання суспільних відносин. Аналізуючи складні процеси побудови сучасної української національної держави, що супроводжується подоланням багатьох соціально-економічних і політичних труднощів, чимало авторитетних експертів вказують на одну із важливих причин такої ситуації – низький рівень правової культури в суспільстві, що, на жаль, залишається негативною тенденцією з давніх часів. Ще на початку минулого століття видатний український державознавець Б. Кістяківський аргументовано вказував на проблеми нехтування правом, що були так би мовити, „природженими” в історії розвитку Російської імперії, до складу якої входила значна частина території України. Згодом ці ж проблеми поглибили й істотно „розвинули” більшовицькі спадкоємці імперії та засновники тоталітарного СРСР, після розпаду якого цих тенденцій не вдається повністю подолати в незалежній Україні. Крім того, дається взнаки й те, що за радянської доби була перервана традиція розвитку теоретико-правової думки України. Тому зрозуміло, чому сьогодні поновлюється інтерес до теорії права – науки, яка на загальносвітоглядному рівні осмислює проблеми теоретико-правового характеру, повертаючи у вітчизняну юридичну науку чимало із втраченого, що базувалося на національних природно-правових традиціях нашого народу.

Відзначимо, що питання моралі та поведінки протягом розвитку людства були досить дискусійними, суперечливими та проблемними. Мораль виникла разом із людським суспільством, тобто до появи держави та права, і пройшла довгий історичний шлях розвитку.

Мораль (від лат. *moralis* – етичний) – форма суспільної свідомості, яка зародилася ще в первісному суспільстві; соціальний інститут, що виконує функцію регулювання поведінки людини [218, с. 45]. Мораль – складова частина індивідуального мікрокосмосу, вона є одним із моментів, що визначають для особи картину світу [249, с. 276]. Мораль є сукупністю правил, норм співіснування, поведінки людей, що визначають їхні обов'язки та ставлення один до одного і до суспільства [228, с. 280-281]. Основними проблемами моралі є питання про те, що таке „добрий звичай”, що „пристойно”, що робить можливим сумісне життя людей.

На побутовому рівні терміни „мораль” та „етика” використовують як взаємозамінні. Наприклад, у звичних словосполученнях „професійна етика”, „етичні норми” мають на увазі певні моральні явища. Проте ототожнення цих термінів допустиме тільки в повсякденному спілкуванні, що не претендує на наукову точність. У наукових висловах така плутанина неприпустима. Необхідно чітко розрізняти, що етика – це наука, а мораль – об'єкт її вивчення.

Мораль задовольняє інтереси людства щодо регуляції відносин і збереження єдності людського суспільства. Культурна цінність моралі полягає у створенні та збереженні духовності. Право і мораль – найважливіші елементи життя суспільства, які завжди виступають у тісному зв'язку, характер якого визначається єдністю суспільних відносин, які склалися. Право не може розвиватися поза моральними категоріями гуманізму і соціальної справедливості, совісті, честі, добра, людської гідності, свободи та відповідальності. І тому право, яке виконує провідну роль у боротьбі з антиподами моралі, в першу чергу, з проявами злочинності, закріплює не тільки юридичні, а й моральні цінності, і цим сприяє їх утвердженню в реальних суспільних відносинах. Щоб краще осмислити місце моралі і права в системі регуляції поведінки особи, слід звернутися до історії етико-правової думки.

Перші історично відомі зразки етичних вчень ми зустрічаємо в давньосхідних філософських традиціях та у світогляді епохи античності. Філософи-софісти, які захищали особисту свободу людини в питаннях моралі, а

також Сократ, який піддавав критиці софістів за їхню позицію про моральну вседозволеність, що призводила, навпаки, до аморальності та цинізму, його учень Платон, засновник ідеалістичної філософської системи, розглядають проблеми свого часу в контексті співвідношення добра і зла, любові і ненависті, волі і неволі, мудрості, мужності і рішучості, війни і миру, особи і держави.

Виникнення терміна „етика” пов’язане з ім’ям Арістотеля [228, с. 156]. Термін „етика” входить до назв усіх трьох творів Арістотеля, присвячених проблемам моральності і етичності: „Нікомахова етика”, „Евдемова етика” і „Велика етика”. Етика Арістотеля тісно пов’язана з його політикою, з ученням про сутність і завдання держави [28, с. 42]. Арістотель говорив про етику у трьох змістовних вимірах: етична теорія, етичні книги, етична практика. Поняття „етичний” вводиться Арістотелем на основі терміна „етос”, що означав середовище існування, оточення, характер, темперамент, звичай. Згодом етика також стає однією з типових назв філософських творів про мораль і залишається загальноприйнятою назвою галузі філософського знання. Серед таких творів – „Етика, або пізнай самого себе” П. Абеляра [1], „Етика” Б. Спінози [226], коментарі до „Нікомахової етики” Т. Аквінського [6], „Етика” М. Гартмана [48] та ін. Серед філософів стародавнього світу, які зробили вагомий внесок у розвиток етики, слід назвати також Епікура, Сенеку, Марка Аврелія, Епіктета.

Першими авторськими роздумами на етичні теми, які дійшли до нас з країн Стародавнього Сходу (Стародавньої Месопотамії) і належать до III-II тис. до н.е., стали „Пісня любові” Шу-Сина, „Розмова розчарованого зі своєю душею”, „Діалог пана зі своїм рабом”, „Ніппурський бідняк” та ін. У цих творах відображалися стародавні погляди на світ, пояснювалися життєві процеси на основі релігійно-міфологічної свідомості. Шумерські гімни III тис. до н. е., хоча й присвячені головним чином богам, вихваляють і моральні принципи, які дотепер є такими для більшості людей. Шумери славили богів, які стояли на варті добра, справедливості, чесності, правди, яка допомагала слабким і приниженим [9, с. 176; 97, с. 182].

У I тис. до н. е. в Індії та Китаї виникають такі етичні вчення і школи, які й сьогодні мають значення та вплив на світогляд людства. Серед них учення брахманізму, буддизму, конфуціанства.

Історично так склалося, що переважна більшість українського народу в минулому займалася землеробством. Лише мешканці Карпат і Полісся спеціалізувалися на лісопромислі, звіроловстві і тваринництві. Саме ця обставина примушувала селян виробляти системи професійних звичок, пов'язаних із землеробським господарством, відповідні вірування і прогнозування. Селянська робота, відносини селян в общині були важливими підставами формування моральної культури. Турбота про землю, природу, рослин і тварин виховувала в людях любов до живої істоти, пошану до явищ природи з урахуванням їх у своїй господарській діяльності, старанність і охайність. Пройшовши перевірку віковою практикою, відкриття та знахідки предків ставали традицією, а ті, що не виправдовувалися, безслідно зникали. Умови життя примушували селян бути уважними, вони систематизували природні та біологічні чинники. Такі спостереження перетворювалися на довголітній досвід, який став чіткою системою господарської, суспільної та побутової діяльності. Земля була щедрою до того, хто її любив, хто вмів на ній працювати. Селянська робота була джерелом взаєморозуміння і допомоги, колективного розуму, здорового глузду.

Важливу роль у формуванні моралі та культури протягом багатьох століть відігравали родина та церква. Церква вчила співчуттю, доброті, сімейній вірності, пошані до старших, загальних правил поведінки. У церковних проповідях йшлося про святість шлюбу, про обов'язки щодо літніх людей і дітей, необхідність бути чесним, добросовісним, любити рідну землю і своїх ближніх.

Церква в установленні моральності та духовності спиралася на вчення І. Златоуста, константинопольського єпископа, який жив в IV ст. Його „Бесіди на Євангеліє...” і сьогодні не втратили своєї актуальності. Стародавній проповідник учив: „Не відповідай на гнів, щоб помстою за себе не погубити

себе, коли душа обурюється гнівом, виходить велике неподобство; немає нічого гіршого за задрість і ненависть; немає нічого бідніше пихатості..., задрість небезпечна і згубна для тих, хто самі задрять, а не для тих, кому задрять. Вона, перш за все, їм самим заподіює шкоду та загибель, як якась смертоносна отрута, що увійшла в душі їхні. Не той, хто терпить зло, а той, хто робить зло, терпить шкоду” [21, с. 7].

Середньовічні християнські теологи та філософи (Августин, Т. Аквінський, Е. Роттердамський, М. Лютер та ін.) прагнули розкрити і тлумачити етичний зміст Святого Писання, обґрунтувати моральний, праведний спосіб життя християнина. Християнське вчення знайшло масовий відгук у серцях людей, тому що давало просту і зрозумілу відповідь на питання, чому світ такий недосконалий, зіпсований, жорстокий та немилосердний. Християнська ідеологія обіцяла звільнення від великої кількості зла шляхом визнання гріховності, покаяння, страждання через віру та любов до Бога, готовності виконати його волю.

Епоха Відродження або період Ренесансу характеризується формуванням гуманістичного світогляду як ідеології всіх форм духовного життя, розвитком науки, інтересом до технічної творчості. У цей період політичні та державні діячами, вчені, поети та художники розробляють моральні основи справедливого удосконалення суспільства. Людину розглядають як частину природи, вона не вічна як земна істота, але вічна у своїх духовних прагненнях. Мораль стає формою самоствердження особи, способом реалізації її внутрішніх сил і можливостей.

Дж. Бруно проголосив ідеал героїчного морального духу, заявивши, що цінності та достоїнства людини – не потойбічна суть, а якість самої людської природи та практики. Людина – творець самої себе і всього, що її оточує, вона ентузіаст, який рухається шляхами вдосконалення та розвитку, її діяльність повинна бути спрямована на благо суспільства та присвячена великим цілям і суспільним ідеалам [35].

М. Монтень зібрав моральний досвід різних епох та народів і пов'язав його з мораллю свого часу. Людина, згідно з твердженням Монтеня, здатна до критичного освоєння досвіду, вона може жити приємно та корисно для інших, якщо керуватиметься тверезим мисленням, проявлятиме справедливість, терпіння, мужність та інші корисні людські якості [157].

Вершиною розвитку етики Нового часу є етична система німецького філософа І. Канта. Його практична філософія присвячена проблемам поведінки людини, її вчинкам. Учений обґрунтовував перевагу практичного розуму над розумом теоретичним. Знання має цінність для людини лише в тому випадку, якщо допомагає їй стати людянішою, гуманнішою, знайти тверде етичне підґрунтя, реалізувати ідею добра, навчитися завжди і скрізь дотримувати обов'язку, а сама філософія має сенс, якщо її досягнення сприяють вихованню людини. „Яка користь від філософії, якщо вона не спрямовує засоби навчання людей на досягнення істинного блага?” [65, с. 163]. Учення І. Канта про мораль, право і державу є вченням про соціальні регулятори, про належне і неналежне в соціальних відносинах.

Грунтовного розроблення кантівська концепція моралі зазнала в „Основах метафізики моральності”, „Критиці практичного розуму” і „Метафізиці моралі”. І. Кант відкинув релігійну тезу про боговстановлення етичних засад. Релігія у розумінні І. Канта – не причина моралі, а її наслідок. Мораль відрізняє людину від тварини [65, с. 163]. Філософ стверджував, що основу етичних засад слід шукати не в природі людини і не в тому середовищі, в яке її поставлено, а винятково в апріорних поняттях „чистого розуму”, в так званому практичному застосуванні. Він стверджував принципову самостійність і самоцінність етичних принципів. Початкове поняття його етики – автономна добра воля, що потребує дії, вчинку. Коли чистий розум визначає цю волю і вона функціонує як вільна воля, тоді він стає „практичним розумом”. Ця добра воля в трактуванні І. Канта є стрижнем, квінтесенцією моральності. Ця воля цілком і виключно визначається „моральним законом” і фактично тотожна йому. В один ряд із поняттями доброї волі і морального закону вчений ставив також поняття

„обов'язок”. У них він вбачав те, що понад усе прославляє людину і відображає її велич. Оцінюючи моральність як найвище людське досягнення, І. Кант закликав людство до святості, до „непорушності” морального закону.

Найважливішим компонентом вчення про добру волю стала теза про її автономію, її повну незалежність від зовнішньої зумовленості. Справді моральними І. Кант уважав лише вчинки, які здійснюють тільки заради виконання автономного морального закону заради одного лише обов'язку, а не з почуття страху перед покаранням вищої сили або надії на винагороду з її сторони. Істинне призначення практичного розуму І. Кант вбачав у тому, щоб породити не волю як засіб для якої-небудь мети, а добру волю саму по собі. Повсякденний досвід сучасного І. Канту суспільства протистоїть моральності, духовності людина. Моральний вчинок є результатом внутрішнього імперативу, який часто суперечить аморальній практиці навколишньої дійсності. Філософ розрізняв імперативи гіпотетичні (вчинки, зумовлені певною метою) та категоричні (коли людина не прагне досягти певної мети, вчинок цінний сам по собі). Категоричний імператив не містить вказівок, як слід чинити в тому чи іншому випадку; він містить лише загальну ідею „обов'язку перед людством”, надаючи індивіду повну свободу вирішувати самостійно лінію своєї поведінки, відповідно до власного закону етичної свободи, проте відповідати „загальному законодавству” [99, с. 274].

Ця думка відображена в такому категоричному імперативі: „вчиняй тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом” [99, с. 260]. Імперативи І. Канта доносять думку про ціннісний примат загального щодо індивідуального, вони передбачають етичну рівноправність людей, які всі в однаковій мірі підлеглі єдиному моральному закону. І. Кант не закривав очі на суперечності життя, він тільки вважав, що мораль не повинна пристосовуватися до цих суперечностей.

Етична концепція І. Канта тісно пов'язана з правовою теорією, оскільки вони мають одне й те ж джерело – практичний розум людини і єдину мету – утвердження загальної свободи. Філософ характеризував право як сукупність

умов, що обмежують свавілля одного стосовно інших при допомозі об'єктивного загального закону свободи. Право регулює зовнішню форму поведінки людей, а мораль – їхні думки, суб'єктивні мотиви та переживання. І. Кант розглядав правові закони як перший ступінь, мінімум моральності. Відносини, окреслені правом, не є повністю етичними, оскільки суб'єкти, які в них вступають, керуються не веліннями обов'язку, а міркуваннями вигоди, страхом покарання. Отже, у суспільстві, де панує тільки право, зберігається антагонізм.

Розмежування моральності і права є основою юридичної теорії І. Канта. Це одна з основних проблем філософії права. На відмінність моральності і права він вказав правильно, а встановити зв'язки між ними не зміг. Це було природним наслідком його етичного споглядання. В. Віндельбанд зазначав, що саме в цьому й полягає специфіка особливості наукової спадщини І. Канта. Його філософсько-правове вчення і етика чітко розмежовані. У зв'язку з розмежуванням легальності і моральності І. Кант дотримується думки, висловленої Томазієм, а після нього Вольфом, згідно з якою вчення про право стосується лише зовнішньої сторони людської діяльності. У цьому вченні йдеться лише про вчинки примусу, а зовсім не про людські наміри, що показує перевагу зовнішніх явищ і насилля. Вчинки людей можуть бути вимушеними, але їхні наміри – ніколи [43, с. 148-150].

І. Кант вважав, що досягти правового стану – найважче завдання, яке пізніше за інші вирішується людським суспільством. Справа в тому, що як розумна істота людина прагне створити закон, який визначає межі свавілля для всіх, але самокорислива схильність спонукає її робити для самої себе виняток. Кожний, хто отримує владу, завжди зловживатиме своєю свободою, коли над ним немає контролю відповідно до закону. Для вирішення цієї проблеми необхідне поєднання трьох умов: правильного поняття про державний устрій, набутого досвіду та доброї волі [65, с. 141].

Найбільша цінність кантівського філософського підходу до державно-правових проблем полягає в тому, що учений ставив їх і розробляв у

всесвітньо-історичному масштабі, в плані міждержавного спілкування, перспективі прогресуючого руху до встановлення всесвітнього громадянсько-правового стану і вічного миру між народами. Дотримання категоричних вимог, ідей розуму – єдино можливий шлях до здійснення цього ідеалу. У цьому контексті І. Кант надавав величезного значення проблемі подолання розбіжностей між мораллю і правом, з одного боку, політикою – з іншого. Він критикував лукавство реальної політики щодо моралі і права, її порочні принципи і практику, які під приводом слабкості людської природи і необхідності боротися зі злом у внутрішніх та зовнішніх відносинах насправді гальмують моральний і правовий прогрес. Обґрунтувавши думку про право як „обмежувальну умову” [99, с. 256] політики, І. Кант виступав за з’єднання моралі і права з політикою, їх поєднання в єдиній моральній політиці [161, с. 16].

Г. Гегель – перший серед філософів, хто звільнився від етичного ідеалізму. Він розумів мораль як духовний світ, який створювався впродовж усієї історії людства. Мораль не є зовнішньою поведінкою. Вчений прирівнював її до звичаїв, традицій, правил поведінки на цьому етапі розвитку суспільства залежно від умов його існування. Моральне, згідно з твердженням Г. Гегеля, – ідея свободи, живе добро, змістом якого є моральні критерії, якими керується суспільство. Тільки в суспільстві поняття обов’язку і чесноти набувають конкретного змісту. Мораль суспільна вища ніж мораль індивідуальна. Усе велике пов’язане з утіленням історичної необхідності. Людина стає великою, реалізуючи об’єктивну необхідність. Великі відчуття – це ті, які зумовлені великими цілями сучасності [50].

Особливу увагу питанням моралі приділяв російський релігійний філософ кінця XIX ст. В.С. Соловйов. Філософія права і моральності має багато спільного з ученням І. Канта [54, с. 126]. У праці „Виправдання добра” В. Соловйов докладно розглянув низку кантівських концепцій [222, с. 67]. Так, він, вказуючи на зв’язок права з моральністю: „Право є нижчою межею або певним мінімумом моральності, однаково для всіх обов’язковим” сформулював

його інтегральне визначення: „Право є примусовою вимогою реалізації певного мінімального добра або такого порядку, який не допускає крайніх проявів зла”. Отже, право є, по суті, справедливістю, що має примусовий характер, де примушення доречне (у зовнішньому світі) і в тому, без чого неможливо уявити собі реалізацію доброї волі (певний мінімум добра) [222, с. 99].

Розглянутий історико-філософсько-правовий аспект місця моралі у регуляції поведінки особистості засвідчує, що людство цікавилось цією проблематикою здавна, адже категорія моралі проходила етапи становлення і розвитку разом із суспільством ще до появи держави і права. У різні цивілізаційні епохи, коли відбувалися зміни способів виробництва та суспільних устроїв, високі моральні цінності не змінювалися, а лише вдосконалювалися, набуваючи значень духовних пріоритетів, а відтак все тісніше зміцнюючи свої зв'язки з правом.

Право як молодший брат моралі також покликане регулювати поведінку особи. Право закріплює високі моральні цінності, містить сукупність умов, спрямованих на утвердження загальної справедливості, рівності між людьми. Проте регульовані правом відносини моральними назвати не можна, оскільки особи, які в них вступають, керуються не тільки етичними критеріями поведінки, а й міркуваннями щодо можливості примушення з боку держави, страхом перед державними санкціями за здійснення або нездійснення тих чи інших дій. Можна сказати, що виконання правових норм значною мірою зумовлюється тим, якою мірою вони відповідають вимогам моралі. Норми права не повинні суперечити позитивним засадам суспільства. Разом із тим вимоги суспільної моралі неодмінно повинні враховуватися державними органами при розробленні нормативних актів держави.

Проблема місця і ролі моралі і права актуальна для сучасного українського суспільства. Доводиться визнати, що воно вже сьогодні відчуває глибоку кризу моралі. У наукових джерелах виділяють причини цієї кризи [119, с. 232]. По-перше, спадщиною державного бюрократизму стало відчуження людини від цінностей проголошеної державою „офіційної” моралі (утопічної за своєю

суттю) з її принципами колективізму, партійності тощо, з одного боку, і втрата довіри до цінностей загальнолюдської моралі – з іншого. Фактично, в недалекому минулому сформувалися дві системи моральних цінностей, які, на жаль, не втратили свого значення і сьогодні („трибунна” і „кухонна” мораль), які, співіснуючи, були в певній опозиції одна до одної. Так, наприклад, офіційно проголошувався принцип нетерпимості до хабарництва і кар’єризму, фактично ж, починаючи з вищих ешелонів влади, процвітали корупція, клановість, підлабузництво, протекціонізм. Така початкова подвійність моральної вимоги породжувала недовіру до етичних цінностей взагалі та призводила до етичного нігілізму. По-друге, культ насильства, безжальної конкуренції, крайнього індивідуалізму, що частково зародився на національному ґрунті як перехід до стихійно ринкових економічних відносин пустив глибоке коріння і змінив уявлення про дійсно етичну поведінку. По-третє, сьогодні не існує цілісної системи етичного виховання, яка б включала шкільні та виховні дитячі установи, школу, вузи, армію, суспільні політичні і неполітичні організації; не вироблено навіть загальних принципів щодо самої можливості організації такої системи на національному ґрунті. Кроки, які здійснюються в цьому напрямку, мають фрагментарний і суперечливий характер. По-четверте, церква, яка традиційно бере на себе роль духовного поводиря, не в змозі сьогодні на необхідному рівні заповнити духовний вакуум, що утворився. По-п’яте, окрема людина опинилася наодинці зі своїми проблемами та фактично не відчуває захисту ні з боку державних органів, ні з боку громадських організацій, та виражає в окремих випадках агресивність, а здебільшого – байдужість та пасивність. Наслідками моральної кризи є низький рівень правової культури, правовий нігілізм, корупція, низька виконавська дисципліна, порушення законності, прав і свобод людини. Ці негативні явища, властиві всьому суспільству, найбільш виразно проявляються в діяльності правоохоронних органів.

Очевидно, одним із ефективних засобів пошуку шляхів подолання цих явищ може стати з’ясування особливостей деонтичної (від грец. *deon* –

обов'язковість, правильність) структури моралі, що дозволить оптимізувати сутність моральних норм, чітко враховуючи значення їх чотирьох складових (характеру, змісту, умови застосування і суб'єкта).

Безумовно, мораль впливає на суспільні стосунки розпорядженнями, адресованими одній людині (заборона, зобов'язання). З етичної точки зору особу оцінюють за мірою виконання цих розпоряджень; чого чекати від цієї людини – чи порушить вона заборону, чи виконає обов'язок? Тому в системі моральних критеріїв оцінки особистості існують ще й такі поняття, як „принциповість”, „порядність”, „безпринципність”, „лицемірство”, „моральна нестійкість”, „безвілля”, „схильність до поганих впливів” тощо. Ці критерії також характеризують особистість в аспекті етично-соціальних очікувань осіб і організацій, що оточують її. Невиконання обіцянок, невірність слову тому і засуджуються мораллю, що свідчать про непередбачуваність дій брехливої і ненадійної людини, яка говорить одне, а робить інше.

На відміну від правових норм, всі моральні норми формуються за правилами абсолютної деонтичної логіки, тобто зводяться до веління або заборони, адресованої окремо взятому індивідові. Такі норми, як зазначено в наукових джерелах, властиві і праву, що сприйняло низку табу первісного суспільства (заборони, виражені в праві як склади правопорушень).

Особливість деонтичної структури моралі (у її відмінності від права) вивчалася філософами та правознавцями. Так, І. Кант вказував, що вчення про моральність (мораль) зазвичай (починаючи з Ціцерона) називається вченням про обов'язки, а не вченням також про права; причину цього він вбачав у тому, що моральний закон приписує обов'язок (зобов'язання), виходячи з якого можна потім вивести поняття про права [99, с. 149].

Цю відмінність між правом і мораллю підкреслювали багато правознавців. Так, М. Коркунов писав: „З етичних норм виводиться тільки безумовний моральний обов'язок; з юридичних – зумовлені один одним право і обов'язок” [124, с. 116].

На відміну від моралі право регулює поведінку людей за допомогою не тільки заборон і розпоряджень (зобов'язань), але і за допомогою зобов'язувальних норм, що передбачають надання учасникам правовідносин суб'єктивних прав, якими особа може скористатися або не скористатися на свій розсуд. Оскільки суб'єктивне право забезпечується відповідними діями зобов'язаних осіб, виходить, що поведінка останніх залежить не тільки від змісту норми, але і від бажання уповноваженого скористатися або не скористатися своїм правом. Тому апарат абсолютної деонтичної логіки, достатній для розкриття змісту моральних норм, виявився недостатнім для вивчення норм права, чим і зумовлена необхідність розроблення логічних теорій взаємодії.

Названу відмінність між правом і мораллю поклав в основу своєї теорії права Л. Петражицький, який з властивою йому послідовністю відносив до права взагалі всі норми-відносини, що містять вимогу, право вимагати („імперативно-атрибутивні емоції”), тоді як моралі („імперативні емоції”) така властивість (право вимагати) не характерна. При такому підході до правових було віднесено безліч стосунків, які споконвіку вважалися тільки моральними стосунками, правилами етикету тощо. Теорія Л. Петражицького викликала багато заперечень, більша частина яких ґрунтувалася на інтуїтивно-емоційних судженнях про існування моральних прав і вимог. Проте, в тому ж інтуїтивно-емоційному сприйнятті міркування про „моральне право” звучать не більше ніж утіха і співчуття тому, у кого немає реального („формального”) права, хто може розраховувати тільки на милість і благодіяння [184].

Таким чином, можемо припустити, що „моральне право” (праводомагання) колись змагалося з юридичним правом і в цьому змаганні зазнало поразки. На одну і ту ж річ не можуть одночасно існувати у різних суб'єктів два різних права – одне юридичне, інше моральне. Моральне право, при його конкуренції з юридичним, буде або заборонене (як самоправство), або перетворене на юридичне право (преторська власність: „Ця річ залишається

твоею, але буде належати тому, хто її у тебе купив без виконання формальних умов купівлі-продажу цієї речі”).

Сучасна етика (філософія моралі, моральності) зміст моральних норм традиційно зводить до заборон і зобов'язань. У науковому апараті етики поняття „моральне право (вимога)” не знайшло місця. Цей термін нерідко зустрічається в публіцистичній літературі, де, проте, способом здійснення чийось „моральних прав” завжди називається благодійність або прямий політичний акт влади.

Згідно з теорією моралі оцінка та необхідність морального вчинку не залежать від чієїсь волі (своєї або уповноваженої особи), а впливають з самої норми. Тому основою моральної поведінки особистості етика вважає совість, відчуття обов'язку, відповідальності перед іншими людьми, суспільством, перед самим собою. Саме тому просвітителі та гуманісти XVI-XVIII ст. серед моральних обов'язків називали обов'язки стосовно самого себе (основа самозбереження і вдосконалення особистості). Англійський філософ і теоретик права І. Бентам, один із засновників теорії утилітаризму, аргументовано стверджував, що право не повинно стосуватися цих обов'язків [279, с. 185].

З кінця XVIII та початку XIX ст. до проблем взаємодії та взаємозв'язку моралі і права зверталася низка відомих учених (крім зазначеного, І. Бентама, наприклад, його співвітчизник Дж. Остін, російський правознавець О. Куніцин та ін.). Відтоді ця проблема займає чільне місце в загальній теорії права, що набула істотного розвитку вже наприкінці XIX ст. Це зумовлено низкою причин.

По-перше, нове право громадянського суспільства потребувало ідейного обґрунтування. Такого обґрунтування не могли дати ні релігія, ні традиції зруйнованого феодально-класового суспільства. У XIX ст. втратила колишній авторитет і класична теорія природного права, що мала революційно-критичний характер. Її історична роль вичерпувалась з поваленням панівного класу.

По-друге, що тісно пов'язано з першим, на передній план виходили такі проблеми, як становлення нового правопорядку, законності, правової держави. Теоретичний пошук правознавців був спрямований на дослідження конкретних зв'язків історично нових правових явищ з духовним життям суспільства, на виявлення в суспільній психології та ідеології основ для практичних вирішень політико-правових завдань. Так, заснована на утилітаризмі етика І. Бентама давала можливість визначити співвідношення заборон і наказів у праві, а тим самим охоронних та позитивних функцій сучасної держави.

По-третє, розвиток антропології, соціальної психології, соціології та історичних наук відкривав шлях для нових вирішень низки проблем співвідношення права і моралі, незбагнених з погляду теології або апріорного раціоналізму.

У XIX-XX ст. предметом обговорень і дискусій філософів, правознавців, соціологів, фахівців з етики, стала поставлена ще в Стародавньому світі проблема джерела моральних якостей та почуттів. Одні вважали, наслідуючи Т. Гоббса, що людина за природою зла та моральні якості прищеплюються їй державою [55]; інші вважали моральні почуття та якості природженими якостями людей (П. Кропоткін стверджував, що ці якості пригнічуються і спотворюються державою, а повний розвиток можуть отримати лише при анархо-комунізмі); треті доводили, що моральні якості особистості досягаються вихованням і прикладом (І. Кант та його послідовники [101]). До кінця XIX – початку XX ст. склалися всі основні концепції з цієї проблеми. Тоді ж соціологи (Е. Дюркгейм [77], Л. Леві-Брюль [292]) розробили соціально-апробативну теорію моралі, згідно з якою моральні поняття, категорії виражають санкції суспільства, що схвалює одні вчинки і засуджує інші.

Важливим досягненням І. Канта, І. Бентама, багатьох філософів і правознавців XIX ст. було обґрунтування відмінностей між правом та мораллю. Класична теорія природного права XVII-XVIII ст. нерідко ототожнювала або змішувала моральні і правові категорії, оцінки, вимоги. Для глибокого дослідження моралі і права як самостійних соціальних явищ необхідне

відокремлення одного від іншого. На основі цього відокремлення стали можливими дослідження зв'язків між правом і мораллю.

Низці правознавців, філософів кінця XIX – початку XX ст. належить визначення „право – мінімум моралі”. У це визначення вкладався різний зміст. Широку популярність здобуло міркування Г. Єллінека про безжального кредитора, що відбирає у боржника його останнє майно, вибиваючи борг: „Він діяв би моральніше, якби віддав його боржникові. При погляді на право, як на найнижчу ступінь моральності, усуваються всі конфлікти, які виникають, якщо право і мораль представити двома самостійними силами” [80, с. 61-62]. Помилка Г. Єллінека полягала в тому, що мораль, всупереч його міркуванню, не піддається кількісним вимірюванням. При укладенні юридичного договору згідно із законом можна торгуватися про ціну, про право на частку майна або в доходах, про відсотки за боргом або внеском, про плату за користування житлом, приладами, про терміни і час користування ними тощо. В моралі немає кількісних вимірювань, вона не піддається ні дозуванню, ні процентуванню. Особистість оцінюється повністю. „Напівморальна” людина - це останній негідник.

Право – не „мінімум моралі” і з тієї причини, що регулює широке коло стосунків (процесуальних, адміністративних, виробничих, організаційних тощо), що взагалі не підлягають моральній оцінці.

Крім того, саме існування права означає, що мораль безсила врегулювати низку відносин між людьми; вони тому і пишуть договори, завіряють їх в нотаріальних конторах, визначають пені, штрафи, за невиконання зобов'язань, тому що не вірять в чесність своїх контрагентів; право з його формальною визначеністю, довідністю та здатністю до примусового здійснення є не (тільки) „мінімумом моральності”, а її „сурогатом”, недосконалою, проте необхідною формою стосунків між людьми.

Постійною причиною суперечностей права і моралі в будь-якому суспільстві, де вони є, наявна формальна визначеність права, що не завжди дає можливість розповсюдити його дію на ситуації, які настійно вимагають

правового регулювання, але не передбачені правом, або, навпаки, які допускають застосування права до життєвих стосунків і ситуацій, де мораль вважає таке застосування несправедливим. Іншими словами, суперечності виникають внаслідок того, що право по-різному оцінює ситуації, однакові з погляду моралі, або, навпаки, зрівнює життєві обставини і ситуації, вельми різні з моральної точки зору. Не випадково в давнину говорили: „Занадто точне здійснення права породжує найвищу несправедливість”.

Зміст деяких правових норм відвертий, і грубо суперечить навіть тим моральним розпорядженням і заборонам, які містяться в релігійних заповідях. Правом дозволене і приписане вбивство, заборонене в Біблії. Перелюб або нешанобливе ставлення до батьків, засуджені Біблією, правом не заборонені і не спричиняють юридичної відповідальності. Право приділяє велику увагу правосуддю, хоча в Новому заповіті приписано не судитися, а вирішувати справу миром. Нормами державного, а також процесуального права встановлена обов'язковість і форми присяги (президента, інших посадових осіб, а також свідків в кримінальних і цивільних процесах), хоча Новим заповітом клятва заборонена.

Право передбачає і узаконює грошове відшкодування моральної шкоди. „Винагорода за моральну шкоду є сама моральною шкодою, – писав Г. Шершеневич. – Вона не тільки не відновлює порушену рівновагу, але сама її посилює. Законодавство, що встановлює принцип грошового відшкодування моральної шкоди, викликає аморальні мотиви в уявленні своїх громадян. Потрібно відчувати глибоке презирство до особистості людини, щоб переконувати її, ніби гроші здатні задовольнити будь-які моральні страждання. Перекладення моральної шкоди на гроші, є результатом буржуазного духу, який оцінює все на гроші, який вважає все продажним” [265, с. 263]. Право наказує вважати невинним явного злочинця, поки він не засуджений.

До прихильників поглядів Г. Єллінека на право як на „мінімум моралі” нерідко відносять російського філософа В. Соловйова, який писав: „Право є найнижчою межею або певним мінімумом моральності” [223, с. 453.]. Проте

теорія В. Соловйова істотно відрізняється від поглядів Г.Єллінека вже тим, що не прагне морально виправдати вміст кожного припису чинного права, у всіх його, інколи не гуманних, проявах. „...Право в своєму елементі примусу до мінімального добра, – міркував В. Соловйов, – хоча і відрізняється від моральності у власному сенсі, але і в цьому своєму примусовому характері, відповідаючи вимогам тієї ж моральності, в жодному випадку не повинно їй суперечити” [223, с. 461].

Наслідуючи А. Шопенгауера, котрий визначав право як частину моральності, як мінімум добра, В. Соловйов писав: „Право є примусовою вимогою реалізації певного мінімального добра, або порядку, що не допускає певних проявів зла... Завдання права зовсім не в тому, щоб світ, який лежить в злі, перетворився в Царство Боже, а тільки в тому, щоб він – доточно – не перетворився на пекло” [223, с. 454-458.].

Думки В. Соловйова отримали широке відображення у науковій літературі. З одного боку, вони протиставлялися вченню Л. Толстого, який заперечував моральний характер права; з іншого боку, Б. Чичерін зазначав, що поєднання В. Соловйовим правових і етичних начал відкриває дорогу примусовому насадженню останніх. Вторгнення влади в галузь людинолюбства, свободи совісті та інших начал здатне призвести, на думку Б. Чичеріна, до езуїтизму, інквізиції і до комунізму – „ідеології примусового братерства, що суперечить гідності людини і призводить до її повного поневолення” [188, с. 83]. Насправді, якщо якась частина моралі (хоча б „мінімальна”) збігається з правом і підтримується примусом, то хто і яким чином встановлює верхню межу цього „мінімуму” (тим паче, що мораль не піддається кількісним вимірам)? Б. Чичерін цілком справедливо, на нашу думку, попереджав про небезпеку теоретичної позиції, яка відкриває верхній владі (держави, партії, церкви) дорогу тотального примусу в ім'я моральності, загального блага, насадження Царства Божого.

Дискусії про співвідношення права і моральності XIX-XX ст. не виходили далеко за межі сформульованого ще до А. Шопенгауера співставлення: право

вимагає нікому не шкодити (*neminem laede*), моральність, крім того – всім, скільки можеш, допомагати (*omnes, quantum potes, juva*). Обидві вимоги містяться в Золотому правилі.

Німецькими філософами XVII-XVIII ст. було зазначено, що Золоте правило в його позитивній формі (роби іншим те, що хочеш, щоб тобі робили) відповідає принципам моралі, що закликає до людинолюбства і благодіянь, а у формі негативної (не роби іншим того, чого ти не хочеш, щоб робили тобі) виражає суть права, що забезпечує безпеку.

У цих сенсах на Золоте правило посилалися і прихильники впорядкування і вдосконалення правової системи. Правило „не роби іншим того, чого ти не хотів би, щоб робили тобі” англійський філософ Т. Гоббс вважав основою природного права, з якого випливають всі людські закони [56, с. 122].

Російський державний діяч і ліберальний мислитель М. Сперанський писав: „Всі постанови, якими керується держава, складають нерозривний зв'язок наслідків, що випливають з однієї першооснови. Першооснова ця дуже проста: не роби іншим того, чого не бажаєш собі” [225, с. 175].

Складність співвідношення категорій добра (добродіяння) і морального обов'язку породила різноманітні напрями етики і зумовила її поділ на деонтологію (наука про належне) і аксіологію (вчення про цінності, про добро і зло). Деонтологія вивчає моральні розпорядження, обов'язки, моральні норми, заповіді, співвідношення між належним і тим, що фактично існує. Основні проблеми аксіології – джерело понять добра і зла, ідеалів, уявлень про справедливість і щастя, поняття гідності особистості, моральні оцінки її вчинків і суспільних інститутів. Аксіології в значно більшій мірі, ніж деонтології, властиві ідеологічні, психологічні, релігійні мотиви, оскільки вона зорієнтована на співставлення суспільних стосунків і явищ з ідеалами, соціальними, природними та іншими цілями.

Деонтологічній етиці відповідає в правознавстві вчення про правову норму та її структуру, про системність права, про співвідношення абстрактного і конкретного в правових нормах і відносинах, про галузевий поділ права, про

формальну визначеність правових норм, про підпорядкованість різних джерел права за їх юридичною силою тощо. Ці проблеми вивчаються переважно тим напрямом правознавства, який називається нормативно-позитивним.

Разом із тим, систематично, в різні історичні епохи були спроби аксіологічного підходу до права. Оскільки проблеми права та моралі зближуються там, де йдеться про співвідношення і духовні зв'язки особистості та суспільства, про напрям індивідуальної і суспільної діяльності стосовно певних цілей, ідеалів, благих звершень, ставилося питання про „цінність права”.

У радянській літературі значну увагу проблемі соціальної цінності права приділяв С. Алексєєв [9]. Розглядаючи право як засіб здійснення державних функцій і політики правлячої партії, автор практично ототожнив поняття „цінність” і „корисність”. Резонно наголошувалося, що зміст книги не змінився б, якщо в назві і тексті слова „цінність права” були б замінені словами „роль”, „функції”, „ефективність правових норм”, тим паче, що право розглядалося як „знаряддя держави”, „одне із знарядь державної влади”.

При такому підході дослідження „цінності права” успішно витіснялося вивченням ефективності правових норм [166; 85]. Спроби окремих авторів відстояти та розвинути ту саму ідею „цінності” (тотожної корисності) викликали ще більші нарікання. Так, цінність права обґрунтовувалась, зокрема, тим, що кожна правова норма є оцінкою, а деякі норми, окрім цього, містять оцінні поняття [200, с. 17]. Не привела до помітного успіху і спроба сконструювати проміжне поняття „інструментальна цінність” правових норм. Болгарський вчений В. Вилканов [44] відзначив низку негативних рис права, а також пов'язаних з правом побічних явищ. Право як система норм має тенденцію до наростаючого розширення, оскільки кожна правова норма, вирішуючи одні питання, породжує інші питання, для вирішення яких потрібні нові правові норми. Надмірне розширення сфери дії права і пов'язаного з ним державного примусу призводить до знецінення останнього (дуже часто і повсюдна загроза втрачає силу) і до того, що „гіпертрофоване право”

виявляється не в змозі реалізуватися (незбагненність надто широкої правової інформації, призводить до того, що слідує не нормам права, а власним уявленням про добро і зло). Як і будь-який зовнішній регулятор, право породжує відчужене до нього ставлення, конформізм, знижує відчуття особистої відповідальності, уніфікує людей. Воно протиставляє людей як позивачів і відповідачів, уповноважених і зобов'язаних. Культивує державний примус, право культивує примус взагалі. Існування права – „декларація безсилля моралі”, явне і офіційне визнання того, що мораль не здатна врегулювати відносини між людьми. На закінчення автор зазначає, що право є засобом регулювання суспільних відносин, що має винятково високу соціальну корисність і є безумовно необхідним на сучасному етапі розвитку суспільства. Завдання законодавця і всього суспільства полягає в тому, щоб, не забуваючи про деякі негативні сторони правового регулювання, шукати умови його оптимальної дієвості [44, с. 56].

Не викликає жодного сумніву, що правові норми необхідні, більшість із них є корисними, ефективними, справедливими; проте ще в давнину небезпідставно стверджували: *summum jus, summa injuria* (занадто точне дотримання права породжує найвищу несправедливість). Проблема цінності правових норм ускладнюється ще й тим, що цінність не є загальноприйнятим мірилом, оскільки залежить від ідеології. Як зазначають сучасні дослідники, „в будь-якому суспільстві існує певний конфлікт цінностей, а вибір між ними здійснюється у сфері права і моралі” [212, с. 283].

Мораль не краща за право, а право не гірше за мораль. Вони – різні. На відміну від моралі, право дає можливість на насильства злих людей відповісти силою державного примусу, за зло відповідати злом, до чого мораль нездатна. За допомогою права можна укласти договори з незнайомими людьми, навіть з особами сумнівної репутації, забезпечивши виконання зобов'язань заставою, та іншими правовими засобами. Багатовікові моральні сентенції про духовну рівність людей право перевело в галузь практичних життєвих відносин, у правопорядок громадянського суспільства. Моральні заклики до добродійності

і допомоги тим, хто її потребує, право переводить в систему соціальних прав особистості, сприяючи соціалізації громадянського суспільства.

Право зліше за мораль, воно частіше схильне до зловживань, особливо можновладців, які складають закони та застосовують їх на практиці. Але мораль, при всій її духовності і естетичній красі, практично не в силах приборкати злих, порочних, безсовісних, які шкодять іншим людям.

Ні право, ні мораль не втілюють надприродну волю чи космічний задум природи. Якщо б було так, вони були б набагато досконалішими. Вони – людське творіння і несуть на собі незліченні відбитки слабкості людської природи, переважання почуттів над розумом, недосконалості суспільства, невміння законодавців, недоліків державного устрою. Але саме тому вони більше підходять для повсякденного людського буття, ніж, скажімо, хімічно чиста гармонія Космосу або математично бездоганне Божественне Провидіння [10, с. 430].

Право і мораль по-різному прагнуть соціалізувати особистість, пригнічуючи природну агресивність, стримуючи егоїстичні інстинкти та пристрасті, що спонукають людей до діянь, небезпечних і шкідливих для інших людей і даного суспільства. Ці пристрасті та інстинкти гострі в будь-якому суспільстві, особливо в такому, яке поділене на антагоністичні класи. Тут доречно нагадати слова Ф. Енгельса про державу і причини її виникнення: „А щоб ці протилежності, класи, з суперечливими економічними інтересами не пожерли один одного і суспільство в безплідній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, мабуть, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, тримала у межах „порядку” [83, с. 163].

Право визначає, підтримує і регулює зовнішній порядок; мораль формує соціальні якості особистості. Монополізувавши примус в руках держави, право стримує людей загрозою його застосування. Мораль виховує почуття милосердя, стійкість до спокус, до переважання відчуттів над розумом, до безвілля.

Проте мораль не закликає до упокорювання, всепрощення, неспротиву злу. Обов'язком моральної людини є захист пригноблених, немічних, нетерпимість до аморальних діянь, протидія їм. Законне право необхідної оборони ґрунтується на моральному обов'язку самозахисту, захисту слабких від злочинного нападу. Це, проте, єдина підстава правомірного застосування сили для виконання морального обов'язку. У всіх інших ситуаціях, моральна дія і осуд виключають фізичний примус, рукоприкладство, навіть словесні образи у формі, забороненій кримінальним законом. Найвища міра морального покарання – бойкот, загальне відсторонення від аморальної людини, моральна заборона спілкуватися з аморальною особою.

Моральне виправдання права в цивілізованих країнах – в тому, що на праві лежить головний тягар захисту суспільства від шкідливих і небезпечних діянь осіб, що нехтують правами та інтересами інших людей і суспільства в цілому. Тому право, в якому зосереджений, монополізований державний примус, забороняє і карає злочини проти суспільної моральності, тобто аморальні діяння, які викликають таке загальне обурення, що вони можуть стати причиною самосуду, самочинної розправи. „...Існування суспільства залежить не від досконалості деяких, а від безпеки всіх, – писав В. Соловйов. – Ця безпека, не забезпечена законом моральним самим по собі, який не існує для людей з превалюючими антисуспільними інстинктами, захищається законом примусовим, який має дійсну силу і для них” [223, с. 456].

Відмінність права від моралі полягає і в тому, що правове регулювання дій і відносин можливе лише там, де об'єктивно існує доведеність конкретних діянь і здійсненність правовідносин засобами юридичного процесу. Тому воно оцінює тільки дії людей, звертаючись до вивчення мотивів цих дій лише тоді, коли мотиви доказові і впливають на юридичну кваліфікацію самих дій або їх наслідків (вбивство з користі, вбивство зі співчуття). Для моралі мотиви вчинків мають першорядне значення; етика вважає, що зовнішньо-моральна поведінка не відповідає моралі, якщо її стимулами є аморальні спонуки (кар'єризм, користолюбство, лицемірство тощо).

Висновки до розділу 1

Підкреслюючи тісні зв'язки у суспільстві права і моралі, з'ясовано місце і значення цих соціальних явищ як наукових категорій загальної теорії. Виходячи із їх значення як самостійних нормативних регуляторів, встановлено, що їх співвідношення проявляється в стані єдності, відмінності та взаємодії.

На відміну від права мораль оцінює не лише дії, поведінку людей, але й саму особистість. Зрозуміло, що особистість проявляється в діях, але існують такі поняття, як „моральне обличчя”, „репутація”, зумовлені постійною, стійкою лінією поведінки людини, що породжує певні індивідуальні та соціальні очікування. Людей поділяють на такі категорії: моральні і аморальних, чесні і безчесні, жадібні і добрі, скупі і щедрі, милосердні і жорстокі, брехливі і правдиві, совісні і безсовісні, корисливі і безкорисні, привітні і замкнуті, сварливі і дружні, ліниві і працелюбні, скромні і марнославні, принципові і безпринципні, порядні і непорядні, щирі і лицемірні, сердечні і безсердечні, надійні і ненадійні тощо.

Предметом правового регулювання залишились переважно дії та відносини, які були доведені у результаті суперечки, у випадку необхідності попереджались або карались за допомогою заходів державного примусу. Предметом моральних оцінок стали якості особистості, виражені в її поведінці і вчинках. Цим зумовлена несумісність або протележність правових та моральних оцінок особистості як такої: моральною особитістю може вважатися та людина, яка бере близько до серця інтереси інших людей, готова допомогти їм, здатна приборкати власні егоїстичні почуття. В праві людина існує як суб'єкт права, загальний та індивідуальний статус якого визначається не притаманними йому особистими духовними якостями, а формально визначеними правовими приписами.

Право зорієнтоване на суспільні відносини, які можна формально визначити для охорони і відтворення (або попередження). Загальною метою права та його реалізації є правопорядок. Загальна мета моралі – виховання

добропорядної і доброчесної (такої, яка робить добро) особистості. Всі моральні норми, аж до норм пристойності, випливають з цього ідеалу. Правові норми виражають державну волю, яка врешті-решт, спрямована на підтримання громадського порядку. Моральні норми виражають уявлення про позитивні якості особистості в її відносинах з іншими людьми, що склались в цьому ж суспільстві. Діяння, які суперечать праву, називаються правопорушеннями; люди, які порушують моральні норми, називаються аморальними людьми.

На відміну від моралі, право регулює поведінку людей за допомогою не лише заборон і приписів (зобов'язань), але й за допомогою надавально-зобов'язальних норм, які передбачають надання учасникам правовідносин суб'єктивних прав, якими особа може скористатись або не скористатись на свій власний розсуд. Оскільки суб'єктивне право забезпечується відповідними діями зобов'язаних осіб, виходить, що поведінка останніх залежить не тільки від змісту норми, але й від бажання уповноваженого скористатись або не скористатись своїм правом.

Право (у цивілізованому суспільстві) не вторгається в моральну свідомість суспільства та індивіда, залишаючи без юридичних оцінок майже всі галузі моральних стосунків. Там, де дійсно необхідна юридична регламентація якихось моральних стосунків, мораль впливає на право через правосвідомість.

На певному етапі розвитку суспільства між правом і мораллю відбувся своєрідний поділ праці. Предметом правового регулювання залишилися переважно дії і стосунки, що можуть бути доведені у разі суперечки, але у разі потреби попереджаються або караються за допомогою заходів державного примусу. Предметом моральних оцінок стали якості особистості, виражені в її поведінці і вчинках. Цим зумовлена несумісність або незіставність правових і моральних оцінок особистості як такої: моральною особистістю вважається людина, котра зважає на інтереси інших людей, готова допомогти їм, здатна приборкати власні егоїстичні почуття; у праві людина існує як суб'єкт права, загальний і індивідуальний статус якої визначається не притаманними їй особистими духовними якостями, а формально визначеними правовими

приписами.

Моральні та правові знання, норми, як і знання в галузі природничих і суспільних наук, сьогодні виступають тими загальносоціальними детермінантами, які виконують функції зовнішніх регуляторів поведінки особистості, які в процесі соціалізації повинні бути переведені в систему внутрішньої регуляції. Можна сказати, що норми (моральні, правові) – це зовнішні стосовно особистості вимоги суспільства, вони не відчуються нею як примусові, а зливаються в єдине з уже існуючими правилами і нормами. У цьому випадку вони являють собою внутрішній регулятор поведінки, який прийнятий особистістю і формує її установку.

Наділена правовою формою, соціальна справедливість сприяє інтеграції суспільства, оскільки втілює в собі загальнозначущу правильність і правомірність. За змістом і етимологією поняття справедливість походить від права, визначає наявність у соціальному світі правового начала і виражає його загальність, імперативність і необхідність. Тому можна вважати, що правова справедливість підноситься над усіма домаганнями та інтересами, розглядає їх формально рівними, а тому є однаково справедливим для всіх мірилом.

Найважливішу роль при моральному оцінюванні у правозастосуванні відіграє ідеологічний елемент моральної свідомості, що містить ціннісно-нейтральне і ціннісно-значуще знання (інформацію про еталони оцінювання), а також моральні переконання, установки та ціннісні орієнтації. За допомогою моральних переконань інформація, що надходить із суспільної свідомості засвоюється індивідуальною свідомістю правозастосовника, перетворюючись відповідно у ціннісно-нейтральне чи ціннісно-значуще знання.

РОЗДІЛ 2

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОРАЛІ І ПРАВА – ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Співвідношення та взаємодія права і моралі – законотворча основа правової державності

Характеризуючи правову державу як організацію державної влади, засновану на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенства права і взаємної відповідальності особистості і держави, провідні вітчизняні правознавці зазначають, що правова держава певною мірою є поняттям ідеологічним з історично змінюваним змістом (від ліберальної до соціальної моделі)” [86, с.511]. Тож розвиваючи це положення, слід констатувати: те, що на час зародження концепції (початок ХІХ ст., Р.Моль) правової державності вважалось ідеалом найкращої державності, то тепер, на початку ХХІ ст. не повністю відповідає сучасним уявленням про місце і роль держави в житті суспільства. Це обумовлено не лише тим, що зазнала розвитку й вдосконалення сама теорія правової держави, а насамперед тим, що величезні політичні, соціально-економічні зміни, що протягом останніх десяти років відбулися, зокрема, в Україні змусили наукове середовище істотно переглянути попередні оцінки понять держави й особистості, їх співвідношення та взаємозв'язок, межі дії державної влади, повернути із забуття (за тоталітарної системи право розглядалось як воля держави, зведена в законі, у який закладено мінімум моральності; а для апологетів авторитаризму були неприйнятними ідеї правової держави і громадянського суспільства) концепцію такої держави не тільки як теоретичну проблему, а й як практичну мету.

Тож на етапі розбудови правової держави і громадянського суспільства важливу роль відіграє правова ідеологія, за енциклопедичним визначенням, „система правових ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій

формі відображають і оцінюють правову дійсність” [39, с. 710]. Як особлива складова правової свідомості вона поєднує правові принципи та погляди, прагнення й вимоги суспільства та його різноманітних соціальних груп і прошарків. Детальне дослідження витоків і розвитку правової ідеології переконливо показує, що характерне для неї осмислення феномену права та різних аспектів його цінності, з’ясування особливості проникнення в сутність правових явищ, виявлення існуючих закономірностей та зв’язків між ними, що служить підставою для формування догми, права базується на засадах взаємодії права та моралі, умовно-узагальненою характеристикою якої можна вважати специфічний вияв морально-правового впливу, за якого простежується обумовленість права економічними, ідеологічними, політичними і культурними умовами розвитку суспільства.

Процес еволюції правової ідеології ґрунтується на низці таких чинників, як верховенство права, пріоритет прав і свобод громадян, принцип розподілу влади, належний рівень правової культури, соціальний компроміс, політичний плюралізм і морально-етичний потенціал суспільства тощо. Як бачимо, усі ці чинники значною мірою пов’язані зі становленням і розвитком правової держави.

Ідеологія як сукупність політико-правових ідей є тією основою, на котрій має формуватися суспільна свідомість загалом і усвідомлення державницьких інтересів зокрема. На думку В.А. Бачиніна, на сторожі останніх непохитно стоїть правова ідеологія, оскільки вона володіє тими світоглядними та ціннісно-орієнтаційними функціями, що дозволяють, повною мірою виражати інтереси держави. Закладена в цій категорії політико-правова ідея є одночасно й нормою, яка спрямовує погляди громадян у чітко визначене ціннісно-сміслові русло. Ідеї-норми або ідеологеми підкоряють собі офіційне та неофіційне життя і є присутніми в політиці та науці, моралі та праві. Вони являють собою жорсткі нормативні структури, котрі не допускають у свої внутрішні смислові та ціннісні межі нічого з того, що могло б вплинути на стійкість і стабільність того соціального порядку, на охороні котрого вони стоять [22, с. 125-126]. Ідеологія,

котра обґрунтовує соціальний і політичний порядок, виробничі відносини тощо, співвідноситься з поняттями, за допомогою яких кожна людина осмислює своє існування в суспільстві. А вони нерозривно пов'язані з картиною світу і розумінням місця людини в ньому. Запропонували нову картину світу, як вважав авторитетний російський публіцист і філософ С. Карамурза, європейська наука ще у період її становлення наповнила ці поняття новим змістом, навіть вперше сформулювавши основні з них. Найважливішими за своїм ідеологічним значенням стали поняття свободи та прогресу. Очевидно, передусім саме ці засадничі поняття мають визнаватися базовими для правової ідеології, хоча і концептуальне значення мають правові принципи, погляди, переконання, на основі яких формується інтелект, який вважається провідним елементом правової ідеології [39, с. 710], що поряд із правовою психологією (тобто сукупністю правових почуттів, настроїв, переживань, що виражають ставлення конкретної людини, соціальної групи чи суспільства в цілому до права, правових явищ [39, с.712]) входить до структури правосвідомості (форми суспільної свідомості, яка відображає ставлення суспільства, групи людей чи індивіда до чинного права та похідних від нього правових явищ [39, с.720]).

Розглядаючи з позицій сучасної теорії права сутність цих понять і категорій, вважаємо доцільним звернення до витоків зародження наукового пізнання морально-правових феноменів, їх інтерпретації. Видатного німецького філософа Г. Гегеля з повним правом можемо вважати одним із чільних теоретиків правової ідеології. Заклавши у праці „Філософія права” принцип гармонійного поєднання особистості та суспільства, він намагався пов'язати його з об'єктивною моральністю, втіленою в суспільстві [51, с.46-47]. Ще на початку минулого століття видатний російський правознавець П. Новгородцев зауважив, що Гегель, прагнучи викласти свої погляди на оптимальну організацію морально-релігійного життя народу, щоб у такий спосіб забезпечити його моральний прогрес, прийшов до висновку, що одна суб'єктивна моральність для цього недостатня, необхідні стійкі основи суспільної організації, щоб стати на шлях морального вдосконалення [169, с.

154-159]. На думку філософа, мораль, закони й конституція складають внутрішньоорганізоване життя народного духу. Через історію різних націй і їх долі проходить розвиток загальний світовий дух [49, с. 204-205].

Розглядаючи природне та позитивне право як два щаблі одного феномена, Гегель окреслював перший із них як раціональну основу права, що виражає ідею свободи, а другий – як втілення її в нормі. При цьому ідея права визначається через ідею свободи, що отримує своє існування в законі (позитивному праві), а через дію останніх реалізується поєднання загального з суб'єктивним. Ця діалектика виявляє внутрішній зв'язок між правом як загальним благом з моральністю, у формі якої проявляється субстанція суб'єктивної свободи волі [239, с. 167]. Загалом же Гегель намагався створити універсальну науку про абсолютну ідею як буття Бога у сфері чистої думки та пояснення всього суцього як втілення несвідомої творчості абсолютної ідеї. Відповідним чином ідеологію, згідно з концепцією філософа, варто розглядати як один із проявів духу. Для філософа протиріччя, рухаючи історію, існують насамперед у сфері людської свідомості, тобто на рівні ідей та ідеології. Остання в цьому сенсі не зводиться лише до політичних доктрин, котрі з нею зазвичай асоціюються, а й включає також закладені в основу кожного суспільного устрою релігію, культуру та моральні цінності.

У контексті осмислення засад правової ідеології заслуговує на увагу запропонований українським філософом П. Юркевичем концепт „моральна ідея права”, у зміст якого учений вкладав такі елементи, як незалежна воля, сила волі, досконала мотивація, незалежний вибір тощо. Ідею моральної рівності він розглядав як основу вчення про право [273, с. 177-199]. Характеризуючи джерела права, П. Юркевич, окрім власне ідеї права та історизму народу (принципу, концепції розгляду явищ, згідно з яким вони виникають, змінюються (розвиваються) впродовж їхнього існування та зумовлені всією сукупністю своїх попередніх трансформацій), особливо виділяв національний дух, який диктує народу закони. Оскільки вони можуть бути досконалими лише в тому випадку, якщо будуть відповідати національному духу.

Близькою за змістом була позиція П. Новгородцева, який у тлумаченні морального закону підносив принцип особистості до рангу суспільного ідеалу, підкреслював роль закону як загальної норми, що виявляється як реальна сила при моральній взаємодії осіб [169, с. 154-159]. Водночас російський правознавець критикує творця категоричного імперативу (від лат. *imperativus* – владний, наказовий) І. Канта за те, що той розглядав моральний закон „не як вищий зв'язок , який поєднує окремих осіб”, а як апіорний закон моралі, за яким протиставлявся світу моралі як світу свободи, розуму світу природи, де діють закони причинності. Тож торкаючись самого фундаменту суспільного ідеалу (що імплікує форму демократії), він долучав принципи морального спілкування, моральної взаємодії вільних особистостей. Аналізуючи значення засад правової держави, П. Новгородцев наголошував на значенні морального закону не лише як норми особистої поведінки людини, а й як основи морального життя всього суспільства.

Видатний український правознавець Б. Кістяківський, який у багатьох аспектах поділяв позицію свого російського колеги (він співпрацював з П. Новгородцевим у Московському комерційному інституті) підкреслював значення морального авторитету закону, котрий повинен домінувати над усіма приватними, особистими та груповими інтересами. Цей висновок ученого значною мірою обумовлювався низьким рівнем правосвідомості інтелігенції, що мало місце в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Така ситуація тут поєднувалася із загальною тенденцією занепаду духовності, моралі та авторитету влади, з поширенням правового нігілізму.

Ще один відомий російський правознавець Б. Чичерін вважав, що право та моральність мають один спільний корінь – духовну природу людини. Вони діють на одному й тому ж полі людських стосунків, адже зовнішні дії та внутрішні імпульси тісно пов'язані один з одним, тому важливою є тісна взаємодія. Особливо це стосується права, в якому існують зародки примусового, тобто того, чого позбавлений моральний закон. При цьому первинним постає питання відношення закону до свободи. Саме в цьому

полягає сутність права та моральності й у цьому також їхня відмінність. Юридичний закон ґрунтується на владному примусі, а моральний закон звертається лише до совісті [262, с. 56-59]. У дусі гегелівського політико-правового вчення Б. Чичерін розвивав ідею права як зовнішньої свободи людини, зумовленої загальним законом (об'єктивне право). Внутрішня свобода (суб'єктивне право) пов'язана із мораллю. Відтак право (закон), за визначенням вченого, це, насамперед, розвиток ідеї свободи, що ґрунтується на моральних засадах (справедливість, правда тощо).

На дещо інших засадах до вираження проблематики взаємодії моралі й права підходив англійський конституціоналіст Т. Аллан, який вказував на прагнення прихильників позитивістської правової теорії розмежувати закон і мораль, ігноруючи той факт, що більшість взаємин між людьми не регулюються законодавством, котре слугує „лише для вирішення суперечок у тій вузькій сфері, в якій конфлікти не залагоджуються автоматично відповідно до неписаних концепцій правоти” [7, с. 67]. Натомість, за визначенням Ю. Габермаса, сила моральних правил проявляється в тому, що вони керують соціальною дією членів суспільства, яка дає підстави для консенсусного усунення конфліктів, до котрих призвели відповідні дії [47, с. 10].

Сучасний вітчизняний науковець Т. Андрусак, який означив правову ідеологію як правовий порядок, „право в дії”, правову свідомість суспільства тощо, стверджує про необхідність визнання пріоритетності правової ідеології стосовно інших видів ідеології, її ключового значення у сучасному державно-правовому розвитку суспільства. Аргументація такої позиції зумовлена тими функціями, котрі виконує правова ідеологія, зокрема інтегративною, що полягає в об'єднанні людей, інтеграції різних соціальних утворень для успішного існування та розвитку всього суспільства; аксіологічною, тобто формулювання й пропагування правових цінностей та ідеалів, покликаних бути орієнтирами для суспільного розвитку; мобілізуючою, тобто за допомогою спільності ідей та відповідного їхнього змісту, ідеологія мобілізує людей і спонукає до тих чи інших дій [14, с. 4]. Однак історичні реалії свідчать і про

факти деформації ідеологічної політики, що, зокрема, мали місце в радянській державі.

Це аргументовано підтверджував теоретик і філософ права проф. В. Нерсисянц. Він, зокрема, зауважував, що, розглядаючи право як „буржуазний пережиток”, ідеологи більшовизму одночасно намагалися ліквідувати правову ідеологію. Існування права та правової ідеології розглядалося тільки як тимчасове явище, притаманне насамперед для періоду непу [163, с. 234]. Такий підхід, з-поміж інших, зумовив виникнення держави з яскраво вираженою антиправовою сутністю. Існувала тенденція заміни правової ідеології ідеологією пролетарською (комуністичною), що й призвело, зрештою, до утвердження тоталітарної ідеології.

Загалом можемо констатувати, що еволюція ідеології відбувається в тісному взаємозв'язку з іншими суспільно-політичними факторами. Однак суттєвою особливістю ідеології є її здатність виконувати функцію визначального, спрямовуючого та консолідуючого чинника в суспільстві та державі. У процесі розвитку правової ідеології надзвичайно важливу роль відіграють не лише правові чинники, а й моральні. Останні значною мірою доповнюють і вдосконалюють ті аспекти, котрі не можуть повною мірою бути розвинені правом чи законодавством.

Як вже підкреслювалося нами, право і мораль значно відрізняються одне від одного за багатьма критеріями. За часом виникнення норми моралі складаються в суспільстві раніше, ніж право в процесі життєдіяльності людей на основі їх уявлень про добро і зло, справедливість. Держава, санкціонуючи норми моралі, надає їм статус норм права. Правові норми встановлюються, відмінюються і змінюються державою, а після цього офіційно набувають загальнообов'язкової сили для їх адресата. Там, де люди живуть за інстинктами, а не за законами добра, там людина людині – вовк. За сферою дії норми моралі регулюють ширшу сферу суспільних стосунків, ніж норми права. За формою вияву (фіксації) норми права закріплюються в нормативно-правових актах (законах, указах, декретах, постановах тощо), юридичних прецедентах,

нормативно-правових договорах і мають чіткі форми свого зовнішнього вияву, а норми моралі, як правило, є неписаними правилами поведінки. За ступенем деталізації норми моралі не надто деталізовані, мають загальний характер, а норми права виступають в деталізованій, формі, точно визначають модель поведінки. Правові норми забезпечуються державою, державною владою, а норми моралі підтримуються силою громадської думки [106, с. 24].

В умовах нелегітимної державної влади суперечності права і моралі ще більше загострюються. Педофіл, який відсидів свій термін, не розкаюється, як писав журналіст А. Мамонтов у популярній „Литературной газете”. В Росії педофіл, який відсидів в ув’язненні, „організував туристичну фірму, що займається дитячим відпочинком. У якій країні колишньому педофілові – а колишніх педофілів не буває – дозволять відкрити туристичну фірму, яка займається дитячим відпочинком?”. І такі факти мають місце в країні, яка в конституції проголошує себе правовою державою. Той же журналіст справедливо зазначав, що моральний тон в країні задає „наша, так звана еліта. А якщо в ній педофіли, рейдери, які руйнують оборонні заводи, щоб забрати гроші і втекти звідси, про що говорити? У країні повинна бути оголошена духовна, економічна мобілізація. Влада її повинна оголосити... Втрачене поняття Батьківщини... що батько – голова, що в сім’ї повинно бути багато дітей... є надія. Не можна сумувати. І слід боротися за себе, за країну” [45, с. 10].

Безумовно, може існувати гармонійна взаємодія норм права і моралі при впорядковуванні суспільних стосунків, при високій загальній і правовій культурі населення, яка закріплює в праві ідеї добра і соціальної справедливості. При цьому багато людей доволі часто допускають одну помилку: вони всіх людей вважають теж добрими, забуваючи, що існують ті, які живуть за законами дикої природи [3, с. 62]. Як зазначають дослідники, коли йдеться про джерела розвитку моралі у правовій державі, то є сенс виділяти як відносно самостійні такі основні підходи: емпіричний, релігійний, соціально-економічний і космічний.

Емпіричний підхід представлений у первинних школах моралі, представники яких виходили з чуттєвих джерел (задоволення, щастя, спокій тощо). Хоча пропонувалось дотримуватись міри в обраному почутті (Демокрит, Епікур, французькі матеріалісти тощо), очевидною була неможливість обґрунтувати найкраще чуттєве джерело моралі. Пізніше до подібних ідей повертались представники гедонізму, евідемонізму та неофрейдизму.

Недоліки та неспроможність регулювати суспільні відносини будь-якої моралі чуттєвого та взагалі емпіричного характеру викликали до існування релігійну, в тому числі християнську мораль. Релігійні основи моралі ґрунтовніше висвітлено у працях І. Канта [101], П.С. Марешаля [151], Г. Гегеля [51], Л. Фейєрбаха [244], Ф. Ніцше [167], С. Токарева [236], В. Шердакова [264], О. Дробницького [75], Л. Коновалової [120] та ін. А соціально-економічний підхід до цієї проблематики представлено, наприклад, у науковому доробку таких зарубіжних учених, як Ж. Піаже [297], Л. Колберг [291], Ф. Зімбардо [300], С. Мілгрем [294] та інші. Основний зміст такого підходу полягає в тому, що мораль існує і впливає на процеси в усіх галузях суспільного життя: побуті та політиці, міждержавних і міжособистісних, класових і сімейних стосунках, і навіть в економіці та ринку. Це – раціональний напрямок моралі (адже в його основі лежить здоровий глузд, а не віра і бажання, як у попередніх), що прагне шляхом розумного дослідження природних явищ і відносин громадського життя встановити обов'язкові принципи, отримувані шляхом логічної діяльності свідомості.

Змістовною складовою соціально-економічного підходу є моральний утилітаризм і прагматизм, які є спробою обґрунтувати мораль через її користь для суспільства. З точки зору представників морального утилітаризму (І. Бентам [279], Дж.Ст. Мілль [295] та ін.) на перше місце виступає егоїстична діяльність індивіда, спрямована на користь суспільства. Але необґрунтованою залишається необхідність переходу від індивідуальних благ до суспільних виходячи з почуттєвого джерела, егоїзму. Адже важко не погодитись, що егоїзм не має жодного відношення до суспільного блага, а суспільне благо найменшою

мірою сприяє егоїзму. Представники прагматизму У. Джемс [290] та Дж. Дьюї [283] розширюють основне положення утилітаризму, подаючи потреби суспільства як джерело моральних норм – внаслідок цього моральним визнається все, що працює на користь суспільства.

Формування космічного підходу до тлумачення джерел розвитку моралі розпочалося у другій половині ХХ ст. В його основі також лежить розум, який все більше насичується ідеєю суспільного – в масштабі аж до глобального – блага. У рамках космічного підходу порушуються питання суспільного становища людини, усвідомлення її місця не лише в суспільстві, а й у природі, космосі, проблеми некерованості розвитку науково-технічного прогресу, екологічної агресії. Відповідно до цього підходу вирішення глобальних проблем людства планетарного масштабу необхідно шукати в самій людині, у глибинних сферах її моральної свідомості. Як влучно підкреслює в цьому зв'язку М. Трифонова, було б наївно вважати, що в сучасній загрозі глобальної екологічної катастрофи винні лише технічний прогрес, непрогнозована політика, влада „грошових мішків”. „У наближенні екологічної катастрофи глобального масштабу винна, перш за все, не техніка, а пануюча система цінностей. – зазначає науковець. – Не тільки техніка й сучасна мораль, масова культура, ціннісні орієнтації „суспільства споживання” породили ситуацію, коли стало проблематичним майбутнє планети” [235, с. 191].

У наш час спадковість моральних принципів у суспільстві забезпечується значною мірою завдяки освіті та вихованню: причому – на відміну від ранніх епох розвитку людства – не тільки на рівні родинному, а й у централізованій державній освітній системі. Тому значущим фактором передачі моральних принципів і цінностей є особистість вчителя, адже саме вчитель є „художником духовного життя учнів і творцем їх ідейно-морального обличчя” [251, с. 74].

Мораль постійно розвивається під впливом суспільного прогресу – і це досить детально у своєму дисертаційному дослідженні обґрунтовує Н. Федорук. Суспільний прогрес сприяє розвінчуванню одних моральних норм, заміні їх іншими, установленню нових відносин між наявними нормами або ж наданню

нового змісту в рамках старих моральних норм. Автор аналізує зміни моралі під впливом різних видів прогресу (науковий, технічний, економічний, соціальний, політичний) [243, с. 13].

Дієвість моралі у суспільному житті зумовлена перш за все природністю виникнення і змістом її принципів, адже природним є не завдавати шкоди собі подібному, турбуватися про слабшого, не знищувати довкілля. Ми живемо у світі, в якому діє моральна презумпція – ухвалення моральних стандартів як норми, як чогось природного і зрозумілого, поки не доведено зворотне [211, с. 11]. Завдяки тому, що моральні цінності внаслідок своєї впливовості мають тенденцію закріплюватися у нормах права, та завдяки глобальній логіці їх взаємного розвитку, в напрямі зближення світ розвивається оптимістичним шляхом.

Осмислення морального часто проявляється в певному протиставленні з матеріальним, хоча, на нашу думку, це не зовсім коректно, адже антиподом матеріального є скоріше не моральне, а ідеальне або духовне. Однак, можна визнати, що абсолютизоване намагання задовольняти матеріальні потреби часто означає діяльність всупереч моральним настановам. За будь-якого тлумачення, моральне завжди присутнє в матеріально-практичній діяльності людини у формі мотивів останньої. Моральність мотивів може бути виражена у різному ступені, а одним із вагомих чинників, що визначають цей ступінь моральності (тут моральність – це відповідність загальнолюдським цінностям) вчинків є ідеологія суспільства [26, с. 370-371].

Згідно з сучасними науковими підходами мораль є не лише формою суспільної свідомості, а й формою духовно-практичного освоєння дійсності, специфіка якої полягає в освоєнні світу не просто в загальному зрізі, а крізь призму добра і зла. „Мораль – це певна вимога, веління, що його висуває перед людиною суспільна думка або голос власного сумління; там, де такі вимоги відсутні, де від людини нічого не вимагається, – немає й підстав говорити про мораль” [145, с. 129]. Тому стосовно окремої особистості та суспільства загалом мораль виконує, крім функцій інформаційно-виховного характеру, ще й

функцію регулятивно-конструктивну. Останнє означає, що під впливом моральних імперативів відбувається не тільки регуляція особистісної і суспільної життєдіяльності, а й конструювання людини, соціальної групи, суспільства в цілому – а в складі останнього і конструювання соціальних інститутів. Будучи підґрунтям діяльності соціальних інститутів у правовій державі, мораль стає безпосередньою базою державотворення. І сучасна Україна переживає такі часи, коли питання про державний устрій і державне регулювання пов'язується з осмисленням регулятивної ролі моральної основи людської життєдіяльності [250, с. 48].

У контексті останнього твердження, доцільно звернутися до висунутих ще ідей Арістотелем, що лягли в основу його виховання, яке тісно пов'язувалося з теорією держави. Зокрема, філософ вважав, що характер морального виховання суспільства є охороною його політичного устрою, визначає ті чи інші форми його побуту таким чином, що найкращий моральний настрій суспільства завжди зумовлює найкращу форму його політичного стану [17, с. 220-221].

Важливою умовою ефективного виконання мораллю її регулятивно-конструктивної функції є тісний зв'язок з інститутами права, про що вже йшлося. Можна погодитись із точкою зору, що в сучасному процесі переходу від традиційних до ліберальних цінностей відбувається певна зміна співвідношення права та моралі. Найхарактернішою сучасною рисою взаємодії права та моралі є можливість їхнього зближення, взаємопроникнення, посилення їх узгодженого впливу на суспільство. „У процесі регулювання суспільних відносин виникає якісно нове явище – морально-правовий вплив. Право і мораль як складові частини цього явища, не розчиняючись у ньому та не втрачаючи своїх індивідуальних якостей, в сукупності, утворюють соціальну цінність, реально існуючу, що активно впливає на юридичну практику” [53, с. 3]. При цьому важливо підкреслити, що ступінь взаємодії моральної та правової систем впливає на рівень їх досконалості та забезпечує ефективність її впливу на сучасне суспільство.

Під час сучасних трансформаційних процесів відбувається зближення і

взаємопроникнення моральної і правової свідомості. Уявлення, погляди, думки про правомірність, законність вчинків, дій все частіше співпадають з уявленнями про їх моральний характер, а вимоги, спрямовані на вдосконалення права, ґрунтуються на глибокому знанні моральних поглядів та імперативів. У зв'язку з цим, а також із огляду на те, що в період глобалізації соціального життя механізм формування персональної компетентності соціальних суб'єктів вимагає удосконалення через недостатню ефективність, його доцільно посилити такими елементами, як комплексне морально-правове і громадське виховання особистості. У результаті взаємодії морального і правового виховання виникають нові утворення нормативно-правового характеру: громадянськість, відповідальність, справедливість, які мають подвійну природу, породжену моральним змістом і правовим забезпеченням [253, с. 13].

Коли йдеться про ефективність виконання моральною функцією державотворення особливо актуалізуються перспективи морально-правового виховання інтелектуальної еліти суспільства, зокрема, політиків, державних службовців, а також людей, що формують громадську думку: журналістів, учителів тощо, бо саме таким чином може бути забезпечене повноцінне функціонування моралі в статусі соціального інституту.

Як соціальний інститут, мораль являє собою цілісну систему, яка складається з: суб'єкта моралі, який пов'язаний з усіма іншими складовими елементами моральної системи; теорії моралі (етики); моральної норми; моральної практики, моральних відносин, моральної діяльності, морального виховання; соціально-морального досвіду, моральної свідомості, моральної культури, моральності. В іншому зрізі – суб'єктивно-об'єктивному – моральна система складається з моральної свідомості і моральної діяльності.

У системі моральної свідомості, моральної життєдіяльності і моральної культури важливо виділяти повний перелік моральних критеріїв суспільної діяльності, до яких в умовах побудови правової держави треба віднести:

– рівність людей в їх правах (щоправда, як влучно зазначає Е. Тофлер, існування деякої міри нерівності не є обов'язковою; такою натомість є система,

що визнає хибний розподіл засобів, котрі надають владу; а коли цей хибний розподіл ґрунтується на расових, статевих або на якихось інших природжених ознаках, вона є вдвічі аморальною) [237, с. 564];

- справедливість;
- відкритість сфер суспільства;
- добровільність дій людини;
- солідарність і орієнтація на взаєморозуміння;
- почуття обов'язку перед іншим;
- наявність моральної свободи вибору мети, видів і методів діяльності, а також можливості розкриття людиною всіх своїх потенцій;
- визнання й повага особистістю інтересів інших суб'єктів суспільної життєдіяльності;
- сприяння компромісному поєднанню мотивів власної діяльності і діяльності інших осіб в узгоджену моральну систему.

Ю. Хабермас, спираючись на принципи моральної теорії І. Канта, обґрунтовує такі критерії морального судження, як неупередженість, здатність до універсалізації та нормативність. Універсальність, незалежність від контексту й авторитетів він називає головними властивостями морального принципу, який дозволяє досягати згоди при розв'язанні моральних проблем. Також важливо звернути увагу на твердження Ю. Хабермаса стосовно того, що дія в суспільстві повинна характеризуватися не ступенем доцільності, а ступенем морально-практичної раціональності [280, с. 6-7]. Наприклад, обов'язок шпигувати й доносити поліції на своїх сусідів, близьких, друзів у деяких тоталітарних державах; чи закони, що встановлюють релігійну дискримінацію, расову нерівність, забороняють свободу слова і вільну мистецьку експресію, карають за будь-яку політичну чи культурну діяльність, не передбачену державою. Жодне моральне правило не може змусити до такої слухняності [119, с. 75-76].

Головними пріоритетами становлення моралі правової держави виступають: 1) національна ідея; 2) розвиток ідеї багатокультурності нації та її

толерантності; 3) піднесення символічних атрибутів і моральних засад української етнічної культури. До її джерел можемо віднести: релігійні корені та сучасну релігійність нації; соціально-історичну пам'ять української етнонаціональної спільноти; формування ідеології відкритості культурам інших етнонаціональних спільнот.

Враховуючи понад тисячолітню історію християнізації нашого народу, силу впливу на формування його національного менталітету на розвиток української культури, доцільно, на наш погляд, розглянути, яку роль відіграв у минулому і яке значення має тепер релігійний чинник у системі становлення моралі нового типу.

Загально визнано, що на мораль як свідомість і як форму суспільних відносин не може справляти істотний вплив саме цей чинник, адже звернення до нього завжди необхідне в контексті пошуку підстав моральних законів. Що є такими підставами: тимчасова і змушена угода, суспільний договір, суб'єктивна думка чи абсолютне Богом дане встановлення? Відносні ці підстави чи абсолютні? Адже якщо ми говоримо, що в основі моралі лежать загальнолюдські вічні цінності, є сенс визнати абсолютність її принципів. Якщо ж йдеться про реалізацію моральних вимог в медичній етиці чи в геронтології, то очевиднішою є відносність моральних принципів.

Релігійна мораль завжди в тій чи іншій мірі впливала і на державно-політичні процеси. Адже відносини, які регулюються релігійною мораллю, надзвичайно різноманітні: це і міжособистісні зв'язки між людьми, і міжнаціональні, міжконфесійні та міждержавні взаємини. Є. Ананьєва виділяє два рівні впливу релігійної моралі на державно-політичні процеси: 1) політеїзм (язичництво) і 2) монотеїзм [12, с. 118]. Перший із цих рівнів релігійних моральних норм спирався на пророцтва і ритуали, побудовані на основі спостереження природних явищ і практичного досвіду. Норми другого рівня проголошувались і сприймалися як дані згори. До речі якщо говорити про християнство, то вплив його моральних норм на суспільно-політичне життя поступово змінювався. Спочатку для християн політика відступила на другий

план, поступившись місцем внутрішньому самовдосконаленню. Однак із поширенням християнства, його ставлення до політичного життя змінювалось у напрямі втягування релігії в політичні інтереси держави.

Вплив релігійного чинника є особливо важливим в умовах сучасної вітчизняної ситуації, адже в стані трансформації, невизначеності і нестабільності соціальна система неминуче стає відкритою для впливу факторів несвідомого, ірраціонального – чи не найсильнішим із яких є релігія [4, с. 45].

У релігійному світогляді, в центрі роздумів про проблеми моралі, завжди було поняття справедливості. Так, іудаїзм у сфері соціального життя виставляє дві вимоги: право і справедливість. З другої випливає ще один постулат – морально-економічна обов'язковість справедливого розподілу. Резюме етики буддизму полягає в тому, що всі людські проблеми вирішує альтруїзм. Згідно з постулатами християнства кожна людина повинна вносити свій особистий внесок (у тому числі і моральний) у загальну справу за умови, що всі працюють, виконуючи різні ролі. Одним із найважливіших моральних принципів ісламу є вимога розумного споживання та заборона марнотратства і зловживання накопиченим багатством.

Загалом можна стверджувати, що на зміст моральних принципів, незважаючи на їх вічний характер, впливає та картина світу, в рамках якої вони розгортаються. Так, у релігійній картині світу моральні закони проголошуються встановленими Богом, і особистість практично не має права їх вибору – адже недотримання цих законів призводить до страждань при тілесному житті і у вічному потойбічному житті. У науковій же картині світу моральні настанови є похідними від суспільства і культури, а релігія залишається одним із чинників, що тією чи іншою мірою впливають на них.

Зрозуміло, що в українських умовах на мораль як соціальний інститут впливає і в найближчому майбутньому буде впливати східнослов'янська православна ментальність. Адже українці постали в християнській культурі (хоч і багаторазово були змушені відмовлятися від неї), і тому правомірною є думка, що в ній варто шукати наші моральні і психологічні опори й підґрунтя.

Важливою відмінністю християнської моралі від інших релігій є її внутрішній характер: її моральні норми частіше поширюються на поведінку людей і їх внутрішні почуття, ідеї і думки тощо – на внутрішній світ загалом. Вплив християнських моральних норм може бути сильнішим на окрему особистість, ніж на державу чи іншу спільноту в цілому.

На жаль, сьогодні в Україні вплив релігії на становлення моралі нового типу є суперечливим і навіть парадоксальним. Часто-густо можна спостерігати, що повернення суспільства до релігійних ідеалів та цінностей, виражається скоріше в зовнішніх атрибутах: люди беруть участь у різних ритуалах, починаючи з хрещення і закінчуючи запрошенням священників для відспівування померлих, активніше ходять на службу, приймають обряди освячення свого бізнесу та матеріальних цінностей: будинків, авто тощо – натомість, виражені в релігійних заповідях вічні загальнолюдські цінності любові, добра й краси, не так активно входять у повсякденне життя.

Але ж моральні принципи за походженням і призначенням мають скоріше всезагальне значення, охоплюють усіх людей, закріплюють основи культури їх взаємин, які створювались у тривалому процесі історичного розвитку суспільства, що в нових соціально-політичних та економічних умовах набуває нових ознак, на формуванні яких певним чином позначається відповідність сучасним правовим реаліям співвідношення та взаємодія права і моралі. Ці ознаки виявляються у багатомірності, само організованості системи соціальних відносин, котрі виникають природньо між індивідами, де кожний виступає не як підданий держави, а як приватна особа, яка має свої особливі, відмінні від загальнодержавних, життєві цілі. Такою системою у правовій державі є громадянське суспільство, що сприяє зміцненню соціального порядку, надаючи йому регламентованих правом рис цивілізованості.

2.2. Інституціоналізація взаємодії моралі і права в громадянському суспільстві: спроба теоретичного осмислення

Відразу ж зазначимо, що в цьому контексті поняття інституціоналізації як засобу перетворення певного соціально-політичного чи правового явища використовуємо на значення формалізованого, упорядкованого процесу, детермінованого певною мірою результативністю взаємодії моралі і права. Отже, йтиметься про фіксацію появи нових інститутів (від лат. *institutum* – устрій, організація, установа) як комплексу органів, організацій з ієрархією влади різних рівнів і т.п., тобто як інституцію, а про можливе виникнення функціонування інституту (до речі, в юридичній науці це поняття найчастіше означає комплекс норм, що регулюють суспільні відносини) як упорядковану форму діяльності, здебільшого неформальну, що ґрунтується на міжособистісних зв'язках, регулюється нормами, а також традиціями, звичками.

Безперечно, слід визнати слушність застереження В.Малахова, який вважає, що, якщо виходити із загально констатованого визначення поняття, то „мораль інститутом не є (так само як звичай, мистецтво тощо) і моральну регуляцію неможливо вважати регуляцією інституціональною. Цим вона передусім і відрізняється від правової регуляції здійснюваною владою та авторитетом такого поступового й безсумнівного соціального інституту як держава” [148, с.47]. Однак ігнорувати цей аспект співвідношення, а відтак і взаємодії моралі і права аж ніяк не можна, адже навіть у розглядуваній нами, дещо умовно обмежувальній площині, проблема набуває особливої актуальності у контексті сучасних зусиль, спрямованих усіма правовими інститутами на розбудову правової держави й на моральне оздоровлення суспільства.

Проте дослідження цього важливого аспекту зумовлює необхідність заглиблення у дискурс щодо з'ясування сутності і змісту низки терміно-понять, якими доводиться надалі оперувати. Отже, відзначимо, що терміни „суспільна

мораль”, „суспільна моральність”, „соціальна етика” не отримали належного, так би мовити, повновартісного визначення не лише на побутовому рівні, а й у спеціальних філософських, юридичних, політичних, релігійних текстах та їх публіцистичних версіях. У повсякденному спілкуванні суспільна мораль, суспільна моральність нерідко асоціюються з тим, що є турботою „поліції моралі”. І не лише. Це ж простежується відбувається в неспеціальній мові, в неспеціальних, публіцистичних текстах взагалі. Наприклад, у змістовній „Доповіді Інституту проблем інформаційного права про стан законодавства про засоби масової інформації в країнах СНД і Прибалтики” [73] суспільна моральність згадується в параграфі, який розглядає законодавчі зусилля стосовно її захисту, насамперед від непристойності, а також від образ релігійних почуттів, меншою мірою від насильства і жорстокості. Водночас суспільна моральність не співвідноситься авторами Доповіді з правами людини і відображенням їх у національних законодавствах, із законами про приватну власність, реєстрацію громадян, захист репутації, недоторканність приватного життя, доступ до судових і парламентських засідань і документів, боротьби з тероризмом і екстремізмом і навіть з обмеженнями на використання образливих висловів стосовно певних груп осіб. У цьому сенсі Доповідь виступає помітним документом, який відображає характер соціальної культури і ступінь етичної рефлексії у суспільстві.

Таке сприйняття змісту суспільної моральності властиве не лише нашій свідомості; воно досить поширене. Наприклад, професор університету Мічигана С. Даруел (США) свій курс „Розвиток суспільної моралі” починає з питання, чи допустимо і за яких умов законодавче обмеження порнографії, а закінчує розглядом прикладів законів, які забороняють проституцію і полігамію. Іншими словами, суспільна мораль, або соціальна етика розуміються як визначені за змістом нормативні системи, які регламентують діяльність у конкретних сферах суспільства.

Огляд літератури (як наукової, так і публіцистичної), за незначним винятком спеціальних праць, показує, що ці вислови (як і їх англійські

еквіваленти „Social morality”, „social ethics”) виникають частіше в теологічних та релігійних текстах. У списку бібліотечних ресурсів, запропонованому Online Computer Library Center на тему Social Ethics [296], в значній частині книг з майже тисячі найменувань соціальна етика розглядається у теологічному і релігійному ключі, найчастіше як нормативні соціально-етичні доктрини різних конфесій. Тут поняття суспільної моралі розуміється як своєрідна проекція в суспільному житті, суспільних зв'язках людей і співтовариствах релігійних моральних заповідей. Безперечно, в теологічних підходах є своя специфіка, зумовлена світоглядними програмами, які лежать в їх основі, але вони демонструють важливу сторону в проблематизації феномена суспільної моралі, а саме ту, що вона конституюється у порівнянні з ідеальним образом моралі, насамперед тим, що задається Священним Писанням. Соціально-етичні специфікації моралі виявляються необхідними для реалістичної оцінки моральної практики – моралі у дії.

У спеціальній літературі можна виявити також інше використання терміну „соціальна етика”. Так, М. Ельсбернд в огляді новітніх тенденцій в католицькій соціальній етиці трактує соціальну етику як сферу досліджень, спрямованих на вивчення моральної складової суспільної практики (мотиви і ціннісні орієнтації учасників суспільних подій, оцінки, співвіднесення з фундаментальними принципами права тощо) і певних феноменів суспільного життя (загальне благо, права людини, справедливість, війна і примирення тощо) [286].

Чіткіше розуміння соціальної етики як сфери досліджень спеціального знання зустрічаємо в А. Ріха. Для нього предметом соціальної етики є „теорія і практика відповідального існування людини в її стосунках з іншими людьми і природою не в безпосередній формі, а у формі, опосередкованій суспільними інститутами” [135, с. 80]. За своїм предметом соціальна етика наближена до індивідуальної етики, етики міжособистісного спілкування та екологічної етики, але водночас охоплює їх, оскільки її завданням є аналіз того, які соціальні інститути найкраще забезпечують відповідальну людську поведінку. Відштовхуючись від своєрідної концепції моралі і в контексті теологічно

обґрунтованої господарської етики, А. Ріх визначає соціальну етику як „емпіричну дисципліну”. Це означає для нього, що соціальна етика звернена до практики не лише пізнавально, а й практично, і покликана (принаймні в ідеалі) давати конкретним людям у конкретних ситуаціях підстави для ухвалення рішень і оцінки наслідків рішень, що ухвалюються [204, с. 186].

Останнім часом соціально-етичний підхід набув розвитку в прикладних дослідженнях. Загалом, багато етико-прикладних дослідницьких програм – біомедичні, господарсько-ділові, екологічні, професійні [280; 284; 287] – розвиваються під гаслом утвердження відповідальності соціально значущої діяльності і дотримання прав людини. Проте мають місце і методологічні дослідження, які актуалізують в етико-прикладних аспектах соціально-етичну проблематику. Так, цікавими є роботи, особливо недавні, професора Пеннського університету Р. Дівона, спрямовані на запровадження соціально-етичного підходу до розуміння інженерної діяльності, зокрема, тієї її сторони, яка пов’язана з конструюванням і ухваленням рішень. На противагу традиційній інженерній етиці, як етиці чеснот та індивідуальної відповідальності, Р. Дівон виступає за етику технологій як етику колективних рішень, заснованих на узгодженні соціальних позицій, що здійснюються уповноваженими і зацікавленими особами [282, с. 109]. У рамках аристотелізму, як зазначає Р. Дівон, соціальна етика була названа політикою, і багато інженерів схильні вважати пропоновану їм сферу пізнання під назвою „соціальна етика” політикою, а не етикою. Проте специфіка соціально-етичного підходу до інженерно-технологічної діяльності порівняно з індивідуально-етичним, полягає в тому, що її розглядають під кутом зору ухвалення колективних рішень та їх реалізації за допомогою соціальної взаємодії; в порівнянні з політичним підходом при соціально-етичному підході беруться до уваги ціннісні підстави ухвалення рішень та ціннісні характеристики наслідків їх реалізації.

У розумінні природи моралі в контексті нашого дослідження можна виділити (умовно кажучи) два підходи: соціально-іманентний і соціально-

трансцендентний. При соціально-іманентному підході мораль розглядається як сутнісно соціальний феномен, похідний від соціальності, соціальний за своїм походженням. Вона видається такою, що існує лише в соціумі. Моральна нормативна програма мислиться заданою соціумом, і такою, що вичерпується соціумом. Основні функції моральності зводяться до соціальної організації (яку нерідко розуміють як репресію). Моральні інститути і нормативний зміст моралі ставлять у залежність від потреб суспільства та його функцій, а моральні ідеї розглядають як відображення в суспільній свідомості, а також свідомості людей економічного стану суспільства. Саме словосполучення „суспільна моральність” виявляється тавтологією: інакше як суспільною за своєю спрямованістю і своїм змістом моральність і не мислиться. Відповідно, особистість у своїй активності зумовлена спільнотою і тими залежностями, в які вона як член спільноти виявляє включеною, а моральність її визначається тим внеском в загальне благо, що розуміємо як власне суспільне, комунітарне, групове благо.

Отже, йдеться про згадуваний вище так званий „соціологічний”, або „соціологізаторський” підхід в етиці, при якому моральність виводиться з потреб суспільства, розглядається як функція суспільства, елемент громадської організації та різновид соціальної дисципліни. Такий підхід реалізовували, хоча і по-різному, ще Т. Гоббс, Дж.С. Мілль, К. Маркс, Дж. Ролз та інші. Його елементи простежуються у працях Ф. Ніцше і навіть у З. Фрейда. Іноді до них долучають навіть М. Вебера, який, звичайно, багато зробив для усвідомлення соціальної етики. Проте він як соціолог не поділяв соціологізаторського розуміння моралі і чітко вказував на те, що зміст моралі як практизму, що визначає ціннісну спрямованість дій людини в ту чи іншу епоху, не зводиться до функції соціального організму. Пишучи про „господарську етику”, під якою він розумів не теорію, а практичні імпульси до дії, М. Вебер вказував, що вона хоч і відчуває значний вплив певних економічних і політичних чинників, є завжди автономною і заснована на певних географічних та історичних особливостях [39]. У розвинутій і послідовній формі цей підхід представлений

у Е. Дюркгейма, для якого моральність – один з механізмів соціальної організації [77, с. 369].

До такого розуміння моралі слід віднести і теорію, згідно з якою мораль є способом соціальної регуляції. У ній мораль трактується соціологічно, вона зводиться до різновиду соціальної дисципліни, впорядкування людських взаємовідносин. Крайнім виявом такого сприйняття моралі, стала теорія моралі, як форми соціального управління, що набула певного поширення у радянській спеціальній літературі першої половини 80-х років ХХ ст.

При протилежному, соціально-трансцендентному підході, мораль трактується як феномен, зумовлений позасоціальними чинниками і потрібний суспільству. Потрібний, зокрема, і з метою задоволення потреби впорядкування стосунків між людьми та суспільних стосунків. Позасоціальні чинники трактуються по-різному в різних, вкрай неоднорідних філософських теоріях – супранатуралістично, натуралістично, антропологічно, але в будь-якому випадку мораль вважається такою, що передує соціальності, праву і навіть культурі, які розуміємо і оцінюємо завдяки моралі і мірками моралі. На думку Е. Левінаса, „етика – передумова кожної Культури і кожного значення... Мораль не належить Культурі: вона дозволяє судити про неї, відкриває вимірювання височини: височінь влаштовує буття” [137, с. 624]. Мораль, таким чином, трактується як те, за допомогою чого транслюється і репрезентується трансцендентний відносно соціуму ціннісний зміст (зрозуміло, різний у різних теоріях).

Для розуміння того, яку роль взагалі мораль відіграє в суспільстві, важливо визначити, яким потребам суспільства і людини вона відповідає і які її джерела. На індивідуальному рівні – це потреба в єднанні і потреба в самозбереженні, самоутвердженні та самоздійсненні. Обидві потреби відображені в моральному ідеалі (які б культурно-історичні версії ідеалу ми не розглядали); потреба в єднанні відображається безпосередньо, а потреба в самоздійсненні опосередковано – в ідеях благородного характеру і гідного життя.

Мораль історично виникає як рефлексія відносно, нехай і соціально

впорядкованої, але індивідуальної поведінки, вона виникає як мораль для індивіда. Інше питання, що виникає серед небагатьох і спочатку виявляється потрібним не те щоб не всім, але лише обраним – з тих, кому вистачило розуму, волі, сили і мудрості на те, щоб бути вільними. Мораль виникає як індивідуальна (і спочатку зовсім не загальна або тільки потенційно, логічно загальна) мораль і розвивається у процесі висунення суспільству вимог бути відповідним ідеалу моралі, сприяти людині в її моральних прагненнях.

Потреби соціального і політичного регулювання тривалий час забезпечувалися правовими методами. Мораль, якщо вона не зводилася до люб'язності та ввічливості, вважалася лише як сфера особистого, сокровенного самовизначення особистості. Найвищим проявом моралі в такому розумінні в Новий час стала етика І. Канта. Новий час асоціював незалежність від зовнішніх соціальних чинників з автономією особистості. Але і в Новий час було зрозуміло, що, незважаючи на піднесений пафос моралі, індивід, як і раніше, прив'язаний до сім'ї, церкви, місцевої спільноти, отриманого виховання, схильний до впливу мод і думок, якщо не „пов'язаний” ними. Зміни починаються в другій половині ХІХ ст., коли західні суспільства вступають в епоху істотних змін. Це вже пост-новоєвропейські, постмодерні суспільства – з різноманіттям стандартів, різними типами сім'ї, різноманітністю співіснуючих вір і конфесій, розмитими рамками спільнот, невизначеними стандартами освіти, фривольною модою тощо. Відповідно до цього типу суспільства (цивілізації і культури) відбуваються зміни і в моралі, і в етичній рефлексії. Етика в сучасному її вигляді, як переважно прикладна етика, склалася в результаті інтелектуального освоєння тих глибоких змін, які відбулися в моральній практиці і моральних вимогах постмодерного суспільства. Це суспільство ще продовжує „вголос” апелювати до індивіда, до його відчуття особистої гідності, відчуття свободи і совісті, але воно вже більше не здатне підтримувати своє монологічне мовлення: це змішане (сплутане) суспільство з інститутами сім'ї, батьківства, сімейного виховання, які радикально змінилися; воно структурно і функціонально диверсифіковане, потребує все більшої ролі

формалізованих, тобто процедурно оформлених, інституційних, корпоративних, внутрішньо-професійних, правових способів регуляції поведінки, причому не тільки в публічному, але й у приватному житті [278; 288]. Таке суспільство потребує іншого типу соціальної дисципліни.

Перехід від історичного типу моралі, рафіновано-раціоналізовану версію якої представляє кантівська етика категоричного імперативу, до того типу моралі, яка ідеально відображена в етиці дискурсу або в етиці Іншого, не просто вимагав нових способів регуляції поведінки. Зміни в моралі мають набагато масштабніший і більш глибокий характер. Предметом моральної регуляції стають суспільні стосунки і стосунки між соціальними групами. Детальний аналіз в рамках нової моралі, як суспільної моралі однієї з традиційних етичних проблем – проблеми прощення, проводить Т. Гув'є [289]. Ці зміни і отримали відображення в розвитку професійних та інших різних практико-орієнтованих етик.

Запропоновані культурно-історично визначеними системами моралі (основним чином розвиненими в світових релігіях) ідеали – це ідеали досконалої особистості. Етика – і як неспеціалізована рефлексія відносно моралі, і як теорія моралі – розвивалася на своїх магістральних напрямках як етика особистості. Проте реально мораль, якщо це не аскетична мораль, вплетена в суспільну практику і в своїй дійсності опосередкована нею. Тому в такому вигляді вона має практичну цінність, певні вимоги, які направляють людей в їх стосунках один з одним та із спільнотою. У цьому контексті набуває самостійного значення концепт „суспільна мораль”, покликана відображати втілення в суспільстві в цілому та різних його сферах – політико-адміністративній, правовій, господарській, споживчій, рекреаційно-реабілітаційній, культурній (у функціональному сенсі, тобто сфері відтворення та розвитку знань, норм, цінностей, що забезпечують ефективність життєдіяльності) – основоположних, абсолютних і універсальних (за певними критеріями) принципів.

У філософсько-правовій літературі в різних авторів можна знайти

визначення, що наближають нас до розуміння феномена суспільної моралі. По-перше, (згадувалося вище з посиланням на теологічних авторів), суспільна мораль розглядається просто як вираження в суспільному житті загальних моральних принципів. По-друге, суспільна мораль, або мораль в суспільстві розглядаються як реальність самої ідеї моралі. В. Соловйов у „Виправданні добра”, у розділі, присвяченому особистості та суспільству, дає визначення добра як „дійсного морального порядку, що виражає безумовно належне, безумовне бажане ставлення кожного до всього і всього до кожного [222, с. 281]. Філософ розвиває у цьому визначенні думки, висловлені раніше в нарисі „О значении государства” [220, с. 555]. У реальному світі це – саме людське суспільство, яке і є „організованою моральністю”. Адже суспільному середовищі, через взаємодію з ним розвивається, згідно з твердженням В.Соловйова, людська моральність. По-третє, суспільну мораль пов’язуємо з діяльністю інститутів, які регулюють суспільне життя таким чином, щоб воно сприяло солідарності людей та їх добробуту [204, с. 80] або, при іншому сприйнятті, розподіляють фундаментальні права і обов’язки [207, с. 22]. По-четверте, суспільну мораль можна уявляти як набір моральних стандартів, відповідних тим ролям, які індивід виконує в різних спільнотах, – від сім’ї аж до національної держави. Дж. Ролз говорить так про „мораль асоціацій” (розглядаючи мораль асоціацій як особливий рівень у моральному розвитку – від авторитарної моралі до моралі принципів). Він досить широко трактує ці стандарти: це і „правила здорового глузду”, їх ситуаційні варіації, та чесноти, очікувані від різних ролей, а також ідеали при виконанні цих ролей. Стандарти, що регулюють функціонування асоціацій, різні за змістом, зумовлені різними суспільними ролями, і за ступенем узагальненості цього змісту. До особливоскладних ідеалів моралі асоціації відносяться ідеали рівності і громадянства. Сприйняття і виконання цих стандартів моралі, асоціація вимагає від індивіда певних здібностей, завдяки яким він може співпрацювати з іншими [207, с. 411]. Мораль асоціації може набувати різних форм, проте у складних асоціаціях, згідно з твердженням Дж. Ролза, ізоморфних суспільству в цілому,

визначальним регулятором виступають принципи справедливості. У складних асоціаціях дієвість моральних стандартів забезпечується діяльністю соціальних інститутів.

Перераховані розуміння суспільної моралі не є комплементарними. Вони висловлені в контексті різних концепцій і різних світоглядів. Проте вони задають важливі напрями необхідного подальшого дослідження суспільної моралі: а) як системи цінностей, певним чином ієрархізованих, б) способів їх подання, або їх імперативного вираження, в) інструментів, що забезпечують їх дієвість (на рівні інститутів, правил і процедур), г) навиків членів спільноти стосовно їх сприйняття і реалізації в комунікативних, кооперативних, корпоративних, професійних та інших відносин тощо. Таку класифікацію напрямів дослідження не можна визнати повною. По суті, вона відстоює певну точку зору, таку, що вбачає головне завдання етичного дослідження в розкритті загального та конкретного складу цінностей. І хоча може здаватися, що ця установка відображена лише в пункті (а), у трьох останніх також відображається вона, оскільки „способи”, „інструменти” і „навики” взяті тут в їх стосунку до певних цінностей.

При іншому розумінні моралі вона постає як вироблений людьми спосіб розподілу між членами спільноти наявних благ, необхідних труднощів та сукупність принципів, що упорядковують вимоги членів спільноти відносно доступних благ. Власне кажучи, в цьому полягає справедливість. Справедливість при такому підході виступає і серцевиною, і сенсом суспільної моралі. Цю проблему аналізував Дж. Ролз, аналітично зіставляючи правильне і благо як основоположні концепції етичних доктрин та мотиви індивідуальної поведінки [207, с. 68, 85]. Проте хоча він і був загалом стурбований проблемами справедливого функціонування суспільства, правильне і благо він розглядав як підстави до індивідуальних дій. Контракторну (договірну) теорію (нормативну етику) Дж. Ролз вважав такою, що переважає порівняно з утилітаристською теорією (нормативною етикою), оскільки критерій правильності, на відміну від критерію блага, може бути прийнятий спільнотою

як загальний критерій. На нашу думку, критерій правильності може стати загальним в сенсі загальнозначущого. Він, звичайно, може бути і універсальним, і універсалізованим, але цим він не відрізняється від критерію блага, який також може бути таким. Індивідуальні уявлення про благо значно відрізняються, чого не можна сказати про критерій правильності, який не залежить від індивідуальних переваг та є результатом взаємних домовленостей між членами спільноти.

Отже, мораль загалом є складним феноменом, який важко піддається інституціоналізації. На це впливає низка обставин. З одного боку, мораль – це комплекс уявлень (імперативних і ціннісних), в основі яких лежать абстрактні ідеї про найвище благо і найвищі цінності, межу людського призначення. Слід відзначити, що в багатьох політико-філософських (соціально-філософських) концепціях ця функція приписується самій державі. Наприклад, саме в цьому ключі Дж. Локк говорив про державу як „суспільство людей, встановлене лише для збереження і примноження громадянських благ”, тобто таких, як „життя, свобода, тілесне здоров'я і відсутність фізичних страждань, володіння зовнішніми речами” [141, с. 94].

У різних соціально-етичних вченнях і політичних програмах ці ідеальні уявлення трансформуються в утопії, тобто уявлення про ідеальне суспільство, узагальнені стандарти і зразки. З іншого боку, це цінності і вимоги, які визначають практичну поведінку людини у співвідношенні з цими ідеальними уявленнями. Ця особливість моралі як ціннісної свідомості по-різному відображалась в історії філософії. По-своєму вона була відображена Г. Гегелем у відмінності моралі і моральності. У сучасній філософії ця внутрішня неоднорідність моралі частково знайшла відображення в концепціях первинної і вторинної моралі „раннього” Е. Макінтайра [293, с. 21-25] або в розрізненні Е. Донаганом моральних вимог першого і другого порядків [285, с. 52-57]. Вони внутрішньо диференційовані. Одні вимоги звернені до індивіда як автономної особистості – суб'єкта вільного і відповідального в результаті екзистенціального вибору, інші – до індивіда як агента соціальної взаємодії,

члена спільноти, громадянина, треті – до спільноти, суспільства як колективного суб'єкта, відповідального за власне процвітання і добробут своїх членів. Соціально-етична імперативність складається з вимог другого і третього типу. Її поєднання з суспільними ідеалами і тією комунікативною і суспільною практикою, яка розвивається відповідно до неї або співвідносно до неї і виявляється в діях індивідів, які самовизначаються як громадяни, і в діяльності інститутів і організацій суспільства, різних формальних і неформальних асоціацій, – і утворює суспільну мораль.

У поширених поділах моралі на індивідуальну і суспільну, залежно від превалювання тієї чи іншої „односторонності” в розумінні моралі, індивідуальна мораль може в нормативно-етичному плані трактуватися як егоїзм або як етика досконалості, а суспільна мораль – як дисциплінарне придушення або як колективізм (у позитивному значенні цього слова) [18, с. 40].

І у сфері етики особистості, і у сфері соціальної етики є видимими дві тенденції, вирішуються два завдання: з одного боку, самозбереження і адаптації, оптимізації та гармонізації, а з іншого – вдосконалення [198, с. 159]. На рівні індивідуальної моралі ці тенденції проявляються в базових нормативних програмах гедонізму, прагматизму. Йдеться насамперед про моральний прагматизм, тобто моральне мислення, що ґрунтується на принципі користі, а не про філософський прагматизм. Етика філософського прагматизму є своєрідною версією перфекціонізму („ситуаційного перфекціонізму”) і альтруїзму („контекстуального альтруїзму”), перфекціонізму і альтруїзму. Характерно, що всі відомі описи цих програм являють собою різні версії саме етики особистості. Якщо поглянути нетрадиційним поглядом на традиційну етику, для якої кантівське вчення про мораль є майже досконалим, легко побачити, що в її центрі знаходиться індивід, а всі моральні визначення сформульовані в проекції на індивіда. Мораль конституювалася через стосунки Я до Іншого і до вищого. Інший і вищий могли виступати як персоналізований Інший і персоналізоване Вище. Разом із тим могли братися до уваги і стосунки

до неперсоналізованих інших і до спільноти, але не більше. Говорячи ж власне мовою суспільної моралі виразити ці програми або принаймні тенденції, які стоять за ними, непросто. Визначення „споживча” і „духовна”, „авторитарна” і „гуманістична” не рятують, хоча і вказують на можливу неоднозначність ціннісних орієнтації і у сфері соціальної етики, причому не меншу, ніж у сфері індивідуальної. На відміну від індивідуальної етики, в соціальній етиці істотним є ставлення спільноти до особистості (як персоналізованого індивіда), до членів спільноти (неперсоналізованих індивідів), а також до інститутів влади.

Якість моралі конкретного суспільства виявляється у ряді показників. Перше, забезпечення стабільності і розвитку суспільства, гармонійного розвитку здібностей громадян, їх готовності сприяти загальному благу і прагнень до особистого блага. Друге, наскільки успішне прагнення кожного до реалізації приватних інтересів виявляється основою для розвитку блага цілого. Третє, наскільки загальне благо забезпечується методами, які відповідають сенсу самої ідеї загального блага – справедливими, тобто такими, що невинувато не утискають нічих інтересів, і гуманними, тобто такими, що сприяють розвитку конкретних здібностей та інтересів. Четверте, наскільки вона сприятлива для реалізації індивідами Золотого правила або Заповіді любові (хоча суспільна мораль, на відміну від індивідуальної моралі, не керується цими правилами).

П'яте стосується безпосередньо характеру співвідношення загального і конкретного інтересів. Зі змістовної точки зору нормативні показники суспільної моралі в цілому не специфічні. Вони аналогічно тим, були відомі протягом століть: не шкодити, ставитися з повагою до (будь-якої) людини, проявляти турботу (про кожного). Тільки дотримуючись їх, суспільство дійсно може не протегувати і піклуватися, а сприяти та створювати умови для розвитку здібностей членів суспільства, їх добробуту, для забезпечення свободи совісті індивідів. Проте суспільство сприяє приватним ініціативам та інтересам, до тих пір, поки вони і політика суспільства стосовно сприяння їм не

загрожують добробуту, збереженню або виживанню суспільства. Особа або група, які переростають домінуючий в суспільстві порядок, доки вони не оволоділи суспільством владно або духовно, сприймаються суспільством як небезпека. Конфлікти між особистою ініціативою, творчістю (потенційно руйнівною для статус-кво), особистою свободою (у найрізноманітніших її проявах) і громадським порядком неминучі. В тому, до яких способів і заходів обмеження особистого вдається суспільство, а також в тому, який ступінь особистої ініціативи, самостійності та свободи суспільство вважає для себе прийнятним, – також виявляється якістю конкретної суспільної моралі.

Різноманітність поглядів, оцінок стосовно феномена моралі легко прослідкувати з приводу розуміння моралі як способу регуляції поведінки людей. Відмінності в сприйнятті імперативності моралі відображають не стільки різні рівні філософської рефлексії моралі [168, с. 71], скільки різні акценти (які явно або неявно проявляються) при сприйнятті моралі та оцінці її ролі в житті суспільства і особистості, іншими словами, те, чи береться за точку відліку ідеальна, чи реальна (практична) мораль, а якщо реальна, то чи береться відправний пункт індивідуальна мораль чи суспільна мораль. Так, у запереченні імперативності моралі або твердженнях про ненормативний характер моралі, які нерідко стають запереченням самої моралі, виявляється захоплення індивідуалізмом в етиці. Як правило, це виражає індивідуалістичне неприйняття імперативності в будь-якій її формі як пригнічення особистості. Нормативність як „посередність”, „безликість”, „сірість”, „буденність” може відкидатися і з етичних мотивів турботи про самобутність особистості, неповторності її творчих інтенцій. Для індивідуалістично зорієнтованої особистості важлива сама можливість необмеженого саморозвитку. Мораль як правило, що упорядковує, загальний зразок сприймаємо при такій установці не більше, ніж піклування. Мораль не заперечуємо саму по собі, але її цінність вбачаємо в невідповідності ззовні даним нормам і правилам (як універсальним однаковим для всіх), і в тому, що вона сама собі встановлює правило (неповторне правило, обмежене простором тут і підчас здійснення вчинку).

Однак, з іншого боку, при сприйнятті моралі як функції суспільства, імперативність може розглядатися як засіб забезпечення доцільної взаємодії в суспільстві. Розуміння моралі як сукупності правил взаємодії ставить мораль в більшій мірі загальний контекст, і критерієм оцінки моральності дій виявляється їх адекватність потребам та меті системи. У різних контрактних концепціях мораль виявляється конвенціональною, по-своєму пруденціальною.

Як випливає з вищевикладеного, суспільна мораль інституціональна. Мораль суспільства ґрунтується на організаційно і процедурно підтримуваних настановах. Це можуть бути загальноприйняті – традиції і порядки, за якими здійснюються організація життєдіяльності членів суспільства, або ж конкретні кодекси, статuti, регламенти, прийняті в різноманітних колективах (спільнотах, корпораціях, організаціях).

Проблема інституціоналізації як фактора дієвості моралі, з особливою гостротою виявилася у зв'язку з обговоренням спеціального питання про функціонування корпоративних і професійних моральних комплексів, зокрема кодифікованих. Питання полягає в тому, чи повинні корпоративні і професійні кодекси ґрунтуватися на згоді чи чеснотах членів спільноти. Кодекс, заснований на принципі честі, передбачає високу особисту свідомість членів спільноти. Кодекс, заснований на принципі згоди, більшою мірою опосередкований формальними процедурами, зокрема процедурами контролю.

Численні дискусії з цього питання у демократичних країнах Заходу свідчать, що суспільство, визнаючи і високо цінуючи принцип честі, схильється до пріоритету принципу згоди, тобто соціально-моральні настанови (загальні або конкретні) повинні підкріплюватися спеціальним контролем і санкціонуванням, здійснюваним за допомогою певних правових процедур, відповідно до певних правил. При цьому в демократичному суспільстві самі ці процедури та правила є результатом суспільної (комунітарної) згоди, а їх застосування є предметом суспільної уваги і критичного обговорення. Спеціальними правилами і процедурами регулюються дії суспільства (спільноти) стосовно реформування наявних правил і процедур або ініціації

необхідних реформ. Все це, разом взяте, засвідчує потребу насамперед у громадянському суспільстві звертати особливу увагу на інституційний характер суспільної моралі.

Здійснена нами спроба теоретичного осмислення інституціоналізації суспільної моралі, що концептуально пов'язується і переплітається з процесами взаємодії з правовими явищами, певною мірою служить підставою для твердження, що такі процеси істотно позначаються на правотворчості та реалізації права. Якщо зважати на те, що норми моралі за формою вираження закріплюються у суспільній свідомості, а норми права – у нормативно-правових актах та інших джерелах права, то взаємодія цих двох феноменів проявляється, насамперед у тому, що низка норм права створюється з урахуванням вимог норм суспільної моралі. Правознавці наводять чимало прикладів, що підтверджують цю тезу. Ми процитуємо два з них, як найбільш показові: „Конституція України (ст. 63) закріпила положення про те, що людина не несе юридичної відповідальності за відмову давати показання відносно членів своєї родини, близьких родичів”; ст. 396 КК України 2001 р. звільняє від кримінальної відповідальності за заздальгідь не обіцяне приховування тяжкого злочину членів родини, близьких родичів особи, що скоїла такий злочин (попередній Кримінальний кодекс – КК УРСР передбачав відповідальність членів родини, близьких родичів за недонесення одне на одного, наприклад, батька за недонесення на сина про здійснення ним тяжкого злочину)” [233, с. 268].

Таким чином, на нашу думку, у своїх емпіричних проявах моральність по-різному позначається на ступені впорядкованості соціального середовища, яке оточує людей, простору публічності; рівневі правової відповідності суспільних стосунків; наявності законодавчо, політично і адміністративно забезпеченого режиму сприяння ініціативній, позитивно значущій діяльності; справедливості розподілу і перерозподілу доходів і ресурсів; національній зорієнтованості політичних і суспільних інститутів, легітимізації влади; поліпшенні становища сім'ї в суспільстві; стані освіти, мистецтва, науки і духовності (в її етичних та

теоретико-правових формах). На таких засадах, очевидно, мають базуватися процеси інституціоналізації взаємодії моралі і права в громадянському суспільстві демократичної, правової держави.

2.3. Моральна свідомість – важливий чинник формалізації оцінюваних понять у законотворчості

У попередніх підрозділах розглядалася мораль не лише як ціннісно-нормативна регулятивна система, а й як спосіб самоорганізації життєдіяльності людини, спільноти, що характеризується низкою формальних змістовних ознак. До них можна віднести прагнення людини досягнути вищого блага – добра. Серед формальних ознак моралі – імперативність, узагальненість, світоглядний характер моральних вимог, їх особистісність, всезагальність (стосуються кожного і повинні виконуватися кожним) [24, с. 31-33]. Ці ознаки значною мірою пов'язані з поняттям моральної свідомості як соціокультурно зумовленими ціннісно-нормативними уявленнями, ідеями, переконаннями стосовно добра і зла, належного і неналежного, а також сформованих ними поведінкових установок та ціннісних орієнтацій.

Моральна свідомість сама по собі має складну структуру, яку за твердженням О.Г. Дробницького, неможливо розгорнути однолінійно, як єдиний ряд категорій [76, с. 59]. Це пояснюється, зокрема, і наявністю в ній буденного та теоретичного рівнів функціонування, які відрізняються між собою за глибиною і повнотою охоплення дійсності [242, с. 45]. Буденна свідомість – нижчий рівень свідомості, який є сукупністю уявлень, знань, почуттів, оцінок тощо, необхідних для повсякденної діяльності людей. Теоретична свідомість виходить за межі повсякденності і прагне пізнати більшу глибину явищ [69, с. 16]. Теоретичний рівень моральної свідомості – це досить упорядкована і систематизована інтерпретація знань про дійсність, яка виявляється не лише при оцінці такого знання з позицій певної соціальної групи (оцінюваність характерна і для буденного рівня моральної свідомості), а передусім в глибині

осягнення суті тих чи інших явищ, процесів тощо і методів такого осягнення.

У дослідженні В. Тугаринова розрізнення буденного і теоретичного рівнів свідомості ґрунтується на відмінності між підходами, якими ці рівні оперують. Так, перший з названих рівнів, на думку вченого, спрямований на коло явищ, що не вимагають для свого практичного використання наукового підходу; буденна свідомість заснована на життєво-емпіричних, духовних знаннях і навиках. Теоретична ж свідомість послуговується фактично науковим підходом до здобуття інформації [238, с. 135-137]. Хоча різниця між теоретичним та буденним рівнем свідомості до певної міри відносна і рухома, як правило, індивід здійснює моральне оцінювання саме на буденному рівні. Крім того, цей рівень відіграє важливу роль у „засвоєнні”, переосмисленні індивідуальною свідомістю ціннісної інформації, що надходить з суспільної моральної свідомості. Адже мораль є, з одного боку, системою вимог певного суспільства, з іншого – індивідуальною, особистою формою сприйняття цих вимог, формою їх практичної реалізації. Саме в системі взаємодії індивідуальної та колективної моральної свідомості і здійснюється моральне регулювання [205, с. 65].

Крім того, в моральній свідомості виокремлюють чуттєвий і раціональний складники (психологію та ідеологію). До першого належать моральні почуття, до другого – моральні судження, етичні концепції і теорії [245, с. 199].

Серед науковців побутує думка, згідно з якою ідеологія пов'язується виключно з теоретичним рівнем свідомості, а певним її відповідником на буденному рівні виступає світогляд як стихійне духовне утворення [31, с. 239-240], при цьому ідеологія розглядається винятково як струнка, концептуально оформлена система ідей, поглядів тощо, що відображає інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей тощо [246, с. 322; 245, с. 235].

Окрім названих складників можна вести мову і про інші елементи моральної свідомості. Так, Н.Рибакова виокремлює зокрема, моральні знання, почуття і емоції, переконання, совість. Окремо називає функціональні елементи моральної свідомості, зокрема моральні потреби, завдяки яким моральні вимоги втілюються в практиці поведінки, а також моральні звички [205, с. 99, 117]. На

думку І. Джидарьяна, існують три основні сторони індивідуальної моральної свідомості, що в сукупності утворюють її структуру – знання моральних принципів і норм, етичні уявлення і поняття особистості; моральні ідеали, переконання та моральні почуття і переживання [71, с. 80].

Названі вище складові – моральні переконання, моральні установки, ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у моральному оцінюванні. Як правило, моральні норми, принципи, поведінкові зразки, обрані індивідом за еталон оцінювання, є одночасно його моральними переконаннями. Однак не виключено, що оцінювальним еталоном він може обрати моральну норму чи принцип або поведінковий зразок, які не входять до його особистих моральних переконань чи орієнтацій. Це може пояснюватись, зокрема, конформістською моральною орієнтацією.

Важливим аспектом суб'єктивного елемента оцінювального критерію є психологічно-емоційна сфера людини, зокрема психологічний складник моральної свідомості. Так, моральна свідомість характеризується єдністю свідомо-вольових і мимовільних, „автоматизованих” моментів [125, с. 34; 208, с. 93]. До останніх відносять, зокрема, моральні почуття, емоції, переживання, настрої індивіда. Як зазначає А. Уледов, особливістю моральної оцінки є те, що супроводжується певним переживанням, почуттям [242, с. 4]. Моральні почуття присутні у більшості реакцій людини на соціальну інформацію. Вони мають соціальну, інтелектуальну природу та оцінювальний характер [208, с. 93]. Почуття, що виникають в процесі сприйняття, є першою, безпосередньою формою пізнання і оцінки значущості об'єкта. Вчені відзначають значну роль моральних почуттів та емоцій при формуванні моральних переконань, понять [205, с. 95]. Так, В. Титов вважає що завдяки почуттям і емоціям досягається цілісність уявлень, твориться „образ” морального поняття, що неможливо отримати за допомогою лише раціонального [234, с. 67]. Почуття справедливості та несправедливості, як вже зазначалося, слід віднести до морально-правових почуттів. Зрештою, у процесі морального оцінювання у законотворчості та правозастосуванні почуттєва сфера не обмежується лише

названими групами.

У контексті нашого дослідження слід зазначити, що протягом останніх років у законодавстві України помітно зростає кількість нормативно-правових актів, що містять оцінювальні поняття (їх ще називають „оцінними термінами”). Значна частина таких понять належить до сфери моралі. Водночас, як відомо, тлумачення та застосування відносно-визначених понять, а надто тих, яким притаманний морально-етичний характер, викликає значні труднощі в юридичній практиці. Це свідчить про актуалізацію проблематики морального оцінювання при правовому регулюванні та про необхідність її загальнотеоретичного осмислення.

Слід зазначити, що вказаній проблематиці присвячена низка праць вітчизняних і зарубіжних правознавців, зокрема, різні аспекти морально-оцінювальних понять у праві досліджували С. Алексєєв [9], В. Брожек [32], В. Василенко [38], В. Ігнатенко [95], Т. Кашаніна [109], В. Канцір [102], В. Косович [125], Д. Левіна [136], Б. Міренський [156], Н. Неновські [162], Р. Опалєв [178], П. Рабінович [200], М. Рісний [206], Д. Хецуріані [252]. Однак питання власне морального оцінювання у правотворчості, правотлумаченні та правозастосуванні залишаються недостатньо розробленими. Зокрема, в юриспруденції поки що не здійснювалось спроби класифікувати ті законодавчі поняття, які передбачають необхідність такого оцінювання у процесі правозастосування. З іншого боку, недиференційоване сприйняття згаданих понять перешкоджає виявленню специфічних закономірностей правового регулювання, пов'язаного зі здійсненням моральних оцінок.

Для відображених в об'єктивному праві категорій та понять зі сфери моралі характерне оцінювання, яке може бути назване „подвійним”. Оцінивши соціальну значущість певних явищ дійсності, законодавець закріплює в оцінювальних поняттях моральні оцінки як результат цього процесу. На етапі застосування правової норми знову виникає потреба в оцінюванні. Правозастосовник наповнює оцінювальні поняття конкретним змістом, встановлюючи соціальну значущість відповідних фактів самостійно. Завдяки

цьому забезпечується, поряд із нормативним, можливість піднормативного регулювання суспільних відносин [143, с. 26; 155, с. 144].

На нашу думку, доцільно моральною оцінкою у правозастосуванні вважати результат оцінювання, при якому оцінювальним критерієм (підставою оцінювання) виступають моральні принципи й норми. Таке трапляється як у законодавстві, так і згодом у зв'язку із застосуванням норм права. За загально визнаним правилом, норма права не повинна бути аморальною за змістом. Про дотримання цього правила свідчить насамперед змістовне співпадіння норм права та моралі (прикладом можуть бути норми, що забороняють убивство, крадіжку). „Деякі норми права, - зазначають правознавці, - встановлюються законодавцем з метою витіснення певних норм моралі зі сфери їх соціальної дії (соціальної практики). Наприклад, Руська Правда обмежувала кровну помсту, в Італії законом було заборонено вендету, у Російській імперії заборонялися дуелі, у сучасній Індонезії заборонені півнячі бої” [233, с. 268]. Ці ж автори, розвиваючи думку, вказують на те, що у чинному КК України виділено Розділ XII „Злочини проти громадського порядку та моральності”, що містить ст. 297 „Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого”, ст. 299 „Жорстоке поводження з тваринами”, ст. 300 „Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію”, ст. 301 „Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів”, ст. 302 „Створення або утримання місць розпусти і звідництво”, ст. 303 „Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією”, ст. 304 „Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність” [129, с. 587-589, 595-611], в яких норми права корелюються через призму моральної свідомості. Текстуальні формулювання законодавчих норм нерідко потребують відповідної інтерпретації з позиції моральної свідомості.

У цьому ж Розділі є ст. 296 „Хуліганство”, у тексті якої використовуються поняття „винятковий цинізм”, „особлива зухвалість”, „явна неповага до суспільства”, які, по суті, належать до сфери моральності. То ж і їх тлумачення

відповідно їй викладено у науково-практичному коментарі (зацитуємо): „Винятковий цинізм – це демонстративна зневага щодо норм моральності, наприклад, груба непристойність, публічне оголення, знущання над немічними особами та ін.; особлива зухвалість – це грубе порушення громадського порядку, тривале порушення спокою громадян, тимчасове порушення нормальної діяльності установи, підприємства, організації, руху транспорту тощо”; під явною неповагою до суспільства слід вважати нахабно виявлене, зневажливе ставлення винного до громадського порядку та існуючих у суспільстві загально визнаних правил поведінки і моральності” [129, с.583].

Отже, наведені приклади засвідчують, що право пройняте нормами моралі, ґрунтується на них. Серед вітчизняних правознавців навіть поширена думка, що право – це юридично оформлена мораль, тобто майже всі правові норми є водночас нормами моралі (наприклад, юридично закріплений обов’язок батьків щодо виховання дітей в своїй основі містить моральні вимоги). Вказуючи на об’єктивну можливість сприйняття такої позиції, провідні теоретики права водночас зазначають: „Регулятивна взаємодія моралі та права проявляється в тому, що без звернення до дослідження моральних понять не можна виявити значення низки термінів, закріплених у праві, з оцінкою яких пов’язані юридичні наслідки. До них належать оцінні поняття: „образа особистої гідності”, „дії, що визначаються особливим цинізмом чи особливою зухвалістю, „розумні строки”, „неможливість сіпльного проживання”, „низькі мотиви” та ін. [86, с. 166]. То ж з огляду на неоднорідність морально-оцінювальних понять та з урахуванням їх досить значної кількості у законодавстві, в юридичній практиці виникає потреба у виокремленні їх категорій. Саме тому, на нашу думку, необхідно певним чином класифікувати морально-оцінювальні поняття українського законодавства, здійснивши таку процедуру з урахуванням особливостей їх застосування у законотворчій та функціонування у правозастосовній практиці.

За характером моральних оцінок, закріплених в оцінювальних поняттях, останні можна розподілити на „позитивні” і „негативні” [105, с. 150].

Оцінювальні поняття з негативними моральними оцінками, природно, переважають у заборонних нормах публічних галузей законодавства. Натомість в актах приватноправового характеру використовуються насамперед оцінювальні поняття з позитивними моральними оцінками, що містяться, зокрема, в уповноважувальних нормах.

Т. Кашаніна критерієм поділу оцінювальних понять обрала характер найбільш загальних властивостей і ознак, що становить їх зміст. Вона виокремлює „кількісні” та „якісні” поняття. Якісні поняття виражають властивості явищ, які узагальнюють залежно від ціннісної орієнтації законодавця, але без вказівки на ступінь відповідності їй ці властивості. До останньої категорії належать, зокрема, поняття „низькі мотиви”, „недобросовісний працівник”. До кількісних науковець віднесла поняття, ознаки яких мають певні параметри, що відображають ступінь виразності даних ознак, їх інтенсивність („особлива жорстокість”, „значна шкода” тощо) [109, с. 6-7]. Якщо сам поділ оцінювальних понять на якісні та кількісні загалом не викликає заперечень, то віднесення, зокрема, поняття „особлива жорстокість” до кількісних видається недостатньо обгрунтованим. На нашу думку, оцінювальні поняття з галузі моралі є кількісно-якісними. Погоджуючись із тим, що явища, які відображаються такими поняттями, можуть мати різний ступінь („інтенсивність”) їх вияву, вважаємо, що ці властивості характеризують не лише кількість, а й якість відповідних феноменів, виступають їх мірою.

Залежно від того, в моделюванні якого з елементів правовідносин беруть участь оцінювальні поняття, Т. Кашаніна поділяє їх на чотири групи: ті, що належать до суб’єкта правовідносин; ті, що належать до їх об’єкта: оцінювальні поняття, що стосуються змісту правових відносин й такі, що стосуються юридичних фактів [109, с. 11-12]. Не заперечуючи доцільності подібного поділу, зауважимо, що в моральному оцінюванні при застосуванні правових понять, що належать до різних елементів суспільних відносин, у низці випадків немає суттєвої різниці. Однак, безперечно, існує істотна відмінність між

оцінюванням особистісних якостей чи мотивів поведінки суб'єкта правовідношення та оцінюванням його змісту чи об'єкта.

Використовуючи класифікацію, наведену А. Черданцевим, можна виокремити морально-оцінювальні поняття, що передбачають в якості предмета правозастосовної оцінки: ситуації і стани („тяжка обставина”, „обставина, що має істотне значення” тощо); результати дій чи бездіяльності („моральна шкода”, „духовний розвиток” тощо); мотиви поведінки („безкорислива допомога”, „хуліганські мотиви” тощо); причини дій чи бездіяльності („поважні причини”, „необхідність догляду за батьками” тощо); способи дій („образливе чіпляння до громадян”, „недобросовісна конкуренція” тощо); характер дій чи бездіяльності як таких („приниження людської гідності”, „моральна підтримка” тощо) [258, с. 171]. Окрім цього, серед останньої групи понять можна виокремити такі, в яких оцінюється діяльність особи у певній сфері загалом („бездоганна ділова репутація”) й такі, що зумовлюють моральне оцінювання окремого вчинку („аморальний вчинок”, „нецензурна лайка” тощо).

Серед морально-оцінювальних понять також пропонується розрізнити такі, що містяться в дозвільних, заборонних чи зобов'язувальних нормах; в гіпотезі, диспозиції або санкції правової норми; в законах та в інших нормативно-правових актах [136, с. 50].

Важливою видається й класифікація морально-оцінювальних понять за їх функцією у механізмі юридичного регулювання. За цим критерієм виокремлюються, зокрема, поняття; а) за допомогою яких встановлюються певні межі й обмеження при здійсненні суб'єктивних прав (повноважень) („зловживання правом”, „моральні засади суспільства” тощо); б) що відображають цінності, блага, які є об'єктом правової охорони (захисту) („честь”, „ділова репутація” тощо); в) за посередництвом яких визначається мета правового регулювання („утвердження почуття обов'язку”, „зміцнення сім'ї”); г) які виражають принципи (загальні засади) нормативного чи індивідуального правового регулювання („соціальна справедливість”, „справедливість”, „добросовісність”, „гуманізм” тощо) [199].

Можна виокремлювати також морально-оцінювальні поняття, застосування яких не передбачає наявності спеціального суб'єкта морального оцінювання, та поняття, які повинні застосовуватись саме таким суб'єктом. Наприклад, у ст. 7 Закону України „Про лікарські засоби” від 04.04.1990 р. передбачено, що клінічні випробовування лікарських засобів проводяться після обов'язкової оцінки етичних та морально-правових аспектів програми клінічних випробовувань комісіями з питань етики, які створюються і діють при лікувально-профілактичних закладах, де проводяться клінічні випробовування [91].

Досліджуючи природу морального оцінювання, можемо запропонувати ще одну класифікацію, обравши її критерієм природу морального оцінювання. Для цього необхідно звернутися до наведеного у літературі поділу оцінювальних понять на такі групи: а) поняття, на основі яких виникають лише аксіологічні оцінки; б) поняття, що передбачають аксіологічні оцінки з охопленням останніми неціннісних оцінок; в) поняття, на основі яких здійснюються лише неціннісні оцінки [95, с. 24]. Б. Кислов зазначає, що неаксіологічні оцінки найчастіше є лише іншою назвою для процесу порівняння, співставлення, віднесення до певної категорії. Натомість ціннісна, аксіологічна оцінка є, на його думку, оцінкою у власному сенсі слова [112, с. 8]. Як зазначають окремі вчені, іноді межа між ціннісними та неціннісними оцінками є дуже нечіткою [74, с. 274; 160, с. 209.].

Однак поняття, які належать до сфери моралі, не можуть викликати виключно неціннісних оцінок, оскільки мораль нерозривно пов'язана з цінностями. Тому, за браком місця, ми не зупинятимемось детально на вказаному поділі, натомість застосуємо аналогію. Очевидно, якщо вищенаведену класифікацію розглядати у зв'язку із необхідністю морального оцінювання, то слід згрупувати оцінювальні поняття таким чином:

1) ті, що містять лише моральні оцінки, і при їх застосуванні виникає потреба лише у моральному оцінюванні („гідність”, „повага”, „зневага”,

„жорстокість”, „приниження”, „образа”, „добросовісність”, „моральні засади суспільства”, „нелюдське поводження”, „аморальна поведінка”, „цинізм” тощо).

2) ті, що містять одночасно як моральні оцінки, так і оцінки, що не належать до сфери морального регулювання; такі поняття пов’язані з мораллю, але їх зміст не вичерпується самими лише моральними аспектами – „розумність”, „дбайливе ставлення”, „ділова репутація”, „недобросовісна конкуренція”, „зловмисна домовленість”, „несправедливі умови договору”; ці поняття знаходяться, так би мовити, на стику між етичними, психологічними, правовими, економічними та іншими сферами пізнанням; наприклад, для того, аби оцінити справедливість умов договору, треба дати оцінку низці економічних чинників (ситуації, що склалася на ринку, становище контрагентів тощо).

Наведену вище класифікацію можна доповнити групами понять, які:

а) термінологічно належать до сфери моралі, однак при їх застосуванні не виникає необхідності в моральному оцінюванні. Зазвичай така ситуація виникає тоді, коли нормативно-правовий акт містить дефініцію поняття, в якій використовуються лише „позаморальні” категорії. Так, легальне визначення поняття „справедливої ціни” (ст. 1 Закону України „Про оподаткування прибутку підприємств” від 28 грудня 1994 р.) [90] при правозастосуванні фактично втрачає будь-який моральний зміст. Оцінювальний критерій, використання якого є обов’язковим при застосуванні цієї норми, є суто кількісно-економічним (рівень цін, що склались на ринку на певний момент часу);

б) не належать до сфери моралі, але їх застосування може зумовлювати необхідність морального оцінювання (згідно з п. 3 ст. 83 ГПК України господарський суд, приймаючи рішення, має право зменшувати у виняткових випадках розмір неустойки (штрафу, пені), яка підлягає стягненню зі сторони, що порушила зобов’язання) [60]. Застосовуючи наведену норму, суддя можливо (хоча і не обов’язково) буде виходити з певних моральних міркувань – враховувати справедливість умов договору, матеріальне становище сторін, стан

здоров'я боржника, якщо ним є фізична особа-підприємець тощо. Аналогічне можна припустити й щодо норм ч. 3 ст. 551 ЦК України [256], ст. 233 ГК України [61], ч. 2 ст. 66 КК України [129].

Наведений поділ морально-оцінювальних понять перекликається з класифікацією норм цивільного права, запропонованою С. Шимон, яка виокремлює у цивільному праві такі групи: а) норми, ефективність яких не залежить від відповідності їх змісту вимогам моралі („морально іррелевантні”) і які визначають сферу, часову та просторову межі дії цивільного законодавства, підстави виникнення цивільних прав та обов'язків тощо; б) норми, які як необхідне повинні втілювати ідею моральності (ті, що встановлюють конкретні права та обов'язки учасників цивільних правовідносин; у деякі з таких норм може бути закладено повну або часткову суперечність із принципами моральності („морально релевантні”); в) норми, що за своїм змістом не пов'язані з ідеєю моральності, однак їх правильне використання неможливе без звернення до неї („розумне ведення справ”, „розумні витрати” тощо) [267, с. 78]. Критерієм наведеної класифікації виступає співвідношення норм цивільного права з нормами моралі.

Співвідношення юридичних норм і морально-оцінювальних понять та „морально релевантних” норм характеризує такий приклад. Згідно з ч. 4 ст. 281 ЦК України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Як зазначає у цьому контексті Н. Неновські, „логічно оцінка передуює нормі” [162, с. 142]. Очевидно, що такій нормі передувала оцінка законодавцем евтаназії саме з моральної та релігійної позицій. Водночас можна припустити також, що тут бралася до уваги й криміногенна ситуація в українському суспільстві і, як наслідок, можливість зловживання „узаконеним вбивством”. Відтак, наведене положення належить до „морально релевантних”. Однак у самому тексті відповідної статті закону відсутні морально-оцінювальні поняття, а чітко сформульований зміст цитованої норми не дає підстав для морального розсуду. Отже, на підставі наведеного прикладу розроблену С. Шимон класифікацію не завжди можна застосувати до законодавчих

морально-оцінювальних понять, оскільки морально-релевантні юридичні норми можуть їх і не містити. Але в будь-якому випадку застосування таких норм може супроводжуватися моральним оцінюванням. Це пояснюється закріпленою в них законодавцем моральною оцінкою. Вона може бути явною (наприклад, у згаданій вище ст. 297 КК України, яка криміналізує наругу над могилою [129]), або неявною (ч. 5 ст. 626 ЦК України, що встановлює презумпцію відплатності договору [256]; ч. 7 ст. 40 КЗпП України, що серед підстав звільнення називає появу працівника на роботі у нетверезому стані [116]).

Ще один дослідник цієї проблематики С. Черноус, розглядаючи оцінювальні поняття в трудовому праві, класифікує їх з огляду на конкретизацію. Конкретизацією автор називає процес встановлення орієнтовних критеріїв (стандартів) оцінювальних понять, а також результат цього процесу, що виражений у певній формі [261, с. 16]. Дослідниця виокремлює форми конкретизації оцінювальних понять за суб'єктом, дією в просторі, часі, за колом осіб, ступенем та видом конкретизації, мірою обов'язковості. Відповідно, за ступенем конкретизації оцінювальні поняття поділяються на абсолютно та відносно оцінювальні. Відносно оцінювальні поняття конкретизуються різними способами: за допомогою казуїстичного переліку; через визначені критерії; через казуїстичний перелік. Серед відносно оцінювальних понять трудового права України С. Черноус виділяє такі, що: а) конкретизуються у процесі нормотворення; б) конкретизуються у процесі правозастосування; в) конкретизуються і в процесі нормотворення, і в процесі правозастосування [261, с. 12-13].

На нашу думку, саме в процесі нормотворення конкретизація морально-оцінювальних понять може викликати найбільше труднощів. Це пояснюється неможливістю чітко окреслити самі межі вказаної сфери. Однак все ж така конкретизація можлива, а у низці випадків необхідна. Так, у ч. 3 ст. 41 КЗпП поняття „аморального проступку” конкретизується несумісністю його з продовженням певної роботи. Як вважає С. Черноус, це – приклад невдалої конкретизації, адже, на її думку, навряд чи можна говорити про існування

аморальних проступків, сумісних з виконанням роботи, пов'язаної з виховними функціями [260, с. 105]. Однак, з такою позицією авторки важко погодитися, адже загальновідомо, що подружня зрада є аморальним вчинком. Але чи можна вважати доцільним звільнення, наприклад, виховательки дошкільного навчального закладу з мотивів вчинення нею подружньої зради? Тому, на нашу думку, норма ч. 3 ст. 41 КЗпП України сформульована достатньо коректно.

Поняття, що містять і моральні, і позаморальні оцінки здебільшого є законодавчо точніше конкретизовані порівняно з поняттями, зміст яких обмежується лише моральними аспектами. Така конкретизація відбувається через закріплення в них позаморальних чинників (так, наприклад, поняття „ділова репутація” є вужчим аніж „репутація”).

Як зазначалось вище, існують поняття, що термінологічно належать до сфери моралі та не викликають необхідності в моральному оцінюванні. Така їх особливість зумовлена саме конкретизацією через законодавчо визначені чинники (критерії), не пов'язані з мораллю. Щодо понять, які не належать до сфери моралі, але можуть зумовлювати необхідність морального оцінювання при тлумаченні й застосуванні, то їх конкретизація, як правило, здійснюється через казуїстичні переліки (наприклад, перелік обставин (їх зазначено 10), які пом'якшують покарання у ст. 66 КК України). До речі, саме у наведеному прикладі такого переліку за твердженням авторів Науково-практичного коментаря КК України спостерігається певний моральний сенс пом'якшення репресивності кримінального закону, тож процитуємо п.11 коментаря згаданої статті: „Законодавчий перелік обставин, що пом'якшують покарання, не є вичерпним, відповідно до ч.2 ст. 66 КК при призначенні покарання суд може (тобто має право) визнати такими, що пом'якшують покарання, й інші обставини, не зазначені в ч.1 ст. 66 КК. Наприклад, крім неповноліття винного (п.3 ч.1 ст.66 КК) суд може враховувати молодий, або, навпаки, похилий вік підсудного, а крім вагітності (п.4 ч.1 ст. 66 КК) – перебування на утриманні жінки малолітньої дитини тощо” [129, с. 258].

Отже, взаємозв'язок моралі й права у процесах формалізації законотворчості та правозастосування може бути обов'язковим та факультативним. Факультативність може мати місце при розгляді будь-якої справи – законодавець чи правозастосовник можуть вдатися до нього, щоб забезпечити прийняття справедливого рішення, якщо наслідки застосування спеціальної норми законодавства будуть явно несправедливими. Обов'язкове ж моральне оцінювання відбувається при застосуванні норм права, що містять оцінювальні поняття зі сфери моралі (морально-оцінювальні поняття). Їх класифікація є необхідною передумовою диференційованого дослідження процесу з врахуванням взаємодії моралі й права. Визначаючи класифікаційні критерії, слід враховувати як юридичні, так і моральні аспекти згаданих понять.

Розглянуті класифікації мають не лише теоретичне, а й важливе практичне значення. Так, розподіл морально-оцінювальних понять за галузями права дає можливість враховувати специфіку методу правового регулювання і загальногалузевих засад при застосуванні таких понять, виділяти оцінювальні поняття за наявністю спеціального суб'єкта морального оцінювання, що має практичне значення, зокрема, з огляду на можливість порівняння оцінок, здійснених таким суб'єктом, із оцінками, здійсненими судом. А поділ морально-оцінювальних понять за природою оцінок дає можливість дослідити взаємодію моральних та позаморальних чинників при зверненні правозастосовника до таких понять.

З огляду на це, наведені вище класифікації можуть слугувати підґрунтям для подальшого використання репрезентативного підходу при вивченні особливостей морального оцінювання у законотворчому й правозастосовному процесах, адже моральна і правова свідомість учасників цих процесів є невід'ємним елементом у системі напрацювання об'єктивних і оптимальних критеріїв. Здебільшого оцінювання здійснюється на буденному рівні моральної свідомості. Найважливішу роль при моральному оцінюванні відіграє ідеологічний елемент моральної свідомості, що містить ціннісно-нейтральне і ціннісно-значуще знання (інформацію про еталони оцінювання), а також

моральні переконання, установки та ціннісні орієнтації. За допомогою моральних переконань інформація, що надходить із суспільної свідомості, засвоюється індивідуальною свідомістю законодавця чи правозастосовника, перетворюючись відповідно у ціннісно-нейтральне чи ціннісно-значуще знання. Останнє, зрештою, має здатність переходити в моральні установки особистості. Сукупність таких ситуативних моральних установок утворює ціннісну орієнтацію особистості, яка працює у різних сферах права. Психологічний елемент моральної свідомості містить моральні почуття, емоції, настрої, переживання. Отже, ціннісні орієнтації, моральні установки та переконання правознавця-теоретика або практика здебільшого і зумовлюють вибір еталонних зразків оцінювання, що, безумовно, дуже позитивно позначається на вдосконаленні чинної законодавчої бази, яка має відповідати сучасним вимогам розбудови демократичної правової держави з розвинутим громадянським суспільством.

Висновки до 2-го розділу

Констатовано тісний взаємозв'язок, а також певною мірою й взаємозалежність моралі і права у суспільстві. Їх співвідношення проявляється в єдності, відмінності та взаємодії. Будучи самостійними нормативними регуляторами, вони наділені низкою спільних рис, що виявляються: а) у виконанні функцій соціального компромісу між окремою особою, групою осіб та суспільством, у сприянні збереження стабільності і рівноваги в суспільстві; б) у їх нормативному характері, тобто у формуванні правил поведінки людей; в) в універсалізації критеріїв оцінки поведінки суб'єктів у різних сферах громадської діяльності; г) у сприянні прогресивному розвитку суспільства, що зокрема, позначаються на процесах еволюції правової ідеології як сукупності політико-правових ідей, що є тією основою, на котрій має формуватися суспільна свідомість загалом і усвідомлення державницьких інтересів зокрема.

Розглядаючи об'єктивний характер співвідношення цих автономних нормативних регуляторів, слід мати на увазі, що дієвість моралі у суспільному житті зумовлена перш за все природністю виникнення і змістом їх принципів, адже у світі діє моральна презумпція, за якою стоїть ухвалення моральних стандартів як норми, як чогось природного і зрозумілого. Тому згідно із сучасним науковим розумінням мораль є не лише формою суспільної свідомості, а й засобом духовно-практичного освоєння дійсності. Ефективність цього засобу досить виразно виявляється у взаємодії права і моралі, коли низка спільних загальних ознак цих феноменів отримує втілення у законотворчості та правозастосуванні. Особливо важливі результати такої взаємодії в нових соціально-політичних та економічних умовах, в яких перебуває Україна, що стала на шлях розбудови демократичної, правової державності з розвинутим громадянським суспільством, що сприяє зміцненню соціального порядку, надаючи йому регламентованих правом рис цивілізованості.

У досягненні таких результатів великого значення, як з'ясовано, набуває інституціоналізація наслідків взаємодії моралі і права. Здійснена спроба

теоретичного осмислення певних процесів базується на використанні цього терміна у значенні засобу перетворення певного соціально-політичного чи правового явища на неформалізований інститут, а радше на комплекс норм (моральних і правових), поєднаних, зокрема загальним родовим предметом регулювання чи загальною родовою метою. Водночас враховано те, що мораль загалом є складним феноменом, який важко піддається інституціоналізації, на що впливає ряд обставин. З одного боку, мораль – це комплекс уявлень (імперативних і ціннісних) в основі яких лежать абстрактні ідеї про найвище благо і найвищі цінності, про мету людського призначення, а з іншого – це цінності і вимоги, які визначають поведінку людини у співвідношенні з цими ідеальними уявленнями. Однак, розуміння моралі як сукупності правил взаємодії, у тому числі взаємодії з правом, ставить мораль у загальний контекст регуляції, а критерієм оцінки моральності дій (вчинків) може стати їх адекватність потребам та меті системи суспільних відносин.

Отже, на підставі такої аргументації можна визначити суспільну мораль інституціональною, бо вона ґрунтується на організаційно і процедурно адаптованих настановах. Це можуть бути загальноприйняті традиції і порядки, за якими здійснюється організація життєдіяльності членів суспільства (у тому числі і насамперед громадянського суспільства) або ж конкретні кодекси, статuti, регламенти, прийняті в різноманітних колективах (спільнотах, корпораціях, організаціях).

Розглядаючи мораль не лише як ціннісно-нормативну регулятивну систему, а й як спосіб самоорганізації життєдіяльності людини, спільноти, акцентуємо увагу на понятті моральної свідомості як важливому чиннику формалізації оцінних понять (оцінних термінів), котрі вживаються у текстуальних формулюваннях норм права, зацентрованих у багатьох законодавчих актах. Аналіз наведених прикладів такого взаємозв'язку і взаємопроникнення понять моральних норм у правові норми засвідчує ще один важливий аспект взаємодії двох феноменів, а також підтверджує правомірність тези, за якою право – юридично оформлена мораль. У цьому ж контексті слід

визнати слушним і цілком обґрунтованим висновок про те, що регулятивна взаємодія, що ґрунтується на тісному взаємозв'язку моралі і права проявляється і в тому, що без звернення до дослідження моральних понять не можна з'ясувати значення, змістовну наповненість багатьох термінопонять, які знайшли закріплення у законодавчих актах. З їх оцінкою пов'язані й юридичні наслідки у правозастосовній практиці. Цим фактом підтверджується раціоналізм і прагматизм позитивних тенденцій у вітчизняній правотворчості й правозастосовній діяльності, спрямованих на пошук та використання ціннісних орієнтацій, моральних установок та переконань для вибору еталонних зразків оцінних понять, які, безумовно, „оживлюють” і, так би мовити, оприроднюють законотворчий процес, що позитивно позначається на вдосконаленні чинної законодавчої бази, яка має відповідати сучасним вимогам розбудови демократичної правової держави з розвинутим громадянським суспільством.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПРАВА ТА МОРАЛІ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

3.1. Моральна культура – визначальна риса особистості сучасного працівника ОВС

Знову ж таки перед тим, як заглибитись у предмет нашого дослідження, доконче необхідно з'ясувати змістовну спрямованість використовуваних далі понять і термінів. Почнемо з означених в назві цього підрозділу. Отже, моральна культура особистості – ступінь сприйняття індивідом моральної свідомості та культури суспільства, показник того, наскільки глибоко й органічно вимоги моральності втілилися у вчинках людини завдяки формуючому впливу на неї загальноприйнятих у суспільстві моральних і правових норм. У цьому сенсі мораль пов'язана з самообмеженням в ім'я інтересів інших людей, а загалом суспільства. На цій основі з'являється й розвивається моральне усвідомлення людиною самого себе як особистості і свого місця в суспільстві.

Тож у взаємозв'язку з моральною культурою перебуває процес становлення людини як особистості. У цьому понятті, за визначенням філософів права, йдеться про людину, „яка пройшла у своєму розвитку ряд щаблів соціалізації та набула здатності бути суб'єктом соціальних відносин і різноманітних форм свідомої діяльності” [23, с. 231]. Мається на увазі самоактуалізація особи, що полягає у вмінні злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію до життя, здатність постійно розгортати й реалізувати свої потенційні можливості в практичному застосуванні, насамперед, професійних знань і навиків, що, зокрема, досягається й у правоохоронній діяльності, що в етимологічному розумінні є роботою особи, фахівця, особистості з охорони прав, тобто людини, яка задіяна у правоохоронних органах – державних органах, спеціально створених для

забезпечення законності й правопорядку, боротьби зі злочинністю, яким з цією метою надані повноваження застосовувати передбачені законом заходи примусу. Оскільки досі у вітчизняній науці не дано визначення терміну „правоохоронець”, який широко використовується у найрізноманітніших публікаціях, зокрема й у наукових, а розуміння його трактується у досить широкій гамі аспектів, здебільшого на рівні побутового сприйняття, то, на наш погляд, у цьому контексті цей термін ми вживатимемо для означення особи – службовця правоохоронних органів. Водночас визнаємо слушним визначення, обґрунтоване М. Мельником та М. Хавронюком: Правоохоронний орган – це державний, як правило, озброєний орган, виконання яким, поряд з профілактичною, однієї чи кількох інших головних правоохоронних функцій є визначальним у його діяльності, який у зв'язку з цим потребує специфічного матеріально-технічного та іншого забезпечення, до працівників якого законом пред'являються спеціальні вимоги та працівники якого з метою ефективного виконання ними своїх обов'язків згідно з законом наділяються різноманітними специфічними правами, мають відповідні пільги і зовнішні ознаки приналежності до правоохоронних органів, користуються підвищеним правовим захистом” [154, с. 30].

З урахуванням цих положень та згідно з чинним на час виходу в світ книги цих авторів (2002 р.) законодавства вони до правоохоронних відносили такі органи: 1) судові; 2) прокуратури; 3) міліції; 4) податкової міліції; 5) Служби безпеки України; 6) Управління державної охорони; 7) Прикордонних військ; 8) Військової служби правопорядку у Збройних Силах України; 9) дізнання державної митної служби; 10) дізнання державного пожежного нагляду; 11) Державного департаменту України з питань виконання покарань [154, с. 30-31]. На той час слушними були і дві авторські примітки, які вказували на можливість уточнень в цьому переліку: 1) Управління державної охорони – управління фактично є єдиним правоохоронним органом, діяльність якого безпосередньо не пов'язана з боротьбою зі злочинністю та іншими правопорушеннями. Проте не можна ігнорувати той факт, що воно прямо в

законі визначено як державний правоохоронний орган спеціального призначення; 2) У разі остаточного прийняття нового Митного кодексу України такими органами будуть органи і підрозділи митної варті [154, с.31].

Отже, якщо навіть врахувати порівняно незначні зміни, внесені протягом останніх дванадцяти років законодавцем, перелік цих органів та їх головні правоохоронні функції загалом не змінилися. Тому статусом правоохоронця, на наш погляд, у вітчизняній правовій сфері наділені працівники перелічених органів, які працюють у них на відповідних посадах, пов'язаних з виконання ними поряд з профілактичною, ще принаймні однією, а, як правило, кількох інших головних правоохоронних функцій. До таких працівників законом пред'являються спеціальні вимоги щодо ділових і моральних якостей, стану здоров'я, рівня освіти (переважно юридичної), відсутності судимості тощо. То ж, враховуючи ці вимоги, йдеться про особистість високопрофесійну і високоморальну, фахова готовність якої характеризує суб'єктивний стан, за якого вона вважає себе здатною і підготовленою до виконання доручень професійної діяльності і прагне її виконувати на належному рівні.

Усе вищевикладене, на наш погляд, слід враховувати, досліджуючи змістовні та структурно-функціональні особливості впливу права та моралі на формування особистості. Не можемо у цьому зв'язку не акцентувати увагу на поняття моральної культури, а також пов'язаного з ним поняття „морально-правовий обов'язок правоохоронця”, що продиктовано істотним підвищенням ролі цієї професії в ХХІ ст., глобальним зростанням відповідальності тих, хто працює у правоохоронній сфері, за дотримання міжнародних стандартів прав людини як у державі, так і за її межами (у міждержавних співтовариствах). Кожний правоохоронець займається трудовою діяльністю у правовій сфері суспільства, що потребує юридичних знань, умінь, навичок, необхідних для виконання службових повноважень (прав і обов'язків). Якість виконання повноважень залежить від глибини усвідомлення правоохоронцем свого морально-правового обов'язку.

Морально-правовий обов'язок правоохоронця полягає, насамперед, у професійному обов'язку, що визначається сукупністю нормативів правового і морального характеру, якими він повинен керуватися у своїй практичній професійній діяльності під час виконання службових повноважень, а також у повсякденній поведінці. Морально-правові нормативи вироблялися століттями, передавалися із покоління в покоління і закріплювалися як у національних, так і у міжнародних кодексах професійних об'єднань юристів (правоохоронців, адвокатів, нотаріусів, прокурорських працівників тощо). Адже юридична професія починалася з мови заповідей і моральних релігійних постулатів, а юридичні науки розвивалися з постійним врахуванням моральних компонентів, що слугували їм ціннісним орієнтиром. Важливим завданням вищої школи завжди була моральна відповідальність перед суспільством за підготовку правоохоронця – професійні знання надавалися і надаються з моральних позицій. У XXI ст. при низькому рівні законності та моральності в нашому суспільстві (в силу різних об'єктивних і суб'єктивних причин) це завдання заслуговує на особливу увагу.

Не випадково, що на міжнародному рівні і в багатьох зарубіжних країнах приймаються кодекси професійних об'єднань юристів, які переважно мають назву моральних кодексів. Тільки для адвокатів розроблено „Міжнародний кодекс етики” (схвалений Міжнародною організацією адвокатів ЄС і прийнятий в остаточному варіанті в Ліоні у 1998 р.), „Канони професійної етики” в США, „Етичні правила солісторів Великобританії”, „Регламент Паризької колегії адвокатів”, „Кодекс адвокатської етики Нідерландів”, „Правила професійної етики російських адвокатів”, „Зібрання основ адвокатської етики і професійної гідності” (Польща).

Подібні кодекси прийнято щодо етики нотаріусів, суддів, прокурорів, слідчих та інших юридичних професій. Не можна говорити про будь-які особливі моральні принципи і норми, які були б притаманні тільки одній професії або спеціальності. Коли розробляються і затверджуються громадськими юридичними об'єднаннями етичні кодекси, що містять правила

поведінки правоохоронців, то в їх зміст вкладаються узагальнені спеціально-фахові нормативи їх етичної культури. Ці нормативи відповідають міжнародним етичним стандартам. Проте, будучи складеними з урахуванням культури конкретного суспільства і певного національного ґрунту, вони є типовими, єдиними й обов'язковими для кожної юридичної професії в масштабі цієї країни. Наприклад, в Україні прийнято Кодекс професійної етики судді (2002 р.) [117]; Кодекс професійної етики нотаріусів України (2007 р.) [115] та інші. Вони складені відповідно до міжнародних етичних кодексів цих юридичних професій і до узагальненого національно-фахового документа „Основні положення професійної етики юристів України” (затверджений V з'їздом Союзу юристів України у 2001 році) [140].

Вимоги професійного обов'язку закріплені також (поряд з етичними чи деонтологічними кодексами) в законах („Про прокуратуру” [90], „Про судоустрій і статус суддів” [92], „Про адвокатуру та адвокатську діяльність” [88] тощо), статутах, положеннях, інструкціях. На відміну від нормативно-правових актів, етичні кодекси не мають обов'язкової юридичної сили, оскільки володіють легітимністю в рамках певної юридичної професії (об'єднань адвокатів, суддів, нотаріусів тощо), проте з часом можуть бути занесеними до нормативно-правових актів і стати юридично обов'язковими для виконання в масштабах країни.

В узагальненому вигляді кодекс професійної етики працівника ОВС є системою моральних принципів, що лежать в основі його діяльності та слугують його світоглядним орієнтиром. Можна виділити основні моральні принципи, без яких не реалізується правоохоронець (особливо в країні, яка в основному законі проголосила побудову демократичної, соціальної, правової держави): служіння праву, усвідомлення його верховенства; гуманне ставлення до людини, визнання її гідності; порядність (вибір засобів і прийомів, що не суперечать нормам права і моралі); довіра до людини, заснована на переконанні в її сумлінності і чесності; співчуття (розуміння почуттів і думок іншого); чесність (вірність зобов'язанням); сумлінність; самовідданість. Саме ці

принципи закріплені в національних і міжнародних кодексах етики майже всіх правничих професій. У цих актах міститься й моральна оцінка вчинків правоохоронця. Зміст етичних кодексів утворюють не тільки суто етичні норми, а й правила, що відносяться до юридичної практики і постачаються механізмами їх реалізації та системою дисциплінарної відповідальності [198, с. 139-141].

Цілком очевидно, що професійний обов'язок правоохоронця складається з об'єктивної і суб'єктивної сторін. Об'єктивна сторона полягає у виконанні чітко сформульованих завдань, які поставлені державою (захищати особу, її права і законні інтереси, забезпечувати законність і правопорядок у країні), а суб'єктивна сторона – у внутрішньому переконанні в справедливості, правоті справи, якій присвячується життя, у добровільному і цілеспрямованому здійсненні громадянських обов'язків. Професійний обов'язок працівника ОВС ґрунтується на взаємодії норм моралі і норм права: норми моралі регулюють внутрішнє усвідомлення поведінки, а норми права – зовнішню форму поведінки. Якщо правоохоронець відступає від норм моралі, то за цим потягнеться й порушення правових норм, бо у сфері професійного обов'язку не повинно бути юридичних вимог, позбавлених моральної сили (витоком її є справедливість), як і моральних норм, котрі не володіли б правовою силою [213, с. 85-86].

Професійний обов'язок правоохоронця є значно ширшим за юридичні або службові обов'язки – останні пов'язані з його компетенцією, яка чітко визначена нормами права (містяться у приписах нормативно-правових актів) і передбачає застосування державного примусу у вигляді різноманітних юридичних санкцій у випадку їх невиконання. Професійний обов'язок реалізується не примусовою силою державного контролю, а на основі внутрішнього переконання, веління совісті, справедливості, усвідомлених як внутрішня необхідність. Які б функції не виконував правоохоронець, є такі ситуації, коли безпосередньо ніхто його не контролює. Ні сила правового впливу, ні вплив колег, якщо вони не співпадають з внутрішніми особистими

спонуканнями, переконаністю, совістю і пристрастю, не можуть бути гарантом того, що в процесі діяльності правоохоронець не порушить свій професійний обов'язок. Необхідно мати високий розвиток морального ставлення до обов'язку для того, щоб вчинки не відбувалися всупереч самосвідомості, а виконання обов'язку підкріплювалося велінням совісті; коли дисципліна, як головне вираження професійного обов'язку, стала б самодисципліною [255, с.68].

Самодисципліна – це внутрішня готовність дотримуватися вимог закону, присяги і наказів керівництва. Вона усвідомлюється як внутрішнє спонукання, як необхідність. Найголовніше, що може вимагати суспільство від правоохоронця, – готовність виконати професійний обов'язок не під тиском (від кого б він не виходив), а сумлінно, добровільно. У низці випадків умовою при прийнятті на відповідну посаду у сфері правової діяльності є не тільки відповідність кандидата правовим вимогам (наявність юридичної освіти, досвіду професійної діяльності), а й відповідне моральне обличчя – відсутність моральної деформації.

Професійний обов'язок правоохоронця визначається такими моральними факторами, як совість, гідність, честь, репутація, що впливають на його професійну кар'єру. Совість є внутрішнім усвідомленням морального обов'язку і відповідальності перед суспільством – вона потребує самоконтролю, виконання норм особистої і службової поведінки, самокритичної оцінки вчинків. Тут обов'язок і відповідальність перед самим собою нерозривно пов'язані. Честь правоохоронця – рушійна сила всіх моральних вчинків. Вона невід'ємна від честі колективу, в якому правоохоронець працює. Тому він повинен уникати аморальних вчинків, які могли б завдати шкоди колективу. Честь колективу – це честь конкретного правоохоронця, а репутація і честь – два тісно пов'язані поняття. Оцінка, що міститься в понятті честі, знаходить відображення в репутації. Честь потребує від людини постійної уваги до репутації як власної, так і колективу.

Таким чином, морально-правовий обов'язок правоохоронця, зокрема працівника ОВС, де б він не працював, або служив, – не миритися з порушеннями законів, прав людини, інтересів суспільства і держави, берегти честь і репутацію своєї професії. Власне правоохоронець може і повинен протистояти послабленню, розмиванню моральних засад суспільства, сприяти моральній єдності народу, служити цілям вдосконалення особи, становлення та укріплення в ній рис добропорядності, гуманності, справедливості.

Як вважає Л. Орбан-Лембрик, в умовах трансформації суспільства значення особистості правоохоронця, її морального потенціалу, саме мораль виступає тим мірилом, який визначає поведінку людини, її ставлення до суспільства, включає в себе внутрішні потреби особи до здійснення моральних дій та вчинків [179, с. 114].

Мораль (моральність, етика) – це норми людського співжиття, поведінки людей, їх взаємин в особистому спілкуванні, виробничій сфері, ставленні до громадянина, суспільства, держави [255, с. 26]. Це правила поведінки та принципи, які зумовлюють соціальні якості правоохоронця в його стосунках з громадянами. Це також особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин, один із основних способів регуляції дій людини в суспільстві за допомогою соціальних норм.

Суспільна мораль вбирає в себе ті норми і принципи, котрі визнані обов'язковими в суспільстві на тому чи іншому етапі його розвитку. Але серед них є одвічні поняття, найбільш важливі принципи і норми, які зумовлюють соціальні якості правоохоронця в його стосунках з громадянами. Це, перш за все, уявлення про добро і зло, загальнолюдські цінності: гуманізм, милосердя, взаємна доброзичливість, чесність, терпимість, дотримання суспільної справедливості, повага до праці та особиста працелюбність, правдивість, толерантність.

Моральна поведінка – це завжди вибір, це творчість. Але останнє не можливе без свободи. Без свободи нема особистості, нема моральності.

Моральну свободу однозначно детермінує (визначає) добро. Сам же вибір полягає у виявленні найбільш оптимальних способів утвердження добра у конкретній ситуації, адже добро існує в багатоманітності людських вчинків. В одному випадку – в елементарній пораді, в другому – в матеріальній допомозі, в третьому – в співчутті і співпереживанні.

Реальне утвердження добра пов'язане з певними, часом значними, труднощами. Ці труднощі бувають різноманітними. Наприклад, правоохоронець хоче надати допомогу громадянину, але не може цього зробити, оскільки у нього відсутні необхідні в цій галузі знання. Іноді правоохоронцю не вистачає достатньої твердості і принциповості, інколи йому заважає лицемірство.

Для оцінки поведінки дуже важливо знати її мотиви. Адже моральна поведінка окремих осіб носить багато в чому зовнішній характер без достатньої моральної мотивації, без бажання утвердити добро та справедливість.

Проте бувають такі обставини, коли особистість при всьому бажанні не в змозі утверджувати добро. Це ситуація морального конфлікту, коли правоохоронцю доводиться обирати між двома моральними цінностями, які в конкретний момент взаємовиключають одна одну. Інколи йдеться про ієрархію цінностей. Наприклад, дехто з правоохоронців вважає до цього часу, що інтереси держави стоять вище за інтереси рядового громадянина, що суперечить ст. 3 Конституції України.

Таким чином, поведінка правоохоронця в процесі своєї діяльності має бути не тільки етичною, але й оцінюватися з позиції моралі та соціальної справедливості. Нові політичні та економічні реалії вимагають виробити адекватні морально-етичні стандарти суспільної поведінки [265, с. 133].

Вимоги норм моралі обов'язкові для всіх членів суспільства. Але загальний характер моралі не виключає її специфічного відображення в різних видах професійної діяльності, тобто кожна професія має свою мораль. Величезний моральний потенціал закладений в професійних повноваженнях правоохоронця, оскільки вся його діяльність пов'язана з утвердженням і

забезпеченням прав та свобод людини, законних інтересів кожного громадянина. Від результатів діяльності правоохоронців залежить добре ім'я, честь і гідність громадянина, благо та добробут сім'ї тощо.

На нашу думку, можна погодитись із Л. Поповим, який стверджує, що існують такі види діяльності людини, в яких реалізація моральних принципів відбувається з підвищеною напругою, складністю. Професійна мораль виступає конкретизацією загальнолюдських принципів моралі стосовно умов діяльності даної професії [192, с. 42]. Специфіка професійної моралі правоохоронця полягає, перш за все, в особливостях його правового статусу, можливостях здійснювати владні повноваження від імені держави, поєднанні формально-процедурної регламентації службових дій правоохоронця зі значною можливістю приймати вольові суб'єктивні рішення, де мірилом справедливості виступає лише совість тощо.

Конкретні прояви професійної моралі вивчає та аналізує професійна етика і, як слушно зауважує О. Скакун, цей термін не тотожний з терміном „професійна мораль”, оскільки він визначає місце професійної моралі в системі інших відносин у суспільстві, теоретично обґрунтовує систему його професійної моральності [214, с. 81]. Професійна етика – це вчення про професійну мораль, яка являє собою конкретизацію загальних моральних принципів і норм стосовно особливостей різних професій. Професійна етика правоохоронця – це галузь знань про особливості прояву його моральних якостей при здійсненні своїх професійних обов'язків, це конкретизація загальнолюдських моральних принципів і норм стосовно особливостей правоохоронної діяльності. Професійна етика не формує нові принципи або нові поняття моральної свідомості, вона лише пристосовує вже відомі поняття та принципи до специфічних сфер діяльності правоохоронців.

Вихідним поняттям професійної етики є поняття професійного обов'язку. Важливими є і такі поняття, як професійна честь і професійна гідність, професійна справедливість, професійний такт, професійна солідарність.

З огляду на це необхідно виділити основні принципи професійної етики працівників ОВС.

Визначальни є принцип гуманізму, тобто шанобливого, неупередженого, ставлення до кожної особи, орієнтація на її особисту гідність, врахування індивідуальних особливостей. З ним поряд іде принцип професійного оптимізму, який ґрунтується на вірі в людину, вірі в побудову правової, соціальної, демократичної України. Професійна етика правоохоронця включає в себе і принцип патріотизму, заснований на любові до своєї держави, відданості традиціям та історичній долі України. Принцип світоглядної інтелігентності виражається у винятковій терпимості правоохоронця до людей з будь-якою ідеологічною прихильністю та ідейною переконаністю. Професійна етика правоохоронця повинна включати і такий важливий принцип, як сміливість в думках та вчинках. Вона повинна поєднуватися з бажанням перемогти догідливість, з тверезою оцінкою ситуації, витримкою і терпимістю при досягненні поставленої мети, вмінням переносити особисті неприємності та службові невдачі.

Встановлена згідно із Загальною декларацією прав людини, ст. 3 Конституції України, за якою людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визначаються в державі найвищою соціальною цінністю, спонукає вважати службові функції правоохоронців майже у всьому обсязі так чи інакше пов'язаними із забезпеченням прав і свобод людини, її інтересів та потреб [122].

Таким чином, громадяни потрапляють у певну залежність від волі працівника ОВС, характеру його дій. Така залежність між людьми супроводжує нас завжди і скрізь. Взагалі, стан залежності одного члена суспільства від іншого заради задоволення будь-якого блага, є природним в силу суспільного характеру розподілу діяльності людей. У стосунках „правоохоронець-громадянин” одна із сторін (представник правоохоронного органу) завжди має перевагу стосовно іншої.

Слід враховувати взаємозалежність та взаємопроникнення моральних норм та юридичної відповідальності. Ці категорії нерозривні. Про них говорять тоді, коли порушуються моральні правила, втілені у правових нормах, а неетична поведінка стає відомою суспільству, набуває громадського розголосу. Такі вчинки викликають гостру реакцію в суспільстві та спричиняють відповідні юридичні наслідки [177, с. 115].

Аналітично сприймаючи думки, висловлені українськими вченими в галузі державного управління Н. Нижник, В. Цветковим, С. Дубенком, В. Олуйком, маємо підставу для узагальнення: моральна культура правоохоронця – це синтез стійких знань про гуманістичні принципи моралі та етики, впевненості у їх соціальному значенні і високому призначенні як для суспільства, так і для кожної посадової особи, вмінь реалізовувати їх у повсякденній поведінці і конкретних вчинках. Основні принципи моральної культури працівника ОВС полягають:

- у відданості ідеалам демократичної, соціальної та правової держави;
- в усвідомленні великої відповідальності перед кожним громадянином і суспільством в цілому;
- у гуманному, дбайливому ставленні до людини;
- у порядності, серед найважливіших ознак якої є чесність, правдивість, доброзичливість і шанобливе ставлення до людей, в особистій чесності що тісно пов'язана протидією корупції;
- у непримиренності до несправедливості, що виявляється, перш за все, у дотриманні вимог конституції та чинного законодавства, рівності всіх громадян перед законом, повазі до будь-якої особи, гідність якої не може бути принижена за жодних обставин;
- у простоті, скромності, доступності тощо.

На нашу думку, найважливішими етичними вимогами до працівників ОВС слід вважати:

- прихильність вищим моральним принципам, вірність Українській державі; правоохоронець повинен ставити державні інтереси вище за

індивідуальні, особисті інтереси, цілі та завдання політичних партій, інших громадських об'єднань;

- постійну готовність виступити на захист Конституції України та чинного законодавства; вірити в їх святість і корисність; ніколи не порушувати положень прийнятої присяги на вірність народові України і не відмовлятися від виконання своїх професійних завдань;

- добросовісне та чесне служіння українському народові;
- прояв ініціативності та цілеспрямованості, прагнення знайти і використати найефективні способи виконання правоохоронних завдань;

- відсутність у діяльності правоохоронця елементів дискримінації одних суб'єктів, з однієї сторони, надання особливих пільг та послуг іншим суб'єктам за особливу винагороду або без неї – з іншої.

Виходячи із цих моральних вимог, працівник ОВС повинен:

- категорично не приймати для себе або для членів своєї сім'ї жодних послуг і переваг, використовуючи при цьому свої службові повноваження;

- не робити жодних особистих обіцянок, пов'язаних зі своїми професійними обов'язками;

- ніколи не використовувати інформації, отриманої конфіденційно під час виконання своїх посадових обов'язків, як засіб отримання особистої вигоди;

- не займатись жодним із видів підприємницької діяльності;

- ніколи не вчиняти дії, які відповідно до чинного законодавства вважаються корупційними; постійно боротися з корупцією та розкривати її в органах державної влади;

- дотримуватися ділового стилю роботи і коректності спілкування з громадянами та співробітниками;

- прагнути створювати діловий імідж правоохоронця; проявляти рішучість і наполегливість при прийнятті та втіленні у життя чітких, обґрунтованих та законних рішень;

- не зловживати службовим становищем, не допускати корисливості та особистої зацікавленості;

– при спілкуванні з громадянами як при виконанні своїх повноважень, так і в позаслужбових стосунках дотримуватися загальноприйнятих правил поведінки; вести себе з гідністю; демонструвати ввічливе та шанобливе ставлення до них, безпристрасність, принциповість, бажання глибоко вникати в суть питання, вміння вислуховувати і зрозуміти іншу позицію;

– не допускати всупереч інтересам справи упередженості або прихильності до будь-якого підприємства, установи, організації, органу, об'єднання громадян або конкретної особи.

Основними нормами моральної культури, якими повинен керуватися працівник ОВС, є:

- шанобливе ставлення до людини, як найвищої цінності, повага та захист прав, свобод і гідності громадян у відповідності з міжнародними та вітчизняними нормами і загальнолюдськими принципами моралі;

- глибоке розуміння соціальної значущості своєї ролі та високого професіоналізму, своєї відповідальності перед суспільством і перед громадянином, слугувати якому зобов'язаний правоохоронець;

- розумне і гуманне використання наданих законом правоохоронцю прав у суворій відповідності з принципами соціальної справедливості, громадянського, службового та морального обов'язку;

- мужність, безкомпромісність, об'єктивність при прийнятті рішення;

- непримиренність до несправедливості, яка виявляється, перш за все, в дотриманні вимог Конституції та чинного законодавства, рівності всіх громадян перед законом;

- порядність, бездоганність особистої поведінки на роботі та в побуті, непідкупність, турбота про професійну честь;

- свідомо дисципліна, ініціатива, професійна солідарність, взаємодопомога, підтримка, сміливість і морально-психологічна готовність до дій в складній ситуації, здатність до ризику в екстремальних умовах;

- постійне удосконалення професійної майстерності, підвищення рівня знань у галузі культури, службової етики та такту, підвищення загальної

культури, розширення світогляду, творче засвоєння необхідного в правоохоронній діяльності вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Викладений нами узагальнений комплекс моральних вимог і правил поведінки дає можливість уявити, якою повинна бути моральна культура особистості, котра обрала фах правоохоронця. Крім того, цю особистість мають характеризувати такі риси, як гуманність, доброзичливість, справедливість, простота, скромність, доступність, сміливість, мужність, витримка, чесність, порядність, патріотизм тощо.

Безперечно до моральних якостей правоохоронців належать чітка громадянська позиція, цілеспрямованість, самовідданість, оптимізм, ввічливість, делікатність, довіра, тактовність, активність, принциповість, репутація, невідкупність, співчуття іншим, правдивість, вірність прийнятим зобов'язанням, наполегливість, висока відповідальність за виконання службового обов'язку, дотримання даного слова, добросовісність, пунктуальність, сумлінність, товариськість, чуйність, рішучість, ініціативність, вимогливість до себе, своїх колег та громадян у поєднанні з повагою та турботливим ставленням до них, впевненість у собі, непримиренність до недоліків, самокритичність, безкорисливість, державний альтруїзм. Усе це, безумовно, набувається і формується у процесі навчання та виховання особистості.

Тоді ж відбувається цілеспрямований вплив на розум і почуття, волю майбутнього правоохоронця з метою вироблення у нього певних уявлень, почуттів і ставлення до різних явищ дійсності, а також відповідних навиків поведінки.

Як свідчить практика, виховання відбувається не тільки цілеспрямовано, але й стихійно. Водночас, кожен правоохоронець тією чи іншою мірою займається і самовихованням. Однак у процесі виховання слід використовувати різноманітні засоби, які умовно розподіляються на вербальні і діяльні. В першому випадку вихователь (керівник, наставник, колега тощо) діє головним чином словом. В іншому випадку, коли застосовують діяльні засоби,

майбутнього правоохоронця залучають до різних форм позитивно спрямованої соціальної активності. Слід виділити і такі форми виховання, як індивідуальні та масові.

Спрямованість морального виховання визначають фактори об'єктивного (тобто, незалежні від свідомості, волі викладача і майбутнього правоохоронця) або суб'єктивного (тобто, залежні від родини) характеру. До об'єктивних факторів відносять, перш за все, особливості середовища, в якому живе людина (соціально-економічне становище, національні відносини, рівень культури, конкретна політична ситуація тощо). До факторів суб'єктивного характеру слід віднести специфіку особистих прагнень, поглядів, нахилів, захоплень як у викладача, так і майбутнього правоохоронця.

Завдання морального виховання полягає не тільки в моральній просвіті, але й у формуванні навиків та умінь реалізувати етичні цінності в різноманітних ситуаціях у процесі виконання службових обов'язків, прагненні до морального самовдосконалення та самоствердження. І межі цьому нема. Це справа кожної окремої особистості. Але суспільство, держава і, зрозуміло, кожен правоохоронець зобов'язані забезпечувати певний рівень моральності, без якого нема справжнього громадянина-патріота, високопрофесійного правоохоронця, а відтак і повноцінного громадянського суспільства у правовій демократичній державі.

3.2. Значення норм права і норм моралі у формуванні правосвідомості працівника ОВС

Правосвідомість – це сукупність раціональних і психологічних компонентів, які не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки. Елементами структури правосвідомості, які визначають готовність особистості до правової поведінки є: правова установка, ціннісні орієнтації, переконання, мета та мотиви. Рівень розвитку правосвідомості впливає на правову поведінку особистості та поділяється на активний, звичайний, пасивний, що співвідноситься з найвищим, високим, середнім, низьким, кризовим циклом соціальної активності особистості. Взаємодія негативних і позитивних елементів утворюють спрямованість правосвідомості – сукупність психологічних та ідеологічних її елементів, що виявляються в готовності особистості до певного виду правової поведінки (правомірної або протиправної). Деформація правосвідомості – це зміни, які призводять до суперечностей у раціональних та психологічних компонентах правосвідомості, що негативно відображаються на правомірному сприйнятті правової дійсності та формуванні готовності особистості до юридично значущої поведінки. Девіації правосвідомості – це такі її правові стани, коли правосвідомість здатна або до подальшої прогресивної якісної трансформації, або до негативної, деградаційної трансформації у делінквентну правосвідомість.

Правова активність – це суб'єктивне ставлення, психологічна готовність до активної діяльності у сфері права, що виявляється в самодіяльному, інтенсивному, усвідомленому русі особистості до права та містить у собі зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на її інтелектуальний рівень.

Переходячи до аналізу правосвідомості в системі суспільної свідомості й поведіння особистості, зазначимо, що поза свідомістю й діяльністю людини немислимий суспільний розвиток. Свідомість сприяє пристосуванню людини до зовнішнього світу, формує її програму і внутрішній план діяльності. Саме у

свідомості синтезуються динамічні моделі дійсності, за допомогою яких людина орієнтується в навколишньому фізичному та соціальному середовищі. Свідомість визначає попередню уявну модель дій людини, її здатність усвідомлювати те, що відбувається в ній самій та у навколишньому світі. Отже, свідомість здійснює контроль і керування поведінкою людини. Розвинена правосвідомість формується у людини лише тоді, коли вона задіяна в громадському житті, залучається до її культурної спадщини і тому її не можна розглядати у відриві від явищ громадського життя. Правова свідомість, її зміст, структура і функціонування були і залишаються найважливішою проблемою ряду суспільних наук [170, с. 55-57].

Для того, щоб досліджувати вплив норм права і норм моралі на формування правосвідомості правоохоронця, треба визначити ті поняття, ознаки, структуру, функції та види, яких вона набуває за різних життєвих ситуацій. У цьому сенсі, на нашу думку, слід визнати слушною позицію Р. Байніязова, який включає в поняття правосвідомості: духовну систему знань, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, котрі складаються із приводу правової дійсності, у руслі її відображення, осмислення, пізнання, відчуження. Однак, поряд з цими ознаками правосвідомості у ній можна виокремити, на думку цього науковця, ще такі, як юридичні цілі, інтереси, мотиви, звички, традиції, ілюзії, інтуїцію, ментальні установки, стереотипи, правове наслідування, правові реакції, вольові імпульси, правокультурні моделі поведінки та багато інших складових [20, с. 8-10]. Певною мірою доповненням до попередньої концепції можна вважати узагальнення Е. Белканова, який стверджує, що на формування правосвідомості впливають не тільки свідомі процеси, а й несвідомі, які ідентифікуються у процесі впливів на хід логічних розумових роздумів [23, с. 7].

До традиційного визначення правосвідомості Н. Євлова додає тезу про те, що, крім відображення у свідомості чинного (сьогоденного) і бажаного (майбутнього) права, треба не забувати й про минуле, про відображення у

свідомості наявних знань про право [79, с. 5-6], нормативно-правові акти тощо. Відомий російський теоретик права А. Венгеров, описуючи правосвідомість як об'єктивно існуючий набір взаємозалежних правових ідей, емоцій, характеризує її як канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей та формування суспільних відносин [42, с. 482].

М. Юрашевич визначає правосвідомість як систему почуттів, звичок, подань, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), що відображають правову дійсність та оцінне ставлення до неї (до соціально-правових і ціннісних орієнтацій суспільства; до минулого, діючого або очікуваного права) і виконуючих за допомогою цього роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично значущих ситуаціях [270, с. 167-168]. Таким чином, як вважає автор, підтверджується взаємозв'язок і рівень співвідношення суспільної свідомості та правосвідомості (їх складових), гносеологічний і соціологічний зрізи вивчення даного феномена, внутрішню організацію змісту правосвідомості (структуру), зв'язок між елементами, закономірності формування, розвитку та, нарешті, її важливу соціальну роль.

Зазначимо, що в юридичній науці, крім розглянутих вище позитивно правових концепцій інтерпретації правосвідомості, відстоюється думка про здатність якісно оцінювати її з позиції природного права [11, с. 161]. Так, ще відомий радянський правознавець О. Лейст вважав, що доктринальним вираженням нової правосвідомості, що фіксує прагнення до юридичної рівності та свободи, слід вважати теорію природного права [138, с. 88]. Інший російський вчений С. Алексеев визначав природне право як явище високого якісного соціального призначення, без якого неможливе розуміння правової дійсності. Адже лише природне право покликане концентровано ідентифікувати ті об'єктивні вимоги, які саме життя, умови життєдіяльності людей визначають як можливості поведінки, коли вони покликані надходити „за правом” [10, с. 271-272]. Видатний філософ права В. Нерсесянц називав природне право таким, що надане (природою речей і людини), надпозитивним [164, с.54], тобто самі по собі вимоги, що випливають із умов життєдіяльності,

природного середовища, це ще не правові вимоги та ідеали. Для того, щоб набути правового характеру, вони повинні відобразитися через правосвідомість, її культурні коди, набути правового вигляду і відповідно до цього виступати у вигляді правових вимог – норм позитивного права [10, с. 271]. Тому саме по собі природне право не може виконувати функції, властиві позитивному праву, тобто бути регулятором поведінки людей – безпосереднього критерію юридичної правомірності та неправомірності цієї поведінки. Але ця обставина не применшує ролі природного права у соціальному регулюванні, бо безпосередньо виражаючи вимоги та ідеали, засновані на природних умовах життєдіяльності людей, воно виступає „як відома базова підстава позитивного права” [10, с. 355-356].

Природне право, таким чином, зберігаючи свою первинність, визначальність, утворює той шар життя, що перебуває в основі соціальної регуляції, і насамперед – позитивного права, тобто через природне право в 0 юридичні норми імплементуються ідеї, які ґрунтуються на споконвічних вимогах природного життя людей.

У сучасній юридичній науці досі не сформувалося єдиної думки з приводу визначення поняття правосвідомості, проте, слід зазначити, що в кожному розглянутому підході до визначення цього поняття є певне раціональне зерно, що характеризує окремі погляди вчених на цю проблему. Основні визначення правосвідомості: правосвідомість є частиною, однією з форм суспільної свідомості [240, с. 8]; відкритість правосвідомості, тому що вона здатна до взаємодії та взаємопроникненню із іншими формами свідомості. Є. Белканов вважає, що „відкритість правосвідомості забезпечує такі її якості, як оперативність, гнучкість, що виражені в ній більшою мірою, ніж у закритій системі позитивних прав” [23, с. 20-21]; об’єктом відображення правосвідомості є правова дійсність. Звичайно, правові явища відображаються й іншими формами суспільної свідомості, наприклад, політичними, моральними, проте для них, на думку Р. Байніязова, „правова дійсність не є головним об’єктом пізнання” [20, с. 9-10]; за змістом правосвідомість є

специфічним духовним феноменом, тому що містить у собі правові почуття, емоції, погляди, переживання, традиції та інші духовні прояви [275, с. 61]; правосвідомість виступає не тільки як результат відображення об'єкта, а й як засіб впливу на об'єкт, тому що передбачає, на думку Н. Євплогої, не тільки знання про наявні та діючі на цей час погляди на правові явища, а й думки, ідеї про бажані зміни у праві [79, с. 66-67]; правосвідомість лабільна, тому що її зміст перебуває в постійному розвитку під впливом різних факторів, наприклад, соціальних, психічних тощо; правосвідомість має таку властивість, як нормативність. Є. Лукашева зазначає, що „важливою є наявність у свідомості ідеї законності, що дає загальну нормативно-правову орієнтацію індивіда” [142, с. 95]. Правосвідомість має оцінний характер і тому нормативна не менше, ніж право. У її нормативності ніхто не сумнівався [138, с. 195]; правосвідомості завжди властива психологічна сторона, заснована на правових почуттях, емоціях, переживаннях, волі. Тому в правовій свідомості можуть концентруватися як позитивні, так і негативні юридичні почуття. До перших можна віднести: почуття закону, права, обов'язку перед суспільством і державою; до других – почуття беззаконня, правової безвідповідальності, заперечення загальновизнаних юридичних цінностей.

Безумовно, з урахуванням вищевикладених ознак правосвідомості, що виявляються у відбитті в свідомості особистості правоохоронця реальної правової дійсності, що значною мірою відбувається за безпосереднім впливом норм права і норм моралі, слід насамперед, на наш погляд, акцентувати увагу на тій частині правоохоронців (а саме їх найчастіше в українському суспільстві так називають), які служать у підрозділах МВС України, зокрема в органах внутрішніх справ. Як суб'єкти правосвідомості вони практично взагалі нічим особливим не відрізняються, навпаки, їх з колегами з інших правоохоронних органів об'єднує спільність шляхів формування професійної правосвідомості, адже вона знаходить своє вираження у процесі вирішення ними юридичних справ. І тут знову таки дуже важлива орієнтація на норми права і норми моралі.

Як вже зазначалося, мораль допомагає усвідомити людині, заради яких універсальних цілей і в результаті яких універсальних причин утверджується право, як, за визначенням філософів, „конкретна спеціальна форма, в якій втілена воля цивілізованої спільноти щодо захисту себе від небезпек внутрішніх деструкцій” [23, с.259]. Право, у свою чергу, як міра свободи людини в суспільстві, встановлює систему пріоритетів загальнолюдських цінностей, створює простір для реалізації прав людини. Право має моральний вимір, а мораль виступає критерієм цінності права.

Зіставлення цих основних регуляторів суспільного життя допомагає зрозуміти своєрідність права та оптимальні рівні його функціонування. Діалектичний взаємозв'язок моралі і права, усвідомлення їх вимог співробітниками органів внутрішніх справ надає їм сенсу, формує своєрідні алгоритми правоохоронної діяльності.

Виходячи з розуміння того, що мораль є суспільно-поведінковою формою прояву певних суспільних інтересів, доцільно, на нашу думку, перш ніж догматично стверджувати чи заперечувати існування певної моралі (і, зокрема, професійної), з'ясувати, чи існують відповідні цій моралі соціальні інтереси?

У будь-якій державі є професії, пов'язані з виконанням певних суспільних, державних функцій, тому що ці функції можуть реалізовуватись державою тільки через різноманіття професій. А предмет кожної професії зумовлює певний комплекс інтересів, що проявляє себе у суспільно-поведінковій формі осіб, безпосередньо пов'язаних з реалізацією цих суспільно-професійних інтересів. При цьому інтереси окремих професій не суперечать і не можуть суперечити інтересам правової держави, оскільки діяльність кожної професії спрямована на конкретну реалізацію цих спільних завдань, але в конкретних для кожної професії спеціальних формах. Наприклад, працівників, які пов'язані єдиним виробничим процесом та близькими за змістом (за професійною підготовкою) професійними ролями, вирізняють не тільки спеціалізацію та спільність службових інтересів, а й деякі особливості культури. До них належать мова (спеціальні терміни та звороти), особливі форми професійної

солідарності, що розвивається на основі взаєморозуміння та спільних інтересів, традицій, а також соціальні цінності її представників. Тому на основі професійних інтересів формується певна система неузаконених моральних норм поведінки, які в силу зазначених вище причин не суперечать загальній моралі, а лише конкретизують, доповнюють її.

Які ж особливості професійної діяльності співробітників органів внутрішніх справ мають для професійної етики принципове значення?

По-перше, єдність працівників органів внутрішніх справ, які мають спільні цілі, інтереси, пов'язані єдиним службовим процесом, близькими за змістом професійними ролями, і створює професійну групу, яка відрізняється від інших груп і особливими формами професійної солідарності, і деякими особливостями культури, світосприйняття. Професійні відносини, що є характерними для цієї групи, містять ряд типових для даної професії характеристик, що зумовлюють норми поведінки членів групи і відрізняють їх від норм поведінки інших професійних груп. Так, в системі органів внутрішніх справ можна виділити наступну структуру професійних відносин, в яких найбільш виразно проявляється їх морально-правовий аспект.

Працівники певних служб в різних ситуаціях та в рамках своїх повноважень впливають; 1) на правопорушників; 2) на тих, хто за певних умов може ними стати; 3) на тих громадян, які приходять для вирішення особистих питань, не пов'язаних з правопорушеннями (наприклад, в паспортну службу, дозвільну службу тощо); 4) на контингент осіб, які проживають в обслуговуваній зоні та підпадають у сферу вивчення та контролю; 5) на осіб (в основному матеріально відповідальних) на підприємствах, в кооперативах, установах, організаціях; 6) на членів неблагополучних сімей, які потребують уваги з боку інспекторів кримінальної міліції у справах неповнолітніх; 7) на осіб, які допомагають при розкритті злочинів тощо.

Працівники ОВС застосовуючи ту чи іншу правову норму, повинні бути здатними до максимальної моральної орієнтації, щоб здійснити вибір у рамках закону найбільш прийнятних у моральному плані варіантів своїх дій. Хоча і тут

необхідно розглянути деякі особливості такого роду професійної діяльності взагалі. Саме в результаті професіоналізації неминуче відбувається стандартизація такої діяльності, що повторюється, а з неї випливає стереотипність сприйняття людини людиною, і, як результат, перешкоди в правильному формуванні та функціонуванні службових стосунків. Маючи справи з великою кількістю різних людей, професіонал фізично не зможе вловити конкретну індивідуальність кожного, він сприймає й оцінює їх стереотипно, крізь призму тих соціальних ролей, які виконує, та свого особистого ставлення до цих ролей. Ця мимовільна „деперсоналізація”, в процесі якої людина оцінюється не як цілісна особистість за притаманними саме їй індивідуальними критеріями, а як об’єкт, крізь призму якоїсь усередненої, абстрактної норми, обмежує глибину взаєморозуміння і з часом призводить до певних стереотипів професійного мислення, у яких втрачається гуманістична сутність професії.

Охоронець закону, в орбіту якого потрапляють різні громадяни, може дивитися на них тільки з позиції своїх рольових функцій: чесний – нечесний, такий, що порушив закон або ж не порушив. Люди багатогранні, і при такій абсолютизації підходу до їх оцінки, працівник вже не зможе належним чином займатися, наприклад, профілактикою, встановлювати мотиви антигромадської поведінки. Тобто йдеться про вміння вириватися із вузькопрофесійних рамок, відходити від абстрактних, шаблонних норм сприйняття людей.

Виконуючи свої завдання в соціальному житті суспільства щодо профілактики, викриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, забезпечення безпеки дорожнього руху тощо, працівники ОВС зустрічаються з найрізноманітнішими проявами людських переконань, інтересів, потреб, почуттів, мотивів, взаємостосунків, позицій та інших морально-психологічних особливостей. При виконанні своїх функцій (пред’явлення до громадян вимог дотримання правових норм, профілактика та запобігання правопорушенням, затримання правопорушників, розслідування злочинів та ін.) вони часто вступають в морально-психологічно загострені

стосунки з частиною громадян, особливо з тими, хто став на шлях конфлікту з законом або ж має деформовану правосвідомість.

Правосвідомість працівників ОВС – це відображення в свідомості професійної групи – персоналу органів, підрозділів внутрішніх справ – чинного права України, оцінок в правових поняттях і категоріях посадових прав, обов'язків, заборон, дозволів, юридично значущих фактів і видів відповідальності за невиконання або неналежне виконання службового обов'язку, інших урегульованих правом відносин та уявлень про бажаність правових розпоряджень. В умовах побудови правової держави зростають вимоги до рівня правосвідомості працівників органів внутрішніх справ. Відповідно до цієї тенденції, на перший план висувається необхідність постійно підвищувати, розвивати й удосконалювати правосвідомість працівників органів внутрішніх справ України [185, с. 35-36].

Правосвідомість, по суті, є однією з форм професіоналізму співробітників органів внутрішніх справ і являє собою систему правових ідей, поглядів, думок і уявлень як у галузі правотворчості, так і практичного застосування права у житті суспільства. Правосвідомість має різносторонню, розгалужену за структурою та змістом сутність, зумовлену різними чинниками. Вона є категорією, яка, з погляду її виникнення, суті та еволюції, чітко визначена історично, економічно й соціально. Правосвідомість формується і розвивається на основі суспільної свідомості та її ідей (філософських, світоглядних, політичних, моральних тощо), що стосуються явищ суспільного життя і характеру дій людей, суспільних відносин, інтересів та потреб, які зумовлені економічною й політичною основою суспільства [150, с. 114].

Наука управління в соціальних системах приділяє велику увагу теоретико-практичним проблемам формування правосвідомості. Проте з питань структури, змісту, визначення суті і функцій правосвідомості думки вельми різні, тому вирішення цих проблемних питань є одним із актуальних завдань сучасної юридичної науки.

Особливості правосвідомості правоохоронців актуальні у сфері управлінської діяльності ОВС, залежать від стану правових знань, умінь і навиків, що визначають правовідносини, соціально-правові установки та орієнтації, відчуття й звички, правовий світогляд і правову культуру.

Правомірна поведінка працівника ОВС з підтримання правопорядку, розвиток позитивних правових навиків, установки на правомірну поведінку і відносини, зокрема, в управлінській сфері, неможливі без формування глибокого й точного знання закону. Отже, знання законів, теоретичні пізнання у галузі права є фундаментом формування правових звичок і установок та адекватних форм професійного реагування, важливість яких незаперечна в управлінських комунікаціях ОВС.

Чим більші професійні пізнання у галузі права, тим вища юридична майстерність працівника та його керованість. Без знання й розуміння суб'єктами управління правових норм немислима обґрунтована, точна і правильна оцінка ними правових явищ, формування ціннісних установок та орієнтацій, адекватних їх службовій діяльності [132, с. 53].

Правові знання потрібні усім громадянам, але особливо глибоко й всебічно ними мають володіти правоохоронці. Вони відіграють важливу роль не тільки у підвищенні загальної правової культури, але передусім для вироблення й ухвалення правильних рішень, зокрема, управлінських, вибору правомірної лінії поведінки у найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Пізнавальний та оцінний показник правосвідомості залежить від результативності виконання регулятивної функції.

Спотворені уявлення про правові розпорядження (так зване незнання права), отримання інформації про право і закони не з офіційних, а з випадкових, на побутовому рівні, джерел здатні породити суттєві деформації в правовій поведінці, спричинити серйозні порушення законності та конфлікти із законом. Знання права працівником ОВС передбачає не лише його осмислення, а й можливість варіативного, адекватного сприйняття ситуації, використання його при виконанні службових завдань. Важливе розуміння основних принципів

права та особливостей його реалізації, осмислення цінності та взаємозв'язку законодавства, правосуддя, духовності й моралі.

Юристи справедливо зазначають, що якщо закон для громадянина – це владне веління держави, то для юриста – ще й професійний інструмент, неодмінна умова виконання функціональних обов'язків із захисту прав та свобод громадян.

Зміст професійних знань працівника ОВС включає комплекс знань про право як соціокультурне явище, а також чинного законодавства, особливо тих його норм, які дозволяють продуктивно здійснювати професійну діяльність, зокрема, у сфері внутрішньосистемного управління органів внутрішніх справ. Такі знання – основа не тільки професійного світогляду і правового мислення загалом, а й управлінської культури учасників внутрішньо системних комунікацій.

Правові знання, які працівник ОВС використовує щодня, перебуваючи в ролі суб'єктів та об'єктів управління у найрізноманітніших ситуаціях, закріплюються, доповнюються алгоритмізованими діями, переходячи в розряд професійних, у тому числі управлінських, умінь і навичок (з позицій психології навик визначається як автоматизоване уміння, з погляду педагогіки – самостійно виконуване уміння). Показником сформованості правових знань і умінь суб'єктів та об'єктів управління ОВС є здатність переносити їх на рішення різних варіативних завдань, з якими зіштовхуються співробітники правопорядку, здійснюючи управлінські рішення. На нашу думку, певний рівень правової інформованості, наявність відомих уявлень про власні можливості дозволить співробітникам міліції активно й результативно діяти та досягати поставлених цілей в оперативно-службовій діяльності. Ці уявлення визначають зміст управлінських відносин, що є найдоступнішою для засвоєння формою фіксації нормативних вимог, формування аксіологічної шкали ціннісних орієнтації у сфері внутрішньосистемних управлінських комунікацій в ОВС.

Участь в управлінських і правових відносинах породжує певне психологічне сприйняття окремих елементів системи права і права в цілому, а це має важливе значення при формуванні ціннісного ставлення до права, зміцнення його авторитету в суспільстві, особливо в системі соціального управління. Працівник органів охорони правопорядку своєю поведінкою повинен показувати приклад шанобливого і уважного ставлення до закону [130, с. 3]. Важливість цього моменту пояснюється низкою обставин. По-перше, пошана до права викликає зміну внутрішнього ставлення до виконання службових обов'язків, які повинні сприйматися не просто як веління посадової особи, наказ, а як усвідомлений обов'язок з виконання розпоряджень, норм закону. По-друге, пошана до закону особливо ефективно формується при безпосередньому контакті з правовими явищами у процесі реалізації функціональних обов'язків по службі, оскільки вона є умовою якісного виконання поставлених перед об'єктом управління службових завдань. По-третє, професійне ставлення до права, пошана закону передбачає не тільки глибоке усвідомлення його необхідності, а й постійну готовність до підтримання авторитету права, що не виключає критичного аналізу окремих його компонентів.

На правові відчуття працівників органів внутрішніх справ впливають їх індивідуально-психологічні особливості, професійний досвід, необхідність постійної оцінки правових явищ. Позитивними, особливо значущими для продуктивності управлінських комунікацій є відчуття пошани до закону, правосуддя, впевненість у власній компетентності, усвідомлення службового обов'язку і соціальної значущості правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ.

Соціально-правові настанови працівників правоохоронних органів є вагомим елементом правосвідомості, оскільки пошана до закону – це міцне переконання у його високій цінності для всіх членів суспільства, виражене в орієнтації суб'єктів на безумовну правомірну поведінку [200, с. 134]. Головним же носієм пошани до закону є оцінно-настановчий блок правосвідомості.

Соціально-правові настанови працівників ОВС тісно пов'язані з особливостями їх службової діяльності, тобто залежать від тієї соціальної ролі, яку вони реалізують в житті, а також від їх загальної спрямованості і звичок. Соціально-правові настанови яскраво проявляються в діяльності об'єктів управління органами внутрішніх справ. Правові звички, стереотипи правомірного, як і протиправної поведінки, також є компонентом правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ.

До елементів правосвідомості працівників ОВС традиційно відносять правовий світогляд. У філософії світогляд визначається як система поглядів людини на світ, суспільство і самого себе. Правовий світогляд відображає правові настанови особи, погляди на право та його регулювальну роль.

Правовий світогляд можна трактувати як систему найважливіших і найбільш узагальнених правових поглядів, уявлень, що характеризують ставлення людей до оточуючої їх правової дійсності. Базисом правового світогляду працівників ОВС є правові погляди, духовність, моральність і мораль, що відповідають вимогам правової культури і відображають дух часу.

Науковці розглядають правовий (юридичний) світогляд як провідний елемент структури правосвідомості. Для нього характерна система уявлень про право як визначальний чинник розвитку суспільства і держави [233, с. 419]. Оскільки носієм правового світогляду є конкретний суб'єкт права, у нашому контексті правоохоронець, то в його правовій свідомості відбиваються ставлення до права, до юридичної практики, поведінки (діяльності) інших суб'єктів правовідносин, їх оцінка. Однак такий же правовий світогляд може бути притаманний певним соціальним групам, суспільству загалом (ідея верховенства права, ідея солідарності і т.п.). То ж за суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяється на індивідуальну (персональну) та колективну (корпоративну).

Індивідуальна правосвідомість – це комплекс знань, відомостей, поглядів і потенційного ставлення до права і правових явищ у свідомості співробітника ОВС.

Колективна (корпоративна) правосвідомість – це те загальне, що стосується певного професійного співтовариства, що відрізняє свідомість однієї професійної корпорації від іншої (наприклад, правосвідомість слідчих, адвокатів тощо). Колективна правосвідомість завжди є свідомістю суспільною, тому ми говоримо про суспільну правосвідомість як сумарну правосвідомість усього суспільства, його професійних груп та індивідуумів (персон). Таке поняття не є єдиним і тотожним ані взагалі, ані у різних, навіть у межах однієї корпорації, суб'єктів. Відмінності у правосвідомості професійних груп та індивідуумів витікають з економічних, соціально-політичних умов, соціального статусу і професійних особливостей кожної групи. Для характеристики правосвідомості в суспільстві (суспільної свідомості) вирішальне значення має правосвідомість окремих професійних груп як основна форма прояву їх суспільної правосвідомості.

Професійна правосвідомість – це свідомість груп громадян, які виконують певну регулярну (що повторюється) службову діяльність, в якій передбачається дотримання або застосування спеціальних правових норм, пов'язаних з їх професійними заняттями. Тому від працівників ОВС потрібне глибоке знання відповідних нормативних розпоряджень і беззастережне, позитивне ставлення до їх дотримання.

Професійна правосвідомість є предметом особливої уваги ще й тому, що рівень правосвідомості співробітників правоохоронних органів відносять тепер до ключових суб'єктивних чинників, котрі визначають рівень захисту особи, суспільства і держави від антигромадських посягань. Психологічний складник правосвідомості (його пізнавальна, оцінна і регулятивна сторони) повною мірою відноситься до професійної правосвідомості. Порівняно з буденною правосвідомістю, в професійній правосвідомості особливий акцент робиться на пізнавальний складник, тобто на знання права й уміння його виконувати, застосовувати й охороняти. Якщо від пересічного громадянина не можна вимагати глибокого знання права, то працівники правоохоронних органів повинні володіти спеціальними знаннями й навиками. Якщо реальна поведінка

громадян у правових ситуаціях визначається, як правило, їх ціннісною орієнтацією, знанням насамперед моральних правил та правових принципів (а не знанням конкретних правових розпоряджень і заборон, про які вони судять, виходячи з етичних норм), то для професійної правосвідомості співробітників ОВС цього не досить. Очевидно, без знання права та уміння захищати права й інтереси громадян, суспільства і держави від порушення законів, без здатності та уміння розкривати злочини, збирати докази, необхідні для подання суду, працівнику ОВС не можна успішно виконувати свої функціональні обов'язки.

Для працівників ОВС України, їх професійна правосвідомість є основною умовою успішної та ефективної реалізації службових завдань і персоналізації внутрішньосистемних управлінських відносин. Розформована правосвідомість нерідко є причиною протиправної поведінки серед співробітників органів внутрішніх справ.

Передумовою вдосконалення діяльності правоохоронних органів України є висока професійна правосвідомість співробітників. Вона реалізується не тільки через досконале знання правових норм, а й внутрішнє ототожнення з ними. Важливою є здатність на високому професійному рівні тлумачити й відповідально оцінювати будь-який випадок порушення правових норм.

Професійна правосвідомість працівників ОВС зумовлена їх службовими завданнями, повноваженнями, обов'язками, компетенцією, а також основними відносинами до „об'єкта дії” , і не в останню чергу ставленням до інших органів, суб'єктів та громадян, з якими вони контактують при виконанні службових завдань. Правосвідомість працівників ОВС слід також розглядати в тісному зв'язку з політичною і моральною свідомістю. У повсякденному житті важко відрізнити, які знання, позиції відносяться до правосвідомості, а які до політичної, моральної або інших форм свідомості. Йдеться про так званий сплав форм свідомості, тому диференціювати їх можна лише теоретично. Звідси випливає, що формування правових навичок, майстерності, звичок і стереотипів відповідної закону поведінки і дій, а також досягнення необхідного ступеня й якості правової культури працівників органів внутрішніх справ,

перебуває у безпосередній залежності від їх морально-політичної зрілості, яку необхідно постійно вдосконалювати через реалізацію духовних начал в правоохоронній діяльності.

Професійна правосвідомість працівників ОВС повинна сприяти формуванню у них ініціативної і зацікавленої правової позиції, що спирається на послідовне дотримання законності при поважному ставленні до професійної правової деонтології. Як представник і носій владних повноважень, працівник ОВС повинен завжди у своїх діях бути прикладом послідовного дотримання положень закону [135, с. 71].

3.3. Морально-правовий механізм реалізації професіоналізму працівника ОВС

Очевидно слід визнати певну кон'юнктурну доцільність використання у цьому контексті такого еkleктичного поняття, як „морально-правовий механізм”. Не беремося тут обґрунтовувати смислові підстави запровадження цього теоретичного конструкта, розуміючи, що переконливих доказів на його користь важко знайти, однак з його допомогою, сподіваємось, вдасться докладніше й аналітично глибше осмислити вплив взаємодії моралі й права на формування й реалізацію професіоналізму особистості працівника ОВС.

Безумовно, та обставина, що в розпорядженні і моралі, і права є норми, закони та інші ефективні засоби з адаптування поведінки особи, індивіда до зовнішнього середовища, до його соціальних умов, дає підстави вважати їх взаємозв'язок і взаємодію одним із різновидів адаптивних механізмів. У їх числі важливе місце займають і моральний, і правовий механізм, але коли вони поєднуються, то, на нашу думку, визначальним стає правовий зв'язок, що значною мірою обумовлене конвенціональною природою права, що його й відрізняє від моралі. Філософи права вказують і на ще одну перевагу: „Правовий механізм урівноважує і приводить у функціональну відповідність протилежні силові вектори всередині соціальної системи. Він вимагає від

суб'єктів нормативно-адаптивної, законослухняної поведінки, пристосованої до змісту загального цивілізаційного контексту" [23, с.260]. Натомість моральний механізм з усією силою властивої йому імперативності „нав'язує" особистості необхідність визначити тип відносин, не визнаючи певною мірою права на етичне самовизначення в якомусь іншому ціннісному напрямі, який не передбачений реєстром нормативних зразків, а її свобода зводиться до можливості прилаштовуватися щодо вимог соціальної необхідності в міру своїх адаптивних здібностей.

На „згладжування" й усунення внутрішніх суперечностей, прагматичному адаптуванні дії морально-правового механізму, на наш погляд, ґрунтується застосування його для розгляду можливостей практичної реалізації професіоналізму правоохоронця, адже професійне становлення людини є важливою складовою формування особистості. Один із провідних російських психоаналітиків О. Леонт'єв підкреслював, що „ключем до справді наукового психологічного розуміння особистості людини слугує дослідження процесу породження і трансформації особистості в її діяльності, який протікає в конкретних соціальних умовах" [139, с. 127].

Науковці схильні вважати, що професіоналізм особистості – це якісна характеристика суб'єкта праці, що відображає високий рівень розвитку професійно важливих та індивідуально-ділових якостей, високий рівень креативності, адекватний рівень домагань, мотиваційну сферу, ціннісні орієнтації, спрямовані на прогресивний розвиток [133, с. 54]. Професіонал – це суб'єкт професійної діяльності, який має високі показники професіоналізму особистості та діяльності, а також – високий професійний і соціальний статус та систему особистісно-діяльнісної нормативної регуляції, яка динамічно розвивається. Він спрямований на саморозвиток і самовдосконалення, на особистісні і професійні досягнення соціально-позитивного значення.

Досягнення високого рівня професіоналізму відбувається насамперед через засвоєння необхідних знань, умінь, навичок, рольової поведінки для ефективного функціонування в діяльності, що значною мірою пов'язане з

процесом професійної соціалізації. Соціалізація, як одна зі сторін становлення особистості, супроводжується формуванням ціннісних орієнтацій та установок, які детермінують її трудову активність, мотиви поведінки, спрямованість активності. Соціальні цінності та норми, що регламентують поведінку людини, впливають і на структуру ціннісних орієнтацій особистості, спрямованість її установок. Рівень, зміст та форми ціннісних орієнтацій особистості зумовлені приналежністю до конкретної професійної групи, демографічними характеристиками, рівнем освіти та іншими факторами [190, с. 10]. Зміст соціалізації полягає в тому, що це процес „входження індивіда в соціальне середовище”, „засвоєння ним соціальних впливів”, „залучення його до системи соціальних зв'язків” тощо [13, с. 122]. Процес соціалізації є сукупністю всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює певну систему норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати як членові суспільства [33, с. 84].

Виділяються три сфери соціалізації, в яких здійснюється становлення особистості: діяльність, спілкування, самосвідомість. Спільною характеристикою усіх трьох сфер виступає процес розширення соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом.

Упродовж всього процесу соціалізації індивід засвоює нові види діяльності. При цьому відбуваються орієнтування в системі зв'язків, які є в кожному виді діяльності, а також між її різними видами. Воно здійснюється через особистісні сенси, тобто визначення для кожної особи значущих аспектів діяльності, а також їх засвоєння. Результатом такої орієнтації є особистий вибір діяльності. Як наслідок, виникає центрування навколо обраного виду діяльності, зосередження уваги на ньому. В ході реалізації діяльності відбувається засвоєння особою нових ролей і осмислення їх значущості [34, с. 264-265].

Професійна соціалізація особистості як процес має свої етапи, стадії. Так, Т. Кудрявцев у тривалому, динамічному, багаторівневому процесі „професійного становлення” виокремлює кілька основних стадій: формування професійних

намірів; професійне навчання; професійна адаптація; часткова або повна реалізація особистості в професійній діяльності [133, с. 56]. Але перед цим важливим етапом у психологічній науці, пов'язаним зі спробою виявити загальні шляхи становлення особистості професіонала, було обґрунтування схеми періодизації життєвого шляху особистості, заснованого на дослідженні психічного розвитку. Цю спробу здійснила американський психолог, засновниця теорії „стадій професійного життя” Ш. Бюлер. У 30-ті рр. минулого століття вона розробила концепцію про п'ять фаз життєвого циклу людини, побудовану на аналізі ліній розвитку трудової, професійної, сімейної сфер життєдіяльності [30, с.3]. Розвиваючи це вчення у рамках процесу професійного становлення, сучасна російська дослідниця Р. Пономарьова виділяє такі його етапи: 1) професійне та соціальне самовизначення, працевлаштування, формування орієнтації на визначений соціальний статус; 2) засвоєння норм та цінностей трудового колективу, професійне навчання; 3) закріплення в колективі та стабілізація спрямованості соціальної активності; 4) професійно-кваліфікаційне просування; 5) формування професійної майстерності, чітких життєвих орієнтацій та мотивів поведінки, сімейно-побутове влаштування; 6) завершення формування професійної та соціальної визначеності особистості [190, с. 9].

Професійне самовизначення як відображення погляду людини на світ професій, на конкретну професію, свої можливості в соціальному середовищі, а також власні наміри щодо самореалізації в рамках певної трудової діяльності є складовою загального особистісного самовизначення. Слід підкреслити, що останнє має ціннісно-значеннєву природу. Це активне визначення особистістю своєї позиції відносно суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого власного існування. Істотною особливістю особистісного самовизначення є його зорієнтованість на майбутнє. Найбільш вагомим чинником особистісного самовизначення у ранній юності є формування смислової системи, в якій зібрані уявлення індивіда про себе, тобто когнітивної складової Я-концепції [107, с. 6-7]. На цьому етапі початкової соціалізації закладаються підвалини професійного самовизначення, самореалізації

особистості, фундамент її ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямів пошуку можливостей самовираження в подальші періоди, закладаються професійні інтереси та стиль поведінки, здійснюється початкове оволодіння індивідом перспективами його життя та усвідомлення себе як неповторної особистості [209, с. 7].

Сучасний період розвитку української державності характеризується складними процесами переосмислення духовних цінностей та пошуком дієвих механізмів забезпечення їх у реаліях суспільного життя. Ці процеси зумовлені назрілими суспільно-економічними потребами, які не мали свого інтелектуального вирішення через довготривалого панування догматичної ідеології. Відсутність плюралістичної, деполітизованої соціальної ідеології мала вплив і на розуміння етико-правового буття суспільства. Особливо це позначилося на діяльності ОВС, де з'ясування сутності мотиваційних процесів та психологічних механізмів реалізації емоцій правового і етичного характеру має велике значення.

Етична складова юридичної практики працівників ОВС фактично завжди мала факультативний характер. Проте реалізація ними правових норм обов'язково передбачає аналіз юридичного факту через відповідну індивідуально-етичну систему конструктів. Це визначається тим, що, по-перше, право є етичним за своєю суттю; по-друге, зміст правових норм обов'язково передбачає його етично-ціннісний аспект тлумачення; по-третє, реалізація цінності правової ідеї, що міститься у юридичній нормі, може виходити за межі вимоги буквального тексту норми позитивного права. Прикладом можуть бути звичайні життєві чи професійно значущі факти в діяльності правоохоронців.

У їх діях щодо сприйняття певних життєвих ситуацій завжди можуть бути дві позиції: правова й етична. Правова кваліфікація юридичних фактів передбачає юридичні механізми їх реалізації та вимагає від працівників здійснення своїх прав й обов'язків відповідно до юридичних норм. Втім, з позицій моралі завжди існує проблема етичного вибору, який не може бути примусовим з боку держави чи суспільства. Зокрема, суспільство не може

вимагати від правоохоронців здійснення дій, що лежать за межами позитивного права, особливо якщо йдеться про професійний ризик, пов'язаний з життям працівника. Так, у Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятого резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р., стосовно використання сили чи вогнепальної зброї акцентується на таких аспектах: сила повинна використовуватися лише у передбачених законом випадках; спочатку повинні бути використані ненасильницькі засоби; шкода повинна бути мінімізована; використання сили має бути завжди пропорційним законним цілям; усі посадові особи повинні бути навчені різним засобам диференційованого використання примусу, а також застосуванню ненасильницьких засобів [202].

Аналіз цих вимог показує, що головним у діях правоохоронців є максимальне забезпечення прав кожної людини, у тому числі й правопорушника. Втім, будь-який акт застосування сили має як різну інтенсивність протидії, так і різний прояв якісних професійних навичок конкретного поліцейського, що породжує різний рівень (характер, інтенсивність, засоби) застосування сили. Крім того, в окремих випадках контрольному органу може бути майже неможливо визначити, наскільки адекватно були використані допустимі заходи щодо мінімізації шкоди. Тому існує проблема етичного вибору. Очевидно, юридична практика має свої специфічні особливості правозастосування і відповідно до цього повинна мати відповідну систему етичних норм, які, звичайно, повинні знайти практичне відображення в реалізації професіоналізму правоохоронця.

В нашій країні це набуває виняткової актуальності в зв'язку із здійсненням реформування перш за все Міністерства внутрішніх справ, у підпорядкуванні якого зосереджено основний контингент вітчизняних правоохоронців, які виконують правоохоронні функції згідно із законодавчим актом про міліцію. Цей „термін”, який використовується у вітчизняному законодавстві, - цілком слушно і аргументовано зазначали ще дванадцять років тому вітчизняні юристи, - не дуже вдалий, оскільки взагалі-то він є синонімом народного

ополчення (озброєного формування, що створюється на добровільних засадах населенням з метою надання військової допомоги діючій армії). Термін „поліція” звичайно викликає у громадян України негативні асоціації, але, на наш погляд, з часом ставлення населення до зміни термінів має змінитися, речі повинні називатися своїми іменами. Називати ж органи поліції органами міліції – все одно, що називати їх партизанськими загонами [154, с. 33].

Нарешті, на двадцять четвертому році незалежності нашої держави у цьому питанні суспільство приходять до певного консенсуального порозуміння. Звичайно, зміна термінів не може вплинути на якісні зміни діяльності правоохоронців. Однак усвідомлення кожним з них високого обов'язку, який покладається на працівника оновленої поліцейської служби, мобілізуватиме його не лише фізичні й духовні сили, а й набуті професійні знання для виконання поставленого перед ним завдання.

Ефективність використовуваних морально-правових механізмів реалізації професіоналізму правоохоронця (працівника відповідного органу поліції) великою мірою залежить від впровадження заходів поліцейської деонтології, активного використання досвіду зарубіжних країн, широкої імплементації у вітчизняне законодавство міжнародних нормативів і стандартів. Сучасний стан розвитку етики поліцейської діяльності базується на певних результатах, що засвідчено досвідом низки міжнародних документів. Зокрема, резолюцією № 690 Парламентської Асамблеї Ради Європи від 9 травня 1979 р. було затверджено „Основні принципи етики поліцейської служби”, згідно з якими поліцейський зобов'язаний виконувати визначені законом обов'язки; виконувати свій обов'язок чесно; протистояти порушенням закону; відмовлятися виконувати протизаконне розпорядження; застосовувати всі наявні у нього права для досягнення законно необхідних і дозволених цілей тощо [298].

Етичні кодекси існують в усіх демократичних країнах. Зокрема, певний досвід розвитку етичних проблем поліцейського обслуговування є у поліції Англії. Так, у 1992 р. у цій країні було опубліковано проект поліцейських

етичних принципів, де закріплювалися етичні обов'язки поліцейського, які передбачали: виконувати свої обов'язки чесно, з неупередженістю, ретельністю та належним використанням; підтримувати фундаментальні права людини; підтримувати колег при виконанні ними законних обов'язків; застосовувати силу, тільки якщо це виправдано і використовувати тільки мінімальну кількість сили, необхідної для досягнення законної мети і відновлення миру; діяти тільки в межах закону [299, с. 101].

На думку англійського фахівця з поліцейського права П. Віллерса, цей Кодекс має характер дисциплінарного, а не етичного, і може бути використаний для дисциплінарних цілей у межах поліцейської служби і за її межами, наприклад адвокатами. Дисциплінарний кодекс встановлює те, що поліцейський не повинен робити. Етичний кодекс, як вважає П. Віллерс, – це низка принципів, які дають юристу можливість вирішувати питання, на котрі будь-яке інше джерело (закон) відповіді не дає. Один кодекс є перешкоджаючим, а інший – це ідеал, до якого прагнуть. Тому проект Етичного кодексу не знайшов загального схвалення в поліції Англії [299, с. 103-104].

Фактично всі вищенаведені етичні принципи поліцейської діяльності, що обґрунтовані й узагальнені поліцейською деонтологією, носять характер правового обов'язку. Дисциплінарним кодексом є також, наприклад, Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 р. У цьому документі в ст. 12.1. встановлюється: „Деонтологічні норми, прийняті за добровільною згодою, призначені гарантувати належне виконання адвокатом своїх функцій, необхідних для нормального функціонування всіх сторін життя суспільства. Недотримання цих норм адвокатом загрожує йому дисциплінарним покаранням” [86]. Як бачимо, таким чином статус адвоката підноситься до рівня практичного правоохоронця, що безперечно впливає на імідж цієї професії.

Однак, якщо ретельно проаналізувати основні положення дисциплінарного та етичного кодексів, то, на нашу думку, досить легко з'ясувати, що кожен з них має свою природу. Так, спрямованість дисциплінарного кодексу – правова (імперативно-атрибутивна), а етичного – це завжди зорієнтованість на додатковий професійний обов'язок, що має суб'єктивно-ціннісний характер і механізм реалізації. Тому в етичному кодексі не може бути норм правового характеру, які характеризуються загальнообов'язковістю та застосуванням способів і засобів зовнішнього примусу та юридичної відповідальності.

Для з'ясування сутності і розмежування правової та етичної ідей, котрі можуть знайти кодифікаційне закріплення в нормативно-правових актах, на наш погляд, доцільно звернутися до вчення видатного соціального мислителя, засновника психологічної школи права Л. Петражицького, який обґрунтував концепцію морально-психологічних основ правосвідомості, акцентувавши увагу на ролі етичних і правових емоцій. Учений розрізняв два види етичних емоцій і, відповідно, два види етичних емоційно-інтелектуальних сполучень та їхніх проєкцій: обов'язків і норм. Такі обов'язки (борги), що усвідомлюються вільними стосовно інших, за якими іншим нічого не належить з боку зобов'язаних, називаються моральними обов'язками (*obligate libera*). Такі обов'язки (борги), що визнаються невольними стосовно інших, за якими те, до чого зобов'язана одна сторона, належить іншій стороні, являють собою юридичні обов'язки. Ті відносини між двома сторонами чи зв'язки між ними, змістом яких є покладання на одних і закріплення за іншими обов'язків, називаються правовідносинами, або правовими зв'язками (*juris vinculum, juris nexus*). Правові обов'язки, борги одних, закріплені за іншими, називаються правами. Охарактеризованим вище двом видам обов'язків відповідають два різновиди норм, імперативів. Норми, що встановлюють вільні стосовно інших обов'язки (веління, заборони) і не дають іншим будь-якого права-домагання, – це односторонньо обов'язкові, імперативні норми. Такі імперативні норми називають моральними нормами [184, с. 57-65]. Реалізація їх пов'язана з дією морально-правового механізму.

Отже, йдеться в основному про сукупність загально визнаних моделей поведінки людей гуманістичного спрямування, що зводиться до реалізації професіоналізму особистості як виконання односторонніх обов'язків, що встановлюються і осмислюються через особисте ціннісне світосприйняття. Дається самооцінка та самовизначення обов'язків стосовно соціальних явищ матеріального світу. Потенціал морально-правового механізму в процесі реформування статусного призначення сучасного вітчизняного правоохоронця безпосередньо узалежнений від напрацювань у галузі етичної та юридичної деонтології, які, на наш погляд, повинні лягти в основу розробки проблем морального обов'язку, що отримають яскраво виражену практичну спрямованість.

Одним із важливих кроків у цьому напрямку стане розробка Етичного кодексу вітчизняної поліції, в якому повинні знайти відображення нижче перелічені основні системоутворюючі принципи та деякі норми:

1. Етична норма – це обов'язок особи, що не передбачає взаємних етичних вимог й обов'язків та їх матеріальну зацікавленість. Етичні норми опосередковані принципом прагнення до ідеалу, не об'єктивовані й не мають зовнішнього державного чи суспільного примусу.

2. Етичний обов'язок – це внутрішня потреба людини в необхідності здійснення добра, справедливості, досягнення власної духовної рівноваги, що може лежати у межах правового обов'язку чи доповнювати його, але вибір здійснюється односторонньо та диспозитивно за власним бажанням.

3. Зміст етичного обов'язку полягає в певній моделі поведінки етичного характеру, опосередкованої етичними почуттями особи.

4. Сутність етичного обов'язку полягає в самоусвідомлюваній установці до дії ціннісного характеру (особиста воля), що виражає глибокі почуття особистої гідності, етичної рівноваги та досконалості.

5. Етична відповідальність особи не носить характеру зовнішнього примусу і пов'язана з власним усвідомлення добра, зла, справедливості та

відповідальності за дії (відсутність судової, дисциплінарної чи іншої правової процедури притягнення до відповідальності за неетичний вчинок).

6. Етична мета – це власне благодійне діяння, і благодійні паростки посіяного.

7. Реалізація етичної мети зумовлює, але не накладає обов'язку на адекватні дії іншої сторони етичного відношення (за добро добром, але не злом).

8. Реалізація етичного почуття, за наявності заборони іншої сторони спростовує саму етичну сутність дії (наприклад приниження благодійністю).

9. Принцип дихотомії етичних явищ – єдність і протилежність добра та зла (відсутність абсолютності у поняттях добра, зла, справедливості).

10. Принцип етичної солідарності передбачає вияв внутрішньої готовності підтримки добродійної діяльності іншого суб'єкта.

11. Принцип спорідненості етичного почуття передбачає вияв тотожності етичних цінностей (етнічних, професійних, загальнолюдських тощо) різними суб'єктами для досягнення певної мети.

12. Етична угода передбачає угоду між декількома суб'єктами щодо спільного об'єкта, мети, механізму реалізації етичного завдання, але не встановлює взаємних прав й обов'язків.

13. Досягнення етичного ідеалу не скасовує, не змінює і не конкурує з іншими загальнолюдськими цінностями (правовими, політичними, традиційними тощо), а доповнює їх гуманістичне, ціннісне, духовне начало.

14. Зовнішній аспект досягнення етичного ідеалу передбачає можливість стану моральної крайньої необхідності (обман про стан здоров'я невиліковної людини чи дезінформація (обман) підозрюваних у скоєному злочині в ході оперативно-слідчих дій).

15. Принцип взаємної етичної упередженості передбачає визнання за кожною людиною природної якості й потреби в справедливості та добродійній діяльності (презумпція добродійності).

16. Працівник поліції у своїй діяльності користується почуттям особистої етичної гідності, рівноваги й потреби у досконалості та визнає це за іншими.

17. Принцип етичних очікувань – працівник поліції завжди ним користується, маючи на увазі, що юрист-професіонал бере на себе обов'язок не користуватися недосконалістю соціонормативного регулювання відносин, а використовувати свої знання для досягнення справедливості.

18. Принцип етичної недоторканності – працівник поліції може відмовитися від участі у справах, що стосуються його родичів, друзів, колег, близьких знайомих чи інших осіб з мотивів етичного характеру.

19. Принцип етичної професійної корпоративності – етичний обов'язок працівника поліції захищати честь і гідність своєї професії.

20. Принцип етичного взаємного визнання – працівник поліції виявляє повагу до етичних почуттів та вчинків іншої особи і толерантність до правових, політичних, релігійних та інших переконань [229, с. 26-28; 230, с. 3-7].

Підкреслимо, що сформульовані майже десять років тому В. Темченком перелічені вище принципи, по суті, не втратили свого значення, навпаки – в умовах здійснення реформування в системі МВС вони набули виняткової актуальності. Звісно, за умови належного переосмислення відповідно до світоглядних реалій і доопрацювання, вони можуть послужити базовими для напрацювання вкрай потрібних новим реформованим структурам нормативно-правових та інструкційних посібників, на основі яких велася б підготовка потрібних кадрів, підвищувався їх кваліфікаційний рівень.

Безперечно, професійну етику як невід'ємну частину деонтології треба брати на „озброєння” у діяльності ОВС, адже це стане частиною психологічного механізму реалізації етико-правових ідей в здійснюваній реформі правоохоронних органів.

Висновки до розділу 3

Важливим результатом ефективного виконання мораллю її регулятивно-конструктивної функції є формування моральної культури особистості працівника ОВС. Все це відбувається внаслідок взаємодії права та моралі – їх зближення, взаємопроникнення, посилення їх узгодженого впливу на суспільство. У процесі регулювання суспільних відносин виникає якісно нове явище – морально-правовий вплив. Право і мораль як складові частини цього явища, не розчиняючись у ньому та не втрачаючи своїх індивідуальних якостей, в сукупності утворюють соціальну цінність, яка реально існує й активно впливає на юридичну практику.

У сучасних трансформаційних процесах відбувається зближення і взаємопроникнення моральної і правової свідомості. Уявлення, погляди, думки про правомірність, законність вчинків, дій все частіше співпадають з уявленнями про їх моральний характер, а вимоги, спрямовані на вдосконалення права, ґрунтуються на глибокому знанні моральних поглядів та імперативів.

На відміну від правових норм, всі моральні норми формуються за правилами абсолютної деонтичної логіки, тобто зводяться до веління або заборони, адресованої окремо взятому індивідові. Такі норми властиві і праву. На відміну від моралі, право регулює поведінку людей за допомогою не тільки заборон і розпоряджень (зобов'язань), а й за допомогою зобов'язувальних норм, які передбачають надання учасникам правовідносин суб'єктивних прав, якими особа може скористатися або не скористатися на свій розсуд.

Норми права і норми моралі в процесі взаємодії відіграють визначальну роль у формуванні правосвідомості особистості працівника органів внутрішніх справ. Мораль задовольняє інтереси людства щодо регуляції відносин і збереження єдності людського суспільства. Культурна цінність моралі полягає у створенні та збереженні духовності. Право і мораль – найважливіші елементи життя суспільства, які завжди виступають у тісному зв'язку, характер якого визначається єдністю суспільних відносин, що склалися. Право не може розвиватися поза моральними категоріями гуманізму, соціальної

справедливості, совісті і честі, добра і людської гідності, свободи і відповідальності. І тому право, що є вирішальним засобом у боротьбі з антиподами моралі, у першу чергу, з проявами злочинності, закріплює не тільки юридичні, а й моральні цінності, і цим сприяє їх утвердженню в реальних суспільних відносинах.

Правосвідомість працівників органів внутрішніх справ – це відображення в свідомості професійної групи – персоналу органів підрозділів внутрішніх справ – чинного права України, оцінок у правових поняттях і категоріях посадових прав, обов'язків, заборон, дозволів, юридично значущих фактів і видів відповідальності за невиконання або неналежне виконання службового обов'язку, інших урегульованих правом відносин та уявлень про бажаність правових розпоряджень. В умовах побудови правової держави зростають вимоги до рівня правосвідомості працівників органів внутрішніх справ.

Професійна правосвідомість – предмет особливої уваги ще й тому, що рівень правосвідомості співробітників правоохоронних органів відноситься сьогодні до ключових суб'єктивних чинників, що визначають рівень захисту особи, суспільства і держави від антигромадських посягань. Психологічний складник правосвідомості (його пізнавальна, оцінна і регулятивна сторони) повною мірою відноситься до професійної правосвідомості. Порівняно з буденною правосвідомістю у професійній правосвідомості особливий акцент робиться на пізнавальний складник, тобто на знання права й уміння його виконувати, застосовувати й охороняти.

Морально-правовий обов'язок працівника ОВС є його професійним обов'язком і сукупністю нормативів правового та морального характеру, якими він повинен керуватися у практичній юридичній діяльності під час здійснення службових повноважень та у повсякденному житті, поза службою. Морально-правові нормативи вироблялися століттями, передавалися із покоління в покоління і закріплювалися як у національних, так і у міжнародних кодексах професійних об'єднань юристів (правоохоронців, адвокатів, нотаріусів, прокурорських працівників тощо).

Кодекс професійної етики працівника ОВС є системою моральних принципів, що лежать в основі його діяльності та слугують його світоглядним орієнтиром. Можна виділити основні моральні принципи, без яких правоохоронець не зможе себе реалізувати (особливо в країні, яка в основному законі проголосила побудову демократичної, соціальної, правової держави): служіння праву, усвідомлення його верховенства; гуманне ставлення до людини, визнання її гідності; порядність (вибір засобів і прийомів, що не суперечать нормам права і моралі); довіра до людини, заснована на переконанні в її сумлінності і чесності; співчуття (розуміння почуттів і думок іншого); чесність (вірність зобов'язанням); сумлінність, самовідданість.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного узагальнення ряду наукових підходів до актуальної в загальній теорії держави та права проблеми, суть якої сформульована у меті й завданнях здійсненого дослідження, з'ясовано сутнісні характеристики категорій моралі та права. Ці феномени розглянуто як важливі інституціональні чинники впливу на систему спеціальних уявлень про результати їх взаємозв'язку та взаємодії, пов'язані з удосконаленням процесів регуляції суспільних відносин, зі змістовим моральним наповненням правотворчості й практики правозастосування. Відстежено наукове і прикладне значення морально-правового впливу на утвердження визначальних ціннісних принципів розбудови демократичної правової державності з активним громадянським суспільством; доведено значення прагматичних дій морально-правового механізму на вирішення ряду практичних завдань, що стосуються здійснюваної у нашій країні реформи правоохоронної системи, в якій чільне місце посідатиме морально-правове виховання особистості правоохоронця – нового типу працівника українських правоохоронних органів. Ці концептуальні положення в основному відображено у таких узагальнених положеннях, пропозиціях і рекомендаціях:

1. У сучасній юридичній літературі, як свідчить аналітичний огляд публікацій з окресленої тематики, проблеми співвідношення і взаємодії права і моралі як важливих соціальних чинників регулювання суспільних відносин ще не отримали належного висвітлення. Тому заслуговує актуалізації поглиблене вивчення парадигмальної динаміки аналізу спільності й відмінності нормативних ознак обох досліджених категорій у їх прагматичних взаємозв'язках. Підкреслюючи, що норми права і норми моралі мають чимало загальних спільних властивостей (зокрема, певною мірою задіяні в регулюванні відносин між членами соціуму; сприяють утвердженню світопорядку; впливають на стабілізацію правил поведінки і т.п.), що між ними існує багато відмінностей, зазначається, що кожна з них залежно від своїх особливостей впливає на регулятивний зміст свого призначення. Так, право (у цивілізованому

суспільстві) не нав'язується моральній свідомості соціуму і навіть окремого індивіда, залишаючи без юридичних оцінок більшість моральних взаємин, учинків, суджень тощо. Маючи спільну мету – створення і підтримання т.зв. «замиреного середовища» із забезпеченим соціальним порядком – право і мораль досягають цієї мети різними шляхами.

2. Позаяк однією з визначальних рис моралі (моральності) є свобода людини та соціальна справедливість як цінність і оскільки вони зазнають змін залежно від динаміки соціально-економічних процесів, пов'язаних із життєдіяльністю індивіда і соціуму загалом, то саме крізь призму соціальних уявлень про сутність і причини цих змін, через їх сприйняття й осмислення здійснюється моральний вплив на зміст норм права, особливо в частині регулювання звичаїв, традицій тощо. І хоч мораль (моральність) і право відрізняються за смисловою визначеністю, проте їх об'єднує взаємодія у формуванні й розвитку духовної культури суспільства, а також духовного світу кожної конкретної особистості, її свідомості, активної життєвої позиції. Саме вони відіграють роль найважливішого соціального регулювального чинника, який є складовою загальної системи громадянських стосунків і цілеспрямовано впливає на її розвиток і вдосконалення.

3. Норми права і норми моралі як види основних соціальних норм, тобто загальноновизнаних правил поведінки, які регулюють взаємини між людьми та їх об'єднаннями, відіграють кожна окремо свою вагому роль у формуванні й регуляції поведінки особистості – члена соціуму. Ця специфіка полягає в тому, що норми права (тобто норми об'єктивного права) фіксують загальнообов'язкові формально-визначені правила поведінки, що поширюються на окрему особистість і на спільноту (соціум); такі норми встановлені (або санкціоновані) та гарантовані державою. Натомість норми моралі (моральності) – це правила поведінки, що склалися у суспільстві; у них виражені уявлення людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, обов'язок і честь, гідність і відповідальність. Дія таких норм забезпечується внутрішніми переконаннями особистості, заходами суспільного впливу через громадську

думку тощо. Норми права і норми моралі мають тісний зв'язок з такими видами соціальних норм, як релігійні, політичні, звичаєві, культурні тощо. Цей зв'язок виявляється насамперед у тому, що кожна з перелічених норм певною мірою містить морально-правову парадигмальну атрибутику. Таке співвідношення дозволяє адаптуватися у системних соціальних уявленнях про значення досліджуваних категорій у функціонуванні сучасного соціуму.

4. Прагматизм взаємодії права і моралі виявляється насамперед у процесах правотворчості та реалізації права, що стає винятково важливим на складному етапі розбудови демократичної, правової державності. Оскільки їх співвідношення характеризується певною спільністю (наявністю низки спільних загальних ознак) та відмінністю (існуванням певної кількості розмежувальних ознак, зокрема за походженням, сферою дії, ступенем деталізації, формою вираження і т.д.), взаємодія моралі і права полягає в тому, що право ґрунтується на нормах суспільної моралі, підтримує та узаконює їх, сприяючи прогресивному розвитку соціуму, перш за все у реформуванні системи правового регулювання шляхом утвердження верховенства права – визначального принципу правової держави. Характеризуючи цей тип держави як організацію державної влади, засновану на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, взаємній відповідальності особи й держави, підкреслюється значущість для державного будівництва правової ідеології як системи правових ідей, теорій і концепцій, що засновані на дотриманні високоморальних цивілізаційних цінностей та в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність. Ця ідеологія має значний вплив на вдосконалення процесів правотворчості, що знаходить відображення у законодавчій діяльності, для якої повинно бути загальним правилом: жодна норма права не повинна бути аморальною за змістом.

5. Важливою умовою ефективного виконання мораллю регулятивної конструктивної функції є її тісний зв'язок з інститутами права. Водночас, як особливий соціальний інститут, мораль являє собою цілісну систему, що охоплює: носіїв і творців моралі – суб'єктів, пов'язаних з усіма іншими

елементами моральної системи: теорію моралі (етику); моральні норми; моральну практику, моральні відносини, моральну діяльність, моральне виховання; соціально-моральний досвід, моральну свідомість, моральну культуру; моральність загалом. У сукупності всі ці складові можна вважати базовими для визначення інституціональності суспільної моралі, яка ґрунтується на організаційно і процедурно підтримуваних настановах. Ними можуть бути загальноприйняті правила-традиції і порядки, за якими здійснюється організація життєдіяльності членів соціуму, або ж конкретні кодекси, статuti, регламенти, прийняті у різноманітних колективах (спілках, корпораціях, товариствах, організаціях тощо).

6. Теоретичний рівень моральної свідомості – це упорядкована й систематизована інтерпретація знань про дійсність, яка виявляється не лише в оцінці такого знання з позицій певної соціальної групи, а передусім відображає глибину осягнення сутності тих чи інших процесів, явищ тощо і методів такого осягнення, що загалом становить їх моральне оцінювання. Важливу роль у цьому відіграють моральні переконання, моральні установки, ціннісні орієнтації. Дослідження природи морального оцінювання дозволяє класифікувати морально-оцінювальні поняття не лише за їх функцією у механізмі юридичного регулювання, а й за аксіологічними критеріями. Чимале значення в моральному оцінюванні має ідеологічна складова моральної свідомості. Через моральні переконання інформація, що надходить із суспільної свідомості, засвоюється індивідуальною свідомістю законодавця чи правозастосувача, перетворюючись у ціннісно-нейтральний чи ціннісно-значущий зміст, відтак переходячи в моральні установки особистості.

7. Обґрунтування теоретико-концептуальних засад реалізації системи заходів щодо підвищення ефективності впливу взаємодії права і моралі на формування особистості працівника ОВС – нового типу працівника реформованих правоохоронних органів нашої держави – зосереджене насамперед на важливих аспектах формування його моральної культури, підвищення рівня правосвідомості та задіяння морально-правового механізму

впливу взаємодії норм права і норм моралі на оптимізацію можливостей реалізації його професіоналізму. Відтак моральна культура працівника ОВС – це синтез етичних знань про гуманістичні принципи моралі й етики, впевненості в їх високому соціальному призначенні для кожної посадової особи та вмінь реалізовувати їх у повсякденній поведінці.

8. Правосвідомість – це сукупність раціональних правових і психологічних компонентів, які не тільки відображають осмислене усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, формуючи готовність особистості дотримуватися правової поведінки. В умовах реформування правоохоронних органів нашої держави зростають вимоги до рівня правосвідомості працівників органів внутрішніх справ. Підвищення цього рівня до стану активного означає відображення в їх свідомості чинного права України, оцінок у правових поняттях і категоріях посадових прав, обов'язків, заборон, дозволів, юридично значущих чинників і видів відповідальності за невиконання або неналежне виконання службового обов'язку, інших урегульованих правом відносин. Взаємодія права і моралі позначається на формуванні й вихованні високих професійних якостей працівника ОВС. Морально-правовий вплив як особливе явище акумулюючи сукупні ціннісні властивості права і моралі, активно відображається на юридичній практиці, активізуючи морально-правовий механізм для забезпечення ефективної реалізації професіоналізму правоохоронця в його службовій діяльності. Поряд із суттєвим оновленням законодавчої бази, яка регламентує функціонування правоохоронної системи, ефективність морально-правових механізмів реалізації професіоналізму працівника відповідного органу української поліції великою мірою залежить від впровадження заходів поліцейської деонтології, активного використання кращого досвіду зарубіжних країн, широкої імплементації в українське законодавство міжнародних нормативів і стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абеляр П. Теологические трактаты / пер. с лат., коммент., сост. С.С. Неретиной. – Москва: Прогресс; Гнозис, 1995. – 411 с. – (Философская школа).
2. Абросимова О.К. Взаимодействие права и морали в современном российском обществе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Ольга Константиновна Абросимова; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2001. – 26 с.
3. Агацці Е. Етика і наука / Е. Агацці // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 59–71.
4. Агешин Ю.А. Политика, мораль, право / Ю.А. Агешин. – Москва: Юридическая литература, 1982. – 160 с.
5. Академічне релігієзнавство / за наук. ред. А. Колодного. – Київ: Світ знань, 2000. – 862 с.
6. Аквинский Ф. Сочинения / Фома Аквинский; сост., пер. с лат. и коммент. А. В. Аполлонова. – 2-е изд., стер. – Москва: УРСС, 2004. – 229 с. – (Bibliotheca Scholastica; вып. 2).
7. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т.Р.С. Аллан; пер. з англ. Р. Семківа. – Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 385 с.
8. Алексеев Л.И. Единство правовых и моральных норм в социалистическом обществе / Л.И. Алексеев. – Москва: Юридическая литература, 1968. – 72 с.
9. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. – Москва: Юридическая литература, 1971. – 223 с.
10. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – Москва: Статут, 1999. – 712 с.
11. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения /

С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: НОРМА, 2002. – VI, 601 с.

12. Ананьева Е.П. Религиозная мораль и ее влияние на политико-правовой режим в истории общества / Е.П. Ананьева // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 52. – Т. 1. – С. 118–121.

13. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник / Г.М. Андреева. – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1980. – 416 с.

14. Андрусак Т. Правова ідеологія: поняття та суть / Т. Андрусак // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13-14 лютого 2003 р.) / Львівський національний університет імені Івана Франка, юридичний факультет. – Львів: [б.в.], 2003. – С. 3–4.

15. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение / С.Ф. Анисимов. – 2-е изд., доп. – Москва: Мысль, 1985. – 158 с.

16. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. / Аристотель. – Москва: Мысль, 1975-1983. – Т. 4. – 1983. – 830 с. – (Философское наследие; т. 90).

17. Аристотель. Этика / Аристотель; [пер. Н.В. Брагинской, Т.А. Миллер]. – Москва: АСТ, 2002. – 492 с. – (Philosophy).

18. Апресян Р.Г. Перфекционистский и дисциплинарный языки морали / Р.Г. Апресян // Оправдание морали: сборник научных статей к 70-летию Ю.В. Согомонова / отв. ред. В.И. Бакштановский, А.Ю. Согомонов. – Москва; Тюмень: Издание Центра прикладной этики и НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2000. – С. 38–53.

19. Бабенко А.Н. Правовые ценности (вопросы теории) / А.Н. Бабенко. – Москва: Академия управления МВД России, 2001. – 184 с.

20. Байниязов Р.С. Проблемы правосознания в современном российском обществе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Рустам Сулейманович Байниязов; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 1999. – 22 с.

21. Бандурка О.М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ / О.М. Бандурка. – Харків: НУВС, 2001. – 220 с.
22. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
23. Бачинин В.А. Філософія права: словник / В.А. Бачинин, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Концерн «В.Д. «Ін-Юре», 2003. – 408 с.
24. Беляева Е.В. Метаморфозы нравственности: динамика исторических систем нравственности / Е. В. Беляева. – Минск: Экономпресс, 2007. – 463 с.
25. Бержель Ж.-Л. Общая теория права: пер. с фр. / Ж.-Л. Бержель; под общ. ред. В.И. Даниленко. – Москва: NOTA BENE, 2000. – 576 с.
26. Берк Е. Мораль та історія / Е. Берк // Консерватизм: антологія / упор.: О. Проценко, В. Лісовий; Наукове Товариство ім. В'ячеслава Липинського. – Київ: Смолоскип, 1998. – С. 369–372.
27. Бех В.П. Фірма в дискурсі організмової ідеї: монографія / В. Бех, А.В. Гашенко. – Суми: Університетська книга, 2006. – 375 с.
28. Блинников Л.В. Великие философы: учебный словарь-справочник / Л.В. Блинников. – 2-е изд. – Москва: Логос, 1998. – 432 с.
29. Бондаренко К. Роздуми про мораль і політику [Електронний ресурс] / Кость Бондаренко. – Режим доступу: <http://www.patriyarkhat.org.ua/ukr/archive/article;46;384/>
30. Борисюк А.С. Психологічні особливості формування професійних якостей майбутнього медичного психолога: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Алла Степанівна Борисюк; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 21 с.
31. Бродский А.И. Идеология и мораль [Электронный ресурс] / А.И. Бродский. – Режим доступа: <http://ethicscenter.ru/biblio/brodsk.pdf>
32. Брожек В. Марксистская теория оценки: пер. со словац. / В. Брожек. – Москва: Прогресс, 1982. – 201 с.
33. Бронфенбреннер У. Два мира детства. Дети США и СССР: пер. с

англ. / Ури Бронфенбреннер. – Москва: Прогресс, 1976. – 167 с.

34. Брунер Дж. О познавательном развитии / Дж. Брунер // Исследование развития познавательной деятельности / под ред. Дж. Брунера, Р. Ольвера и П. Гринфилда. – Москва: Педагогика, 1971. – 412 с.

35. Бруно Дж. Философские диалоги / Джордано Бруно. – Москва: Алетейя; Новый Акрополь, 2000. – 317 с.

36. Булгаков В.В. Концепция справедливости в праве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Владимир Викторович Булгаков; Институт права Тамбовского государственного университета им. Г.Р. Державина. – Белгород, 2002. – 19 с.

37. Варій М.Й. Загальна психологія / М.Й. Варій. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 1007 с.

38. Василенко В.О. Цінність і оцінка / В.О. Василенко. – Київ: Наукова думка, 1964. – 160 с.

39. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Юридична думка, 2012. – 1020 с.

40. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.

41. Великий енциклоп. юрид. словник. – К.: Юрид. думка, 2012. – С. 502

42. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник / А.Б. Венгеров. – 3-е изд. – Москва: Юриспруденция, 2000. – 520 с.

43. Виндельбанд В. От Канта до Ницше: история новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками: пер. с нем. / В. Виндельбанд; Российская академия естественных наук. – Москва: КАНОН-пресс; Кучково поле, 1998. – 494 с. – (Канон философии).

44. Вълканов В. Някои противоречия в правото // Философска мисъл. – 1980. – Кн. 3. Год 29. – С. 46–56.

45. Все равно победим // Литературная газета. – 2009. – № 39-40. –

30 сентября – 6 октября. – С. 10.

46. Вязов А.Л. Принцип справедливости в современном российском праве и правоприменении: теоретико-правовое исследование / А.Л. Вязов. – Хабаровск: Дальневосточный юридический институт, 2003. – 128 с.

47. Габермас Ю. Залучення іншого: студії з політичної теорії / Ю. Габермас; [пер. з нім. А. Дахній]. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.

48. Гартман Н. Этика / Н. Гартман; пер. с нем. А.Б. Глаголева, под. ред. Ю.С. Медведева, Д.В. Складнева. – Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2002. – 708 с.

49. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика / Г. В. Ф. Гегель; пер. Б.А. Драгуна // Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель. – Москва: Мысль, 1971. – Т. 2. – 1971. – 476 с.

50. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель; сост. М. Лившиц. – Москва: Искусство, 1968–1973. – Т. 4: Фрагмент из философских произведений. Статьи. Письма. – 1973. – 676 с.

51. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель; пер. с нем. Б.Г. Столпнера и М. И. Левиной. – Москва: Мысль, 1990. – 524 с.

52. Гессен Й. Сенс життя / Йоганнес Гессен; [пер. із нім. М. Маурітссона]. – Київ: ПУЛЬСАРИ, 2009. – 136 с.

53. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ірина Анатоліївна Гетьман-П'ятковська; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2007. – 20 с.

54. Гнатенко Е.А. Философский проект правового государства в культуре предреволюционной России: монография / Е.А. Гнатенко. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 288 с.

55. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т.: [пер. с лат. и англ.] / Т. Гоббс [сост., ред. и примеч. В.В. Соколова]; АН СССР, Институт философии. – Москва: Мысль, 1989–1991. – Т. 1. – 1989. – 621 с. – (Философское наследие; т. 107).

56. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. [пер. с лат. и англ.] / Т. Гоббс [сост., ред. и примеч. В.В. Соколова]; АН СССР, Институт философии. – Москва: Мысль, 1989–1991. – Т. 2. – 1991. – 735 с. – (Философское наследие; т. 115).
57. Головки Л. Реформа уголовного процесса во Франции / Л. Головки // Государство и право. – 2001. – № 8. – С. 89-98.
58. Головки В.В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения / В.В. Головки. – Киев: Наукова думка, 1985. – 127 с.
59. Гордієнко М. Етико-моральні імперативи політичного процесу / М. Гордієнко // Політичний менеджмент. – 2008. – Спеціальний випуск. – С. 213–225.
60. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
61. Господарський кодекс України від 16.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
62. Графский В.Г. Право и мораль в истории: проблемы ценностного похода / В.Г. Графский // Государство и право. – 1998. – № 8. – С. 114–119.
63. Гребеньков Г.В. Справедливость как правовая универсалия культуры / Г.В. Гребеньков // Проблемы правознавства та правоохоронної діяльності. – 2006. – № 1. – С. 3–12.
64. Гребеньков Г.В. Очерки по философии права: монография / Г.В. Гребеньков. – Донецк: Донецкий юридический институт Луганского государственного университета им. Э.А. Дидоренко, 2009. – 216 с.
65. Гулыга А. Кант / А. Гулыга. – Москва: Молодая Гвардия, 1977. – 303с. – (Жизнь замечательных людей; вып. 7 (570)).
66. Гусейнов А.А. Мораль и политика: уроки Аристотеля [Электронный ресурс] / А.А. Гусейнов. – Режим доступа: http://www.guseinov.ru/publ/moral_polit.html
67. Гусейнов А.А. Этика / А.А. Гусейнов, Р.Г. Апресян. – Москва:

Гардарики, 2006. – 344 с.

68. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / В. Даль. – Москва: Русский язык, 1998. – Т. 2: И–О. – 1998. – 779 с.

69. Демин М. В. Анализ структуры сознания / М. В. Демин. – Москва: Издательство Московского университета, 1980. – 38 с.

70. Державний службовець в Україні: удосконалення підвищення кваліфікації (організаційно-правовий аспект) / Н.Р. Нижник [та ін.]; Українська академія державного управління при Президентіві України, Хмельницький інститут регіонального управління та права. – Львів: Видавництво національного університету „Львівська політехніка”, 2003. – 297 с.

71. Джидарьян И. А. О соотношении нравственных и эстетических чувств / И. А. Джидарьян // Проблемы этики. – Москва: Наука, 1964. – С. 59–89.

72. Дигесты Юстиниана: избранные фрагменты / в пер. и с примеч. И.С. Перетерского; отв. ред. Е.А. Скрипилев; АН СССР, Институт государства и права. – Москва: Наука, 1984. – 456 с.

73. Доклад Института проблем информационного права о состоянии законодательства о средствах массовой информации в странах СНГ и Прибалтики (2004) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.medialaw.ru/exussrlaw/a/3/index.htm>.

74. Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия / О. Г. Дробницкий. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1967. – 351 с.

75. Дробницкий О.Г. Понятие морали: историко-критический очерк / О.Г. Дробницкий. – Москва: Наука, 1974. – 388 с.

76. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности / О.Г. Дробницкий. – Москва: Наука, 1974. – 333 с.

77. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии: пер. с фр. / Эмиль Дюркгейм. – Москва: Наука, 1991. – 572 с. – (Социологическое наследие).

78. Д'юї Дж. Демократія і освіта / Джон Д'юї. – Львів: Літопис, 2003. –

294 с.

79. Евплова Н.Ю. Правосознание молодежи: теоретический и социологический аспекты: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Наталья Юрьевна Евплова; Волгоградский юридический институт МВД России. – Волгоград, 2000. – 16 с.

80. Еллинек Г. Социально-этическое значение права, неправды и наказания / Георг Еллинек. – Москва: Печатня С.П. Яковлева, 1910. – 156 с.

81. Еникеев М.И. Общая, социальная и юридическая психология: учебник / М.И. Еникеев. – 5-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – 748 с.

82. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / редкол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін.; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – Київ: Наукова думка, 1983. – Т. 3: К–М. – 1989. – 552 с.

83. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1938. – 176 с.

84. Этика. Энциклопедический словарь / под ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова. – Москва: Гардарики, 2001. – 671 с.

85. Эффективность правовых норм / В.Н. Кудрявцев та ін. – Москва: Юридическая литература, 1980. – 280 с.

86. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка та О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.

87. Закомлистов А.Ф. Судебная этика / А.Ф. Закомлистов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. – 258 с.

88. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/card/5076-17>

89. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 22. – Ст. 86.

90. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 28.12.1994 № 334/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/334/94-%D0%B2%D1%80>

91. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>

92. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>

93. Замаровський В. Спочатку був Шумер / Войтех Замаровський. – Київ: Веселка, 1983. – 348 с.

94. Зорина В.А. Гносеологические образы морали и права / В.А. Зорина // Межвузовский сборник научных трудов Свердловского юридического института. – 1978. – Вып. 73. – С. 3–7.

95. Игнатенко В.В. Оценочные понятия и административно-деликтный закон / В.В. Игнатенко. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1996. – 160 с.

96. Ирхин Ю. Взаимосвязь политики, морали и права [Электронный ресурс] / Ю. Ирхин. – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/50988>

97. История Древнего Востока / [В.И. Авдиев и др.]; под. ред. В.И. Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1979. – 456 с.

98. Кант И. Сочинения в шести томах / Иммануил Кант. – Москва: Мысль, 1963–1966. – Т. 4. Ч. 1. – 1965. – 544 с. – (Философское наследие; т. 14).

99. Кант И. Сочинения в шести томах / Иммануил Кант. – Москва: Мысль, 1963–1966. – Т. 4. Ч. 2. – Москва: Мысль, 1965. – 478 с. – (Философское наследие; т. 15).

100. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант // Кант И. Сочинения в шести томах / Иммануил Кант. – Москва: Мысль, 1963–1966. – Т. 4. Ч. 2. – 1965. – 478 с. – (Философское наследие; т. 15).

101. Кант И. Сочинения: на немецком и русском языках / Иммануил Кант. – Москва: Ками, 1994. – Т. 1. Трактаты и статьи (1784-1796). – 1994. – 584 с.
102. Калетник О.М. Теоретико-правовий аналіз відмінностей права і моралі / О.М. Калетник // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 52–55.
103. Канцір В.С. Проблеми судового угляду при застосуванні кримінального законодавства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Володимир Степанович Канцір; Львівський державний університет імені Івана Франка. – Львів, 1998. – 24 с.
104. Карева М.П. Право и нравственность в социалистическом обществе / М.П. Карева; Академия наук СССР. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 187 с.
105. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В.Н. Карташов; под ред. Н.И. Матузова. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1989. – 218 с.
106. Капустин Б.Г. Различия и связь между политической и частной моралью / Б.Г. Капустин // Вопросы философии. – 2001. – № 9. – С. 3–24.
107. Капустіна О.В. Педагогічні умови активізації професійного самовизначення старшокласників у навчально-виховній діяльності школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Ольга Володимирівна Капустіна; Інститут проблем виховання АПН України. – Київ, 2004. – 20 с.
108. Касянюк М.В. Джерела становлення моральної культури і її вплив на особистість спортсмена / М.В. Касянюк // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту. – 2006. – № 2. – С. 54–57.
109. Кашанина Т.В. Оценочные понятия в советском праве / Т.В. Кашанина // Правоведение. – 1976. – № 1. – С. 25–31.
110. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком. Проблема справедливості / Г. Кельзен; [пер. з нім. О. Мокровольського]. – Київ: Юніверс,

2004. – 496 с.

111. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – Львів: Закарпаття, 2003. – 450 с.

112. Кислов Б.А. Проблема оценки в марксистско-ленинской философии (вопросы теории и методологии) / Б.А. Кислов. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1985. – 181 с.

113. Кобликов А.С. Юридическая этика: учебник / А.С. Кобликов. – 3-е изд., изм. – Москва: Норма, 2005. – 176 с.

114. Коваленко Н.Ю. Співвідношення права й моралі в контексті правової культури / Н.Ю. Коваленко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Вип. 3. – Т. 1. – 2015. – С. 20–23.

115. Кодекс професійної етики нотаріусів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://palata.notariat.org.ua/aboutunp/about/doc/133.html>

116. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

117. Кодекс професійної етики судді від 24.10.2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1077.916.0>

118. Козловський А.А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А.А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.

119. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський; пер. з пол. С. Яковенко. – Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2005. – 280 с.

120. Коновалова Л.В. Критика современной буржуазной психологии морали / Л.В. Коновалова. – Москва: Знание, 1986. – 63 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Этика; 10).

121. Конох М.С. Взаємовідношення моралі й права в сучасних філософсько-правових ученнях / М.С. Конох // Мультиверсум: філософський альманах. – 2002. – Вип. 27. – С. 3–12.

122. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верх. Ради Укр. 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

123. Конституции зарубежных стран: сборник / [сост. В.Н. Дубровин]. – Москва: Юрлитинформ, 2000. – 363 с.
124. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права (по изданию 1898 г.) / Н.М. Коркунов // История русской правовой мысли. Биографии. Документы. Публикации / сост. Д.В. Жуков и др.; редкол.: С.А. Пяткина и др. – Москва: Остожье, 1998. – 603 с. – (Анатомия истории).
125. Косович В.М. Оцінювання й оцінки у національному й міжнародному правозахисті / В.М. Косович. – Львів: Світ, 2006. – 251 с.
126. Косьмій М.М. Мораль і право: питання розмежування та взаємодії / М. М. Косьмій // Науково-інформаційний вісник «Право». – 2011. – № 3. – С. 33–38.
127. Копець Л.В. Психологія особистості / Л.В. Копець; Національний університет „Києво-Могилянська академія”. – 2-ге вид. – Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 458 с.
128. Кошовец М.К. Мораль в глобализованном обществе: перспективы существования / М.К. Кошовец // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т.18. – Вип. 2 (18). – Ч. 2. – С. 216–222.
129. Краткий словарь иностранных слов / сост. С.М. Локшина. – 6-е изд. – Москва: Русский язык, 1979. – 352 с.
130. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація та ін. – 5-те вид., доповн. – Х.: Право, 2013. – Т. 1: Загальна частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. – 376 с.; Т. 2: Особлива частина. – 1040 с.
131. Кудрявцев В.Н. Правосознание юристов / В.Н. Кудрявцев // Советская юстиция. – 1974. – № 10. – С. 3–5.
132. Кудрявцев В.Н. Право и поведение / В.Н. Кудрявцев. – Москва: Юридическая литература, 1978. – 191 с.
133. **Кудрявцев Т.В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 51–60.**

134. Кудрявцев В.Н. Современная социология права: учебник / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – Москва: Юристъ, 1995. – 297 с.
135. Кузьмин И.А. Психотехнологии и эффективный менеджмент / И.А. Кузьмин. – Москва: Технологическая школа бизнеса, 1992. – 189 с.
136. Левина Д.Н. Теоретические проблемы толкования и применения оценочных понятий: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец.12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Дарья Николаевна Левина; Нижегородская академия МВД России. – Москва, 2007. – 36 с.
137. Левинас Э. Гуманизм другого человека / Э. Левинас; пер. с фр. И.С. Вдовиной // Левинас Э. Избранное: трудная свобода / Э. Левинас. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 750 с. – (Книга света).
138. Лейст О.Э. Сущность права: проблемы теории и философии права / О.Э. Лейст; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Юридический факультет. – Москва: Зерцало-М, 2002. – 279 с.
139. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – 2-е изд. – Москва: Политиздат, 1977. – 304 с.
140. Лозовой В.О. Професійна етика юриста / В.О. Лозовой, О.В. Петришин; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків: Право, 2004. – 176 с.
141. Локк Дж. Послание о веротерпимости / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. / Дж. Локк. – Москва: Мысль, 1985-1988. – Т. 3. – 1988. – 668 с.
142. Лукашева Е.А. Право. Мораль. Личность / Е.А. Лукашева. – Москва: Наука, 1986. – 264 с.
143. Лукьяненко М.Ф. Особенности применения гражданско-правовых норм, содержащих оценочные понятия / М.Ф. Лукьяненко // Государство и право. – 2008. – № 8. – С. 26–35.
144. Луцький Р.П. Співвідношення моралі та позитивного права з точки зору західноєвропейських вчених-теоретиків / Р.П. Луцький // Науково-

інформаційний вісник. Серія «Право». – 2012. – № 5. – С. 33–37.

145. Маєвська Л.М. Мораль як категорія філософського постмодернізму / Л.М. Маєвська // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2003. – № 13. – С. 127–130.

146. Мазуренко С.А. Політика та мораль: відмінності та можливість сумісності / С.А. Мазуренко // Гілея. – 2010. – Вип. 42. – С. 546–561.

147. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – Киев: КММ, 2006. – 240 с.

148. Малахов В.А. Етика: курс лекцій / В.А. Малахов. – 5-те вид. – Київ: Либідь, 2004. – 384 с.

149. Мальцев Г.В. Социальные основания права / Г.В. Мальцев. – Москва: Норма, 2007. – 799 с.

150. Манжула А. Проблеми кадрової політики та принципи організаційно-правової роботи з кадрами в органах внутрішніх справ / А. Манжула, Д. Невесьолов // Підприємство, господарство і право. – 2005. – №5. – С. 112–116.

151. Марешаль П.С. Пифагоровы законы и нравственные правила / П.С. Марешаль; пер. с фр. В. Сопиков. – Санкт-Петербург: В Медицинской типографии, 1808. – 80 с.

152. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство: філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда / Г. Маркузе; [пер. О. Юдін]. – Київ: Ніка-Центр, 2010. – 248 с.

153. Мартышин О.В. Справедливость и право: философия и теория юриспруденции / О.В. Мартышин // Право и политика. – 2000. – №12. – С. 4–15.

154. Мельник М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: навч. посібник / М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2002. – 576 с.

155. Минникес И.А. Индивидуальное правовое регулирование: проблемы теории и практики: монография / И.А. Минникес; Институт законодательства и правовой информации. – Иркутск: Институт законодательства и правовой информации, 2008. – 159 с.

156. Миренский Б.А. Использование оценочных категорий органами внутренних дел при квалификации преступлений / Б.А. Миренский. – Ташкент: Ташкентская высшая школа МВД СССР, 1979. – 80 с.

157. Монтень М. Опыты: избранные главы / М. Монтень. – Москва: Правда, 1991. – 654 с.

158. Москалец В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психол. наук: спец. 19.00.07 «Етика» / Віктор Петрович Москалец; УДПУ ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 1996. – 49 с.

159. Муромцев С.А. Право и справедливость / С.А. Муромцев // Сборник правоведения и общественных знаний. – Санкт-Петербург: [б.в.], 1893. – С. 7–18.

160. Нарский И. С. Диалектическое противоречие и логика познания / И. С. Нарский. – Москва: Наука, 1969. – 244 с.

161. Напалкова И.Г. Философская разработка проблем морали права и политики в творчестве И.Канта / И.Г. Напалкова // Юридический вестник Ростовского государственного экономического университета. – 2004. – № 1 (29). – С. 14-25.

162. Неновский Н.К. Право и ценности / Н.К. Неновски. – Москва: Прогресс, 1987. – 248 с.

163. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник / В.С. Нерсесянц. – Москва: НОРМА, 1997. – 652 с.

164. Нерсесянц В.С. Юриспруденция: введение в курс общей теории права и государства / В.С. Нерсесянц. – Москва: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – VI, 282 с.

165. Нерсесянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости / В.С. Нерсесянц // Социологические исследования. – 2001. – № 10. – С. 3–15.

166. Никитинский В.И. Эффективность норм трудового права / В.И. Никитинский. – Москва: Юридическая литература, 1971. – 210 с.

167. Ніцше Ф. По той бік добра і зла (прелюдія до філософії майбутнього). Генеалогія моралі / Фрідріх Ніцше; пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – 319 с.
168. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / под ред. В.С. Степина и др. – Москва: Мысль, 2000-2001. – Т. 2: Е–М. – 2001. – 634 с.
169. Новгородцев П.И. Об общественном идеале / П.И. Новгородцев. – Москва: Столица, 1991. – 640 с.
170. Новгородцев П.И. Введение в философию права: кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев; Российская академия наук, Институт государства и права. – Москва: Наука, 1996. – 268 с.
171. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд. перераб. и доп. – Москва: Юристъ, 1996. – 472 с.
172. Общая теория государства и права: академический курс: в 2-х т. / под ред. М.Н. Марченко. – Москва: Зерцало, 1998. – Т. 2: Теория права. – 1998. – 640 с.
173. Общая теория государства и права: академический курс: в 3-х т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва: Городец, 2002. – Т. 2. – 2002. – 518 с.
174. Общая теория права: курс лекций / под ред. В.К. Бабаева. – Нижний Новгород: Высшая школа МВД, 1993. – 544 с.
175. Овсянкін Л.А. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини та суспільства (соціально-філософський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Людмила Анатоліївна Овсянкін; АПН України, Інститут вищої освіти. – Київ, 2003. – 20 с.
176. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд. – Москва: Русский язык, 1986. – 797 с.
177. Олуйко В.М. Кадри в регіоні України: становлення та розвиток: монографія / В.М. Олуйко; за ред. Н.Р. Нижник та Г.І. Лелікова. – Київ: Науковий світ, 2001. – 237 с.

178. Опалев Р.О. Оценочные понятия в арбитражном и гражданском процессуальном праве / Р.О. Опалев. – Москва: Волтерс Клувер, 2008. – 234 с. – (Гражданский и арбитражный процесс: современный взгляд).

179. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління / Л.Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.

180. Павлова Т.С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Тетяна Сергіївна Павлова; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2007. – 18 с.

181. Пайк А. Мораль и догма Древнего и принятого шотландского устава Вольного Каменщичество / Альберт Пайк; [пер. с англ. Е.Л. Кузьмишина]. – Москва: Ганга, 2007. – Т. 1. – 2007. – XVIII, 370 с.

182. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – Москва: Мысль, 1972. – 198 с.

183. Пергамент А.И. Правовое положение внебрачных детей должно быть изменено / А.И. Пергамент // Литературная газета. – 1956. – 31 июля. – С. 2.

184. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – Санкт-Петербург: Лань, 2000. – 608 с. – (Мир культуры, истории и философии).

185. Петков В.П. Менеджмент у державному управлінні: навчальний посібник / В.П. Петков, О.О. Соломенчук, С.В. Петков; за заг. ред. В.П. Петкова. – Запоріжжя: Запорізький юридичний інститут МВС України, 2001. – 303 с.

186. Платон. Сочинения: в 3-х т. / Платон. – Москва: Мысль, 1968-1972. – Т. 3. Ч. 2. – 1972. – 678 с. – (Философское наследие; т. 45).

187. Поздняков Э.А. Политика и нравственность / Э.А. Поздняков. – Москва: Прогресс-Культура, 1995. – 112 с.

188. Поляков А.В. Либеральный консерватизм Б.Н. Чичерина / А.В. Поляков // Правоведение. – 1993. – № 5. – С. 79-87.

189. Помников О.И. О современном кризисе морали и возможных путях его преодоления / О.И. Помников // Культура у філософії ХХ століття: матеріали ІV Харківських міжнародних Сковородинівських читань (30 вересня – 1 жовтня 1997 р.). – Харків: Університет внутрішніх справ, 1997. – С. 226–234.

190. Пономарева Р.А. Социально-психологические проблемы становления личности / Р.А. Пономарева. – Киев: Знание, 1983. – 15 с.

191. Попков В.Д. Право в системе социальных норм / В.Д. Попков // Общая теория государства и права: академический курс: в 2-х т. / под ред. М.Н. Марченко. – Москва: Зерцало, 1998. – Т. 2. Теория права. – 1998. – 640 с.

192. Попов Л.А. Этика: курс лекций / Л.А. Попов; Министерство общего и профессионального образования Российской Федерации. – Москва: Центр, 1998. – 159 с. – (Alma mater).

193. Право, свобода, демократия: круглый стол // Вопросы философии. – 1990. – №6. – С. 3–31.

194. Правовое воспитание и социальная активность населения / редкол. Б.М. Бабий (отв. ред.), Н.И. Козюбра, В.В. Оксамытный. – Киев: Наукова думка, 1979. – 327 с.

195. Проблеми теорії держави і права / авт.-упор. М.В. Кравчук. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 289 с.

196. Прокофьев А.В. Идея нравственного совершенства в социальной этике / А.В. Прокофьев // Человек. – 2004. – № 4. – С. 159.

197. Прокофьев А.В. Место и характер моральных аргументов в политической практике (идея „моральной нейтральности” публичной сферы и ее альтернативы) // Этическая мысль. – 2005. – Вып. 6. [Электронный ресурс] / А.В. Прокофьев. – Режим доступа: <http://www.iph.ras.ru/uplfile/root/biblio/em/em6/6.pdf>

198. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: учебное пособие / под ред. Г.В. Дубова и А.В. Опалева. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: ЩИТ-М, 2001. – 424 с.

199. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави / П.М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – Тернопіль: Атіка, 2001. – 176 с.
200. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / П.М. Рабинович. – Львов: Выща школа, 1985. – 168 с.
201. Радько Т.Н. Теория государства и права: учебник / Т.Н. Радько. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2004. – 576 с.
202. Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН „Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку” від 17.12.1979 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_282
203. Рик С. Моральнісна архітектоніка соціального часу / С. Рик // Філософська думка. – 1999. – № 3. – С. 96–107.
204. Рих А. Хозяйственная этика / Артур Рих; пер. с нем. Е.М. Довгань; отв. ред. В.В. Сапов. – Москва: Посев, 1996. – 810 с.
205. Рыбакова Н.В. Моральные отношения и их структура / Н.В. Рыбакова. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. – 120 с.
206. Рісний М.Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження) / М.Б. Рісний. – Львів: Край, 2007. – 192 с.
207. Ролз Дж. Теория справедливости / Джон Ролз. – Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1995. – 535 с.
208. Рубина Л.Я. Этическое и эстетическое (специфика и взаимосвязь) / Л.Я. Рубина // Структура морали. – Ученые записки УРГУ. Серия философская. – 1970. – Вып. 2. – С. 93–96.
209. Рудь Г.В. Формування життєвих перспектив у ранній юності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Галина Володимирівна Рудь; Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України. – Київ, 2005. – 20 с.
210. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
211. Семиколенов В.М. Мораль в інформаційному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.04

«Філософська антропологія, філософія культури» / Віктор Миколайович Семиколенов; Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2006. – 19 с.

212. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. / О.Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

213. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2002. – 504 с.

214. Слабко С.М. Мораль як ціннісний критерій права / С.М. Слабко // Держава та регіони. Серія «Право». – 2014. – №3 / 45. – С. 8–12.

215. Сливка С.С. Мораль і право в умовах формування правової держави / С.С. Сливка // Вісник Львівського університету. Сер. юрид. – Львів, 1993. – Вип. 30. – С. 104–105.

216. Сливка С.С. Духовні засади моральної культури юриста / С.С. Сливка // Право України. – 1999. – № 2.– С. 59.

217. Словарь по этике / под ред. И.С. Кона. – 5-е изд. – Москва: Политиздат, 1983. – 445 с.

218. Современная философия: словарь и хрестоматия / авт.-сост. Л.В. Жаров [и др.]; отв. ред. В.П. Кохановский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 511 с.

219. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / Л.М. Баш и др. – Изд. 6-е, стереот. – Москва: ЦИТАДЕЛЬ-ТРЕЙД, 2005. – 960 с.

220. Соловьев В.С. Сочинения: в 2-х т. / В.С. Соловьев. – Москва: Правда, 1989-1990. – Т. 2. – 822 с.

221. Соловьев В.С. Право и нравственность / В.С. Соловьев // Власть и право: из истории русской правовой мысли. – Ленинград: Лениздат, 1990. – 319 с.

222. Соловьев В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьев. – Москва: Республика, 1996. – 478 с. – (Библиотека этической мысли).

223. Соловьев В.С. Нравственность и право / В.С. Соловьев // История

философии права / отв. ред. А.П. Альбов. – Санкт-Петербург: Юридический институт, 1998. – С. 446–462.

224. Соціологія права: підручник / М.Л. Панов та ін.; Н.П.Осипова (ред.); Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Київ: Ін Юре, 2003. – 276 с.

225. Сперанский М.М. Проекты и записки / М.М. Сперанский; под ред. С.Н. Валка. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1961. – 243 с.

226. Спиноза Б. Этика / Бенедикт Спиноза. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2007. – 347 с.

227. Суровягин С.П. Нравственная целостность личности: чувство добра: монография / С.П. Суровягин. – Тюмень: Тюменская правда, 1994. – 246 с.

228. Таранов П.С. Философия сорока пяти поколений / П.С. Таранов. – Москва: АСТ, 1999. – 656 с.

229. Темченко В.І. Психологічні основи та принципи етики працівників міліції / В.І. Темченко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 26–28.

230. Темченко В.І. Особливості реалізації етичних ідей у праві / В.І. Темченко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 4. – С. 3–7.

231. Темченко В.І. Мораль у професійній діяльності ОВС / В.І. Темченко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 3(29). – С. 3–8.

232. Теорія держави і права / А.М. Колодій та ін. – Київ: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

233. Теорія держави і права : навч. посібник / А.М. Шульга, Л.В. Новіков, В.І. Сідоров та ін.; за ред. А.М. Шульги. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – 464 с.

234. Титов В.А. Мораль: познание и действие / В.А. Титов. – Москва: Молодая гвардия, 1987. – 249 с.

235. Трифонова М.К. Что мы делаем для возможности будущего? / М.К. Трифонова // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 46. – С. 191–

192.

236. Токарев С.А. Религии в истории народов мира / С.А. Токарев. – Изд. 5-е, испр. и доп. – Москва: Республика, 2005. – 542 с. – (Библиотека. Религия, культура, наука).

237. Тоффлер Е. Нова парадигма влади / Е. Тоффлер; пер. з англ. Н. Бордукової. – Харків: Акта, 2003. – 685 с.

238. Тугаринов В.П. Философия сознания / В.П. Тугаринов. – Москва: Мысль, 1971. – 190 с.

239. Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: монографія / М.Г. Тур. – Київ: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.

240. Турбова Я.В. Правосознание в структуре юридической деятельности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Яна Валентиновна Турбова; Академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. – Санкт-Петербург, 2000. – 25 с.

241. Уинстенли Дж. Избранные памфлеты / Джерард Уинстенли; пер. с англ. Е.Г. Денисовой; под ред. А.С. Самойло. – Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 380 с. – (Предшественники научного социализма).

242. Уледов А.К. Структура общественного сознания (теоретико-социологическое исследование) / А.К. Уледов. – Москва: Мысль, 1968. – 330 с.

243. Федорук Н.М. Мораль та суспільний прогрес: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Наталія Миколаївна Федорук; Харківський університет повітряних сил. – Харків, 2005. – 20 с.

244. Фейербах Л. О дуализме и бессмертии / Людвиг Фейербах; пер. с нем. Н.А. Алексеева. – Санкт-Петербург: Электронпеч. Я. Левенштейн, 1908. – 146, [1] с.

245. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – Київ: Абрис, 2002. – VI, 742 с.

246. Філософський словник соціальних термінів / під заг. ред. В.П. Андрущенка. – Вид. 3-тє, доп. – Харків: Р.И.Ф., 2005. – 669, [2] с.
247. Философская энциклопедия: в 5 т. / гл. ред. Ф.В. Константинов. – Москва: Советская энциклопедия, 1960–1970. – Т. 3. – 1964. – 740 с.
248. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Политиздат, 1991. – 560 с.
249. Философский энциклопедический словарь / Е.Ф. Губский (ред.-сост.) и др. – Москва: ИНФРА-М, 1999. – 576 с.
250. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер. – Київ: Сфера, 1999. – 232 с.
251. Харитонашвили К. Учитель среди учащейся молодежи как гарант развития духовных качеств / К. Харитонашвили // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2006. – № 10. – С. 74–76.
252. Хецуриани Д. Г. Значение моральных норм в советском гражданском праве / Д.Г. Хецуриани. – Тбилиси: Мецниереба, 1980. – 110 с.
253. Хрімлі І.О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Ірина Олександрівна Хрімлі; Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 18 с.
254. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – Москва: Интерстиль, 2000. – 197 с.
255. Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В.В. Цветков. – Харків: Право, 1996. – 163 с.
256. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
257. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон. – Москва: Наука, 1966. – 224 с. – (Литературные памятники).
258. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник /

А.Ф. Черданцев. – Москва: Юрайт, 2001. – 429 с.

259. Черненко А.К. Целевая составляющая и аксиологические основания правовой технологии: социально-философский аспект / А.К. Черненко, В.В. Бобров. – Новосибирск: ГЦРО, 2003. – 232 с.

260. Черноус С.М. Особливості конкретизації оціночних понять у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 1992 р. № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів» / С.М. Черноус // Бюлетень Міністерства юстиції України – 2006. – № 3 (53). – С. 102–107.

261. Черноус С.М. Оціночні поняття у трудовому праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Світлана Миколаївна Черноус; Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 20 с.

262. Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин // Агафонов Ю.А. Русская философия и социология права / Ю.А. Агафонов, В.В. Шалин, Н.А. Зимонина. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – С. 53–68.

263. Шаповалова І.В. Мораль як суспільний інститут: осмислення в системі сучасних соціально-економічних координат / І.В. Шаповалова // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 291-299.

264. Шердаков В.Н. Добро – истина – красота / В.Н. Шердаков. – Москва: Знание, 1983. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Этика; 9).

265. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: учебное пособие (по изданию 1910–1912 гг.) / Г.Ф. Шершеневич. – Москва: Юридический колледж МГУ, 1995. – Т. 1. Вып. 1. – 1995. – 398 с.

266. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: учебное пособие (по изданию 1910–1912 гг.) / Г.Ф. Шершеневич. – Москва: Юридический колледж МГУ, 1995. – Т. 2. Вып. 2, 3, 4. – 1995. – 362 с.

267. Шимон С.І. Вплив ідеї моральності на розвиток цивільного права та формування змісту цивільно-правових норм / С.І. Шимон // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С. 76–83.

268. Шмелева Г.Г. Конкретизация юридических норм в правовом

регулюванні / Г.Г. Шмелева. – Львів: Вища школа, 1988. – 104 с.

269. Щеглов В.Г. Нравственность и право в их взаимных отношениях / В.Г. Щеглов. – Ярославль: Тип. Г.В. Фальк, 1888. – 129 с.

270. Юрашевич Н.М. Эволюция понятия правового сознания / Н.М. Юрашевич // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 165–181.

271. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – Київ.: Українська енциклопедія, 1998-2004. – Т. 3: К-М. – 2001. – 792 с.

272. Юридична психологія: альбом схем з коментарями: навчальний посібник / [В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв]; Національна академія внутрішніх справ України. – 2-ге вид., доопрац. та доповн. – Київ: Ін Юре, 2000. – 112 с.

273. Юркевич П.Д. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Д. Юркевич; дешифрування, пер. з рос. та нім. В. Бишовець [та ін.]. – Київ: Редакція журналу „Український світ”, 1999. – 756 с.

274. Якуба Е.А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме / Е.А. Якуба. – Харьков: Издательство Харьковского университета, 1970. – 208 с.

275. Ямбушев Ф.Ш. Теория государства и права: учебное пособие / Ф.Ш. Ямбушев, Н.Г. Тараканова. – Саранск: Саранский кооперативный институт, 2010. – 252 с.

276. Яременко І.А. Комуникативне вчення Юргена Хабермаса в проблемному полі незавершеності модерну: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ, наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Ірина Анатоліївна Яременко; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2007. – 17 с.

277. Ясперс К. Введение в философию / К. Ясперс // Путь в философию: антология. – Москва: Университетская книга, 2000. – 443 с.

278. Bauman Z. Postmodern ethics / Zygmunt Bauman. – Oxford; Cambridge:

Blackwell, 1993. – VI, 255 p.

279. Bentham J. The principles of morals and legislation / by Jeremy Bentham. – Buffalo: Prometheus Books, 1988. – XVIII, 336 p. – (Great books in philosophy series).

280. Christians C.G. Good news: social ethics and the press / Clifford G. Christians, John P. Ferré, P. Mark Fackler. – New York: Oxford University Press, 1993. – XVI, 265 p.

281. Darwall S. Moral discourse and practice: some philosophical approaches / Stephen Darwall, Allan Gibbard, Peter Railton. – New York: Oxford University Press, 1997. – X, 422 p.

282. Devon R. Towards a social ethics of technology: a research prospect / R. Devon // *Tecne*. – 2004. – Vol. 8. – № 1. – P. 99–115.

283. Dewey J. The moral writings of John Dewey / edited by James Gouinlock. – Rev. ed. – Amherst: Prometheus Books, 1994. – LIV, 282 p. – (Great books in philosophy).

284. Dobel J.P. Political prudence and the ethics of leadership / J.P. Dobel // *Public Administration Review*. – 1998. – Vol. 58. – № 1. – P. 74–81.

285. Donagan A. The theory of morality / Alan Donagan. – Chicago; London: University of Chicago Press, 1977. – XVI, 268 p.

286. Elsbernd M. Social Ethics / M. Elsbernd // *Theological Studies*. – 2005. – Vol. 66. – № 1. – P. 137–158.

287. Fleming R.R. Ethics and politics: idealistic political systems need innovative ethics systems / R.R. Fleming // *Journal of Power and Ethics*. – 2001. – Vol. 2. – № 2. – P. 134–138.

288. Giddens A. Modernity and self-identity: self and society in the late modern age / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 256 p.

289. Govier T. Forgiveness and revenge / Trudy Govier. – London; New York: Routledge, 2002. – X, 205 p.

290. James W. The will to believe and other essays in popular philosophy / by William James. – New York: Longmans, Green and Co., 1903. – XVII, 332 p.

291. Kohlberg L. The psychology of moral development: the nature and validity of moral stages / Lawrence Kohlberg. – San Francisco: Harper & Row, 1984. – XXXVI, 729 p.
292. Lévy-Bruhl L. Ethics and moral science / by L. Lévy-Bruhl; transl. by Elizabeth Lee. – London: A. Constable & Co., 1905. – XIII, 233 p.
293. MacIntyre A. Secularization and moral change / Alasdair MacIntyre. – London: Oxford University Press, 1967. – 76 p.
294. Milgram S. The individual in a social world: essays and experiments / Stanley Milgram; ed. by John Sabini, Maury Silver. – 2nd ed. – New York: McGraw-Hill, 1992. – XXXIII, 345, XIV p. – (McGraw-Hill series in social psychology).
295. Mill J.S. The logic of the moral sciences / J.S. Mill; with an introduction by A.J. Ayer. – London: Duckworth, 1987. – 144 p.
296. Online Computer Library Center [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oclc.org/about/default.htm>
297. Piaget J. La psychologie de l'intelligence / Jean Piaget. – [2. éd.] – Paris: A. Colin, 1973. – 192 p.
298. Resolution 690 (1979) on the Declaration on the Police / Parliamentary Assembly, Council of Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta79/ERES690.htm#2>
299. Villiers P. Better police ethics: a practical guide / Peter Villiers. – London: Kogan Page Limited, 1997. – 224 p.
300. Zimbardo Ph. G. Psychology and life / Philip G. Zimbardo. – 13th ed. – New York: HarperCollins, 1992. – XXIII, 703, [113] p.